

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1999

941/949



120000042,2

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW



leto 1999 2 letnik 53

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Štiplošek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. 9. 1999.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si

Letna naročnina: **za leto/letnik 1999:** za nečlane in ustanove 6400 SIT, za društvene člane 4600 SIT, za društvene člane-upokojence 3450 SIT, za društvene člane-študente 2300 SIT.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **1600 SIT** (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 75 DEM (46 USD), za posameznike 55 DEM (34 USD) in za študente 35 DEM (22 USD) oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.
Plačuje se na račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, februar 2000

Naklada: 1900 izvodov

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Anton Kramberger, Pomenska struktura izraza *poklic* do 2. svetovne vojne 147–167
Meaning Structure of the Slovenian Word 'Vocation' ('poklic') until the Second World War
- Damir Globočnik, Nekaj slovenskih karikatur in nekaj gradiva o cenzuri 1869–1941 169–194
Some Slovene Caricatures and Some Data Concerning the Censorship 1869–1941
- Andrej Rahten, Zadnji slovenski avstrijakant : Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča 195–208
The Last Slovene »Austriacant« : A Contribution to the Political Biography of Dr Ivan Šusteršič
- Andrej Vovko, Udje Družbe sv. Mohorja v Južni Ameriki do leta 1918 209–225
Members of the St Hermagoras Society (Družba sv. Mohorja) in South America before 1918
- Ludwig Steindorff, Med birokracijo in ideologijo : Protiverska komisija pri Centralnem komiteju kot koordinator boljševistične verske politike v dvajsetih letih 227–241
Between Bureaucracy and Ideology : Central Committee's Anti-Religion Commission as Co-ordinator of Bolshevik Religious Policy in 1920's

ZAPISI – NOTES

- Janez Gradišnik, Shod na gori Oljki 243–246
Meeting on Oljka Mountain

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

- Pismo Slovenca v tujski legiji (Rajko Cibic) 247–248
A Letter of a Slovenian Legionary

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Samo Pahor – šestdesetletnik (Milan Pahor) 249–251
Samo Pahor – Sexagenarian
- Feliks J. Bister – šestdesetletnik (Vasilij Melik) 252–254
Feliks J. Bister – Sexagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- »Past does not simply pass« : med užitkom in grozo spominjanja, Dunaj. 19.–21. marec 1998 (Taja Kramberger) 255–259
"Past does not simply pass« : Between the Delight and Horror of Remembrance; Vienna, March 19–21, 1998
- Posveči o življenju in delu Angele Vode (1892–1985), Ljubljana, 5. maj 1999 (Aleksandra Serše) 259–262
Conference on the Life and Work of Angela Vode (1892–1985), Ljubljana, May 5, 1999

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Izbrane listine Zgodovinskega arhiva v Ljubljani (1320–1782) (Peter Štih)	263–264
Publicistična dejavnost Zgodovinskega arhiva Ljubljana v jubilejnem letu 1998 (Janez Kopač)	264–271
Miha Kosi, Potujoči srednji vek : Ceste, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem (Ignacij Voje)	271–275
Nicola Labanca, Caporetto : Storia di una disfatta (Petra Svobljšek)	275–278
Milica Kacin Wohinz, Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu – Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger (Gorazd Bajc)	278–281
Spol in upor, zbrana dela Angele Vode, I. knjiga (Mateja Jeraj, Aleksandra Serše)	281–283
Značaj in usoda, zbrana dela Angele Vode, II. knjiga (Mateja Jeraj, Aleksandra Serše)	284–286
Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945 (Igor Grdina)	286–290
Lipej Kolenik, Mali ljudje na veliki poti. Spomini na predvojni, vojni in povojni čas na Koroškem (Boris Jesih)	290–291

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 53, 1999, 2 (115)	V–VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 53, 1999, 2 (115)	

Anton Kramberger

Pomenska struktura izraza *poklic* do 2. svetovne vojne

1. Izziv

Pred leti me je ukvarjanje s socialnimi premiki ljudi na trgu dela privedlo bliže k izrazu *poklic* kot osrednjemu pojmu, ki – vsaj v sociološki obravnavi – dokaj dobro ponazarja splošni položaj človeka v družbi. Presenetilo me je, kako malo pravzprav vemo o izvoru same besede in o *njeni poti* skozi »slovenski« čas in prostor. Hoja izraza po tej poti je morala biti zelo opotekajoča. Privedla je do tega, da danes ta izraz uporabljamo v zelo različnih, celo protislovnih besednih zvezah in pomenih. Primer: govori se, da šola *daje* poklic; a kaj potem pomeni *poklicna kariera*? Niz *šol* ali niz *zaposlitev*? Oboje?

Menil sem, da bi bilo vsaj iz strokovnega vidika zanimivo razplastiti preveč zgetene pomenske in govorne ravni poklicnega izrazja. Namenil sem se pomuditi pri osnovnih zgodovinskih in lingvističnih virih in nato preiti v sedanjost. Selekcijo gradiva sem preusmerjal v historične primere, ki obkrožajo trg dela. Predvsem me je zanimalo, katero človekovo početje je bilo spotoma razumljeno kot *poklicno*: ali samo zaposlitveno, ali tisto, povezano z izobraževalnim procesom, ali pa tisto, povezano s službovanjem in zaposlovanjem. Lega pomena naj bi nakazovala vsaj dvojno pomensko razsežnost: kako se je poklicno izrazje pomikalo v horizontalni smeri, med ponudbeno in povpraševalno stranjo trga dela, in kako se je ob tem izražal vertikalni statusni položaj poklicev.

Rezultat raziskave je po mojem zanimiv. Daje boljši pregled nad razvojem pomenske strukture izraza poklic. Razumljivo je, da so izsledki šele v embrionalnem stanju, vsebujejo še številne vrzeli in nedorečenosti. Upam, da bom z dognanji, pa tudi s še nerešenimi izzivi, vzpodbudil druge avtorje k nadaljnjemu raziskovanju tega ključnega pojma trga dela.

2. Primer sodobne izrazne nedorečenosti

Recimo, da je Janez zaključil avtomehanično šolo ter postal avtomehanik. V tem poklicu je delal vsega šest let, nato je postal vodja delavnice. Po letu dni je izkoristil ugodno priložnost in postal lastnik trgovine z avtomobili. Delavnice danes, po šestih letih, nima več. Njegovo poglavitno delo je nakup in prodaja novih vozil. Janez je zadovoljen, ker mu posel cveti. Še na misel mu ne pride, da bi znova z orodjem lezel pod avtomobile. Večkrat celo reče, da ga je razvoj prehitel in da novim avtomehaničnim posegom, prepredenim z zahtevnim elektrotehničkim znanjem, preprosto ne bi bil več kos. Kaj je Janez po poklicu? Tu se pokaže nerodnost zabrisanih pomenov v izrazu poklic. Janez bi na to vprašanje najbrž nekako neodločno dejal, da je verjetno avtomehanik. Nato pa bi oklevajoče dodal, da je bržkone bolj trgovec z avtomobili.

Pred kakšnimi šestimi desetletji bi bil odgovor najverjetneje dosti bolj jasen in nedvoumen, namreč, njegov poklic bi bil trgovec z avtomobili. Če bi za razsodbo vprašali snovalce sodobne reforme poklicnega šolstva v Sloveniji, bi vam najverjetneje zatrjevali, da je Janez po poklicu avtomehanik – ne glede na to, kaj trenutno dela. Za ljudi, ki pretiravajo s pomenom poklicnega šolstva in neradi priznajo razmere na sodobnih odprtih trgih dela, je uk še vedno enak poklicu. Češ, Janez je avtomehanik zato, ker je pri izboru uka sledil klicu!

Ta pomenski zdrs v slovenskem poklicnem izrazju, ki se je sicer uveljavljalo zelo počasi, ni bil preveč očiten vse do konca druge svetovne vojne. Veljal ni niti nekdanj, ko se je izraz uporabljal še manj. A že pred protestantizmom, ko je bila na Slovenskem prisotna le zelo tenka plast višjih slojev, je bilo povsem jasno (vsaj v nemškem jeziku!), da je humanist Forchtenauer, ki je končal teološke študije na Dunaju, naredil zgledno »*poklicno*« *kariero*. Po bakalavreatu leta 1439 je bil najprej tajnik krškega škofa, nato nekaj časa dunajski kanonik, kasneje prošt, kariero pa je zaključil s »poklicem« cesarskega diplomata na papeškem dvoru v Rimu (povzeto iz: Simoniti 1979). Ta niz *služb* in/ali *položajev* so bili njegovi »začasni poklici« in tako so poklic, v nemških deželah, kamor je spadal večji del ozemlja današnje Slovenije, razumeli že tedaj.

Nedoslednosti v pomenski strukturi slovenskega izraza poklic so torej novejšega datuma. Z razplastitvijo pomenov želim vsaj strokovnim ravnam govora vrniti uravnoteženost, ki jo potrebujemo za sistematično obravnavo poklicnega fenomena. Nikakor ne želim zanikati zabrisanosti pomenske strukture izraza poklic, ampak prej pokazati, kako je do nje sploh prišlo.

3. Historične motivacije za nastanek in rabo izraza »poklic«

Svojo razvejano pomensko strukturo dolguje izraz »poklic« dolgotrajni genezi. Ta nam posredno razkriva, kako se je v slovenskem prostoru sploh uvedlo službovanje in najemno delavstvo. Kako se je postopno spreminjalo nekdanje stanovsko službovanje ljudi v redkih *poklicih* v množično *poklicno zaposlovanje* na modernejših priložnostnih trgih dela. Pomenske spremembe v izrazu poklic in njegovih zvezah so sledile socioekonomskemu razvoju in so, razumljivo, zgoščene v 20. stoletju, ko se je trg dela pri nas najbolj spreminjal.

Današnje pomensko večplastnost izraza *poklic* v slovenskem jeziku lahko v grobem historiografsko izvajamo iz dveh virov, iz lingvističnih in iz družbeno-razvojnih pobud ter motivacij. Prva, lingvistična motivacija, kaže na besedotvorne značilnosti, ki so bile posledica stika nastajajoče slovenske pisne kulture z germansko (in drugimi), v katero je bil nemo-demiziran slovenski živelj primarno vsajen. Kazala se je zlasti v dobesednem prevajanju tujih izrazov in prevzemanju njihovih pomenov v primerih, ko v slovenskem življenju in besedišču semantično-lingvistični sistemi za posamezne plasti jezika, zlasti strok, še niso bili izdelani. Druga, razvojna motivacija, ki je dodatno širila pomensko strukturo izraza *poklic*, pa je povezana z zakasnelo, a toliko bolj burno modernizacijo slovenskega gospodarstva in kulture. Besedotvorno je pričela intenzivneje sevati šele v 20. stoletju.

Slovenski izraz *poklic* je novejšega datuma, nastal je oz. zapisan je bil prvič nekje med 17. in 18. stoletjem. Etimološka analiza njegovega glagolskega korena *klicati* ne pove kaj dosti o nastanku in pomenski strukturi samega izraza *poklic*. Tako Bezljaj (1982:42) v etimološki razčlenitvi glagola *klicati* navaja, da je bil starodavni izraz *klič*, prisoten tudi pri drugih slovanskih jezikovnih skupinah in pretežno rabljen v pomenu (javnega) poziva, gesla, v 17. stoletju že zastarel. Nekoliko mlajša glagola, izvedena iz tega glagolskega korena, pa sta *poklizati* (vodi do *poklicanja*), *oklizati* (cf. Megiser 1603, op.: tedanji bohoričevski črkopis je današnji »c« zapisoval kot »z«). Novejši izrazi, nastali iz osnovnega glagolskega korena *klicati* nekje od 17. do 18. stoletja, so v slovenščini še *klic*, *poklic* (tedaj analogno lat. »*officium*«, uradna služba na dvoru¹) ter *preklic* in *vzklik*.

¹ Tipično se izraz »poklic« uporablja za dvorna opravila, ki so starodavna, izvira iz lat. *officium*. Primer lahko najdemo v razvoju pogrebnih govorov, ki so naslavljali različno situirane pokojnike. Antični razvoj literarne zvrsti pogrebnih govorov za veljaki (*oratio funebris*) je privedel do rimske *laudatio funebris* (posameznik in njegov rod), ki nima več politične vloge kot pri Grkih *logos epitaphios* (sumarični govor v imenu državne skupnosti). Kasnejša kodifikacija nagrobnih govorov je vpeljala kanon retoričnih toposov, med

3.1 Lingvistične motivacije

Primarni, lingvistični vir nastanka in širjenja pomenske strukture izraza *poklic* se dotika posebnega besedotvornega načina, ki je bil na delu ob času nastajanja izraza *poklic* v slovenščini. Najzgodnejše obdobje slovenskega knjižnega besedotvorja, po zaustavljenem protestantskem vzponu,² spada v čas med 17. in 18. stoletjem. Obdobje je zaznamovano z motivacijo po izdelavi slovenskih knjižnih besedišč (slovarjev) in slovenskih slovníc. Sprva je bilo početje še zgodnje narodno prebudniško, zlasti zaradi širjenja religije med ljudstvom v domači besedi. Kasneje je bilo razsvetljsko besedotvorje tudi narodno preporodovsko navdahnjeno in, kar je novost, javno usmerjeno (prim. Stabej 1972:11).

Drugo obdobje, v katerem so znova prevladovali lingvistične motivacije, pa je obdobje, ko se je v Sloveniji zarisovala širša kulturno in delno politično prebudniška ideja, torej že državotvorna miselnost v kali, ki sovpadla s slavizacijo slovenskega jezika. Ta je potekala intenzivno zlasti v drugi polovici 19. stoletja. V tem obdobju so slovenski lingvisti nekdanje pogovorno zapisane nemške izraze pričeli zavestno nadomeščati s slovenskimi ali širše slovanskimi izrazi.

Prvotna ozka pomenska struktura izraza *poklic*, zastavljena v slovenskem jeziku v 18. stoletju, se je vse do konca 19. stoletja komajda kaj spremenila.

3.2 Zgodovinsko-razvojne motivacije

Drugi vir širjenja pomenske strukture izraza *poklic* predstavlja postopen razvoj tržnega gospodarstva na naših tleh. Tržno gospodarstvo v Webrovem modernizacijskem smislu pomeni zlasti tiste oblike trgovanja na daljavo, ki niso bile oprte le na menjavo redkih naravnih dobrin in na lokalni domet trgov, ampak na trgovanje z dobrinami in izdelki industrijskega načina proizvodnje. Ta se je v Sloveniji zares razmahnil šele v sredini 20. stoletja, zlasti pa po 2. svetovni vojni.

4. Uvedba izraza, prvotni slovarski viri

Nastavke za kasnejšo uvedbo izraza *poklic* so v slovensko besedišče vpeljali slovenski protestanje, najbolj izrazito Trubar s poučnimi pridigami in Dalmatin s prevodom Luthrove Biblije. Uporabili so današnjemu izrazu *poklic* dokaj bližnji izraz *poklicanje*, ki pa je imel – zanimivo! – v primerjavi s kasneje uvedenim slovarskim izrazom *poklic* kar nekam širok pomen. To bi lahko kazalo na živo uporabo izraza »poklicanje«. Osrednji del pomena je veljal kot »klic k Bogu.«³ V protestantskih besedilih pa so prisotna še številna znamenja, da so bila ob religioznih možna tudi *svetna poklicanja* (predvsem za višje cesarske, dvorne in deželno-glavarске službe).

njimi je znan Priscianov (6. stol.), ker je vplival na humaniste; ta avtor omenja kot postavko pogrebne govora *officium – philosophum vel rhetoricum vel militare*, kar je prevedeno kot: »poklicno delo in opravila – filozofsko ali govorniško ali vojaško – pokojnika« (cf. Simoniti 1979:25). In še ob tem: antična grška tradicija se je prenesla na humaniste (vpliv Petrarce) in reformatorje, tako da pogrebni govori govorijo o življenjepisnih dejstvih in okoliščinah; govore lahko svojci. Katoliška (krščanska) tradicija pa nasprotno komajda omenja življenjepisna dejstva; govor izrabi za razvijanje krščanske doktrine o vstajenju od mrtvih (pridige o verskih resnicah), tudi govorijo izključno duhovniki. O položaju in poklicu pokojnika spregovorijo le sporadično.

² Nemila usoda naših knjižnih fondov iz dobe reformacije (A. Gspan, cf. P. Simoniti 1979:8).

³ »Le ti pravi krščeni na praviga Boga kličejo inu molijo« (Trubar 1975:13). Tudi: »... skuzi s. Duha tebi daje tu veselje na Bugi inu tebe prgane na tu pravo srčnu klicane, h ti molitvi inu h ti volni pokorščini pruti Gospuđi Bogu« (prav tam, 1975:23–24).

4.1 Stanovi ter religiozna in svetna »poklizana« (Dalmatin, Trubar)

Trubarjevo pisanje je dober primer, kako se je prevedeni nemški izraz *Beruffung* namenjal za splošno oznako služb novega tipa v primerjavi s stanovskimi položaji. Služb se drži pridih religioznega poslanstva, ker se cesarskega dvora drži avreola božjega predstavništva na zemlji. V Cerkovni ordnini je v kazalu⁴ zapisan naslov poglavja: »Navuk iz svetega pisma, koku vsaki v nega stanu inu poklicanu se ima držati« (Trubar 1975:111).

Na drugih mestih v istem delu Trubar pravi: »Ti pravi krščeniki ... pridigujo inu poslušajo to pridigo tiga s. evangelija, po nim nih vero, vse službe božje, nih stan inu poklicane rovnajo, pelajo inu drže...« (Trubar 1975:41). Ali tudi: »Obtu mi dopustimo, de ti cerkveni služabniki ... v enem spodobnim, poštenim gvantu hodijo, koker h takimu stanu inu poklicanu sliši« (Trubar 1975:104).

V spremni besedi k Cerkovni ordnini je Luthrovo in odtod Trubarjevo vizionarsko poklicno hotenje morda nekoliko preuranjeno razširil Drago Šega, mereč na današnji pomen izraza poklic: »Ta cerkev naj bi bila po zgledu zgodnjekrščanskih cerkvenih občin kar se da preprosta ... in vsi verniki med seboj enakopravni. Vsakdo izmed njih je namreč v načelu lahko postavljen za duhovnika pa tudi odpoklican s te dolžnosti, saj so vsi verniki hkrati duhovniki in pridigarstvo je poklic kot vsi drugi človeški poklici ter daje tistemu, ki ga opravlja, pravico do primernega krušnega povračila...« (Trubar 1975:115).

Pri Trubarju je še očiten razloček »poklicanja« od »stanu«. Stan je še v veliki meri določal »poklicanje«, bil je torej širši pojem. Mnogo kasneje, ko bodo stanovi že davno razpuščeni, se bo poklica še vedno držal ugled tistega izvornega stanu, ki je nekdaj določeno »poklicanje« dopuščal in tudi pretežno polnil. Gre za takšne razsežnosti poklica kot so ugled, status, prestiž, čast in samospoštovanje, ki v izrazu poklic do danes niso izginili. Danes se sicer ta ugled nanaša bolj na funkcijo poklica kot na podedovane, t.j. nekdanje stanovske značilnosti, ki so ovijale določene poklice s svojim hierarhičnim pomenom in izvorom. Se pa včasih stan in poklic še vedno sinonimno uporabljata ravno v tem hierarhičnem smislu.⁵

Drug značilen primer religioznega osmišljanja poklicanja je moč najti v protestantski Bibliji. Tako npr. beremo v Luthrovem originalu: »SO ERMANE NU EUCH IH GEFANGEN IN DEM HERRN/Das jr wandelt/wie sichs geburtewrem Beruff/darinnen jr beruffen seid/« (Luther 1545:2359), kar je Dalmatin prevedel kot: »Atu tedaj jest Jetnik u GUSPUDU vas opominam, de taku hodite, kakor se spodobi vashimu poklicanju, h'katerimu ste vy poklizani...« (Dalmatin, Biblia 1584, III, 105b), medtem ko najnovejši prevod Biblije v slovenščino (1996) v tem Opominu k edinosti Luthrov izraz »der Beruff« prevaja drugače, bolj religiozno in staroversko,⁶ kot »klic« (Ruf!?): »Zato vas jaz, jetnik v Gospodu, opominjam, da živite vredno klica, s katerim ste bili poklicani ...« (Sveto pismo stare in nove zaveze, Slovenski standardni prevod iz izvirnih jezikov, Svetopisemska družba Slovenije, 1996:1747; op. – okrepjene besede A.K.).

Naj opozorim še na zanimivo razlikovalno Trubarjevo uporabo izrazov stan in poklicanje v Cerkovni ordnini. Trubar svoje nauke namenja naslednjim socialnim skupinam: višjim stanovom, »papežem, papežnikom, kraljem, cesarjem, vijudim (vojvodam), deželski gospošćini, tim altmanom« (veljakom), »purgarjem«, (meščanom), »burgermojštrom« (županom), »gaspudom, gruntarjem, gospodarjem«, nižjim stanovom, »hlapcem, deklom, najetim delav-

⁴ »Regiſter čez le-to Cerkovno ordnino, od vseh ſtukov inu artikulov, kir v le-tih bukvah ſtoje« (Trubar 1975:109).

⁵ Spomnimo se Prešernove neme tožbe: »Stanu se svojega ſpomni ...«

⁶ Drobna zanimivost: podobno gre za zavestno zoževanje širšega pomena izraza »poklic« na njegov zgolj religiozni pra-pomen, v pomenu notranjega »klica« k Bogu, v vrsti sodobnih del o poklicih, kjer naslov naključnega bralca lahko zavede. V tej literaturi ne gre za obravnavo 'vseh' poklicev, ampak za ožjo obravnavo duhovniških, redovniških, duhovnih ali laičnih poklicev (aktivni zlasti salezijanci, frančiškani).

cem,« splošno označenim »farmani« (farani), **religioznim »poklicanjem**«, »škofom, farjom (farjem), pridigarjem, farmoštrom,« »korarjem« (stolnim kanonikom), »podružnikom« (diakonom), in **svetnim »poklicanjem**«, »lanchauptmanom« (deželnim glavarjem), »lancvrbežerjem« (deželnim oskrbnikom), »tim rihtarjem« (sodnikom), »šulmojstrom« (učiteljem), »odvetnikom«, »pisarjem«, »žolnerjem« (vojakom).

Trubar je torej med posvetne poklice (»svetna poklicanja«) že štel tudi nereligiozne državne službe, ki zajemajo deželne oblastnike, sodnike, odvetnike, pisarje, vojake in – učitelje! K poklicem pa (skoraj) zagotovo še niso bili šteti obrtniki, rokodelci in drugi praktični poklici v današnjem pomenu, saj so bili tedaj v pretežni domeni mestnih cehov in domače obrti na kmetih ter so imeli tedaj kot celota različnih praks še druga poimenovanja, najpogosteje izraz *stan* (iz nemškega *Stand*), ali *antverharji*, rokodelci, iz nemškega *Handwerker*. Pri Trubarju so tedanji najemni delavci spadali le v nižji stan.

4.2 »Poklic« kot kalk v obdobju prosvetljenstva – domneve

Bržkone je izraz *poklic*, z nekaj širšim pomenom od prvotnega *poklicanja*, v resnici nastal šele s procesom kalkiranja, značilnim za slovensko slovarsko delo v 17. in 18. stoletju. Kalkiranje pomeni dobesedno prevzemanje oziroma prevajanje določenega tujega izraza iz tujega dominantnega jezika, do česar pride pač tedaj, ko to zahteva komunikacijska potreba – a le na določeni ravni »manj razvitega« okolja.

Izraz *poklic* je tako bržkone nastal kot nadomestek za protestantsko »poklicanje« oz. kot kalk iz nemškega (slovarskega) izraza »der Beruf« (glej zgoraj starejši biblijski *der Beruff*), najverjetneje v zgodnjem prosvetljenškem obdobju oz. vsaj v drugi polovici 18. stoletja (Pohlin 1781). Nemški izraz je tedaj, po stoletni praktični rabi, verjetno že vsrkal vase širši pomen iz tujih logov in se je še bolj oddaljil od zgolj religiozne podlage ter dvora kot stvarnega okolja. Morda pa so slovenski »kovačci« slovarskih izrazov ta pomenski razmik namerno zožili, s »poklicem« za razliko od »poklicanja«. To bi veljalo še raziskati.

Morda lahko še sklepamo, da je bil izraz *poklic* v času prosvetljenstva v slovenščini že govorno živ, tudi zato, ker so tedaj mnogi slovenski šolani posamezniki službovali na dunajskem dvoru, kjer so opravljali že najrazličnejše, višje in nižje, dvorne službe – *poklice*. Doma so občevali v slovenščini in morda uporabljali izraz »poklic«. To je le domneva, ki pa je morda na trhlih temeljih. Zakaj? Čeprav je tudi v nemščini rasla pomenska struktura izraza *der Beruf*, pa se je tudi tam ta izraz pogosto podvajal z izrazom *stan* (*der Stand*).⁷

4.3 Od kje se znajde izraz *poklic* v Pohlinovem slovarju?

Izraz *poklic* je moral biti živ v slovenskem jezikovnem sporazumevanju, čeprav tedaj še v dokaj ozkem pomenu, že vsaj v drugi polovici 18. stoletja, ko ga je zapisal Pohlin v svojem slovarju »Ta malu besedishe treh jesikov« (1781). Njegov pomen je tedaj ustrezal nemškemu izrazu »der Beruf« (*prim.* lat. »vocatio«), kar je, podobno kot že v 16. stoletju, predstavljalo predvsem visoko uradniško službo na (dunajskem) dvoru. Pohlin je slovar sestavljal dolgo časa, vsaj 13 let (napovedal ga je ob izidu Slovnice, 1768). Čeprav na izraz *poklic* prvič naletimo pri njem, morda lahko domnevamo, da je verjetno sam izraz starejši. Do tega premisleka nas napeljuje ugotovitev, da je ta avtor, kljub večkrat očitani mu oholosti in zanikanju dela predhodnih sotrudnikov,⁸ brez zadržkov zajemal tudi iz prejšnjih slovenskih slovarskih opusov.⁹

⁷ Rubrika »Name und Stand der Vathers« v vpisnih knjigah Dunajske univerze se pisno pojavi šele s tiskanimi formularji, po letu 1833, vendar kaže, da je bil splošneje uporabljen izraz *stan* kot *poklic*. O tem več v Cindrič (1997).

⁸ Zaradi zanikanja in prezrtja dela predhodnikov so Pohlinovo delo negativno ocenili Kumerdej, Popovič,

Pohlinovo slovarsko delo je vplivalo na kasnejše avtorje slovenskih slovarjev. Njegovim slabim izrazom se je uprl šele Cigale (1860), ki je dotedanje slovensko slovarsko gradivo prvi znanstveno prerešetal (Stabej 1972:14).¹⁰ A izgleda, da izraz *poklic* ni bil štet med »slabe« Pohlinove izraze, ker je preživel do danes.

4.4 Izraz *poklic* v *Vodnikovem rokopisnem slovarju*

Prvi jezikovni preroditelji, ki so ustvarili slovensko prozo, so radi segali po Pohlinu, ker je bil edini zares javno izdan in najbolj dostopen, zato bi glede rabe izraza *poklic* kazalo pregledati še njihov opus.¹¹ Pomemben in dostopen avtor pa je V. Vodnik. Vodnikov rokopisni slovar, ohranjen kot gradivo v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, je danes kartotečno obdelan (Vodnik 1813). Omogoča nam sklepanje o že nekoliko širši pomenski strukturi izraza *poklic*.

Izraz je v Vodnikovem času verjetno že deloval kot splošnejši termin, ki je že zaobjemal vrsto povsem specifičnih službenih mest na dvoru tedanjega časa, na kar lahko sklepamo iz različnih besednih osnov, ki jih je Vodnik prevajal v *smerni* izraza *poklic*. Podajam primere (v oklepaju je oznaka kartotečnega listka):

das Vorboth = pokliz (Vodnik, slov. besednjak 86/j6a)

Beruf = pokliz (Vodnik, slov. besednjak j7/ja)

Conkurs steka = konkurz *poklic* (Vodnik, slov. besednjak 22/j0a; op. poznejši tuji pripisi s svinčnikom)

Beruf. Seinen Beruf Nachgehen = po svojim poklizu delati (Vodnik, slov. besednjak j7/ja)

Beruf. Berufs = poklizni; po poklicu (Vodnik, slov. besednjak j7/ja)

Gnade. Gnadenberuf = mislostni pokliz (Vodnik, slov. besednjak 40/za)

Abruf. d.i.die Abforderung = odkliz, pokliz (Vodnik, slov. besednjak 3/jb)

Aufruf, der. = klizanje, poklizanje. (Vodnik, slov. besednjak 9/jjb)

Lahko bi sklepali, da se je izraz *poklic* uporabljal v splošnejšem pomenu zlasti v primeru, ko so ljudje zanimali lastno pristojnost za kakšno službeno oz. državno opravilo. V tem

Zois, Kopitar itd. Pravo mesto so mu, kljub omenjenim napakam, priznali šele Breznik in Fr. Kidrič. *Prim. Stabej* (1971:14).

⁹ Da bi natančneje dognali, kdaj se je izraz *poklic* pojavil v slovarjih oz. besediščih, bi kazalo pregledati naslednje slovarje:

Adam Bohorič (1584): *Arcticae horulae succisive del Latino-Carniolana literatura etc.* (Slovnica). 1979 samostojnih gesel, 5.835 slovenskih besed,

Hieronim Megiser (1592): *Thesaurus Polyglottus*. 8.575 slovenskih besed,

Alasia de Sommaripa (1607): *Vocabolario Italiano e Schiavo*,

Matija Kastelec (1680): *Dictionarium latino-carniolicum*. Čez 80.000 slovenskih besed. Rokopisni slovarji ljubljanskega diskalceatskega samostana,

Anonymus (2. pol. 17. stol.): *Kranjsko besedische pisano* (ime dal Ž. Zois, slovensko-nemško-latinski slovar),

G. Vorenc (1703–1710, dopolnjen Kastelčev slovar): *Besedne bukve*. Več kot 100.000 besed. Rokopisni slovarji ljubljanskega diskalceatskega samostana,

Hipolit (1711–1712): *Dictionarium trilingue*. 232.175 slovenskih besed. Rokopisni slovarji ljubljanskega diskalceatskega samostana,

Hieronim Megiser (1744, preurejena 2. izdaja): *Dictionarium quatuor linguarum* (nemško-latinsko-slovensko-italijansko). 21.188 slovenskih besed,

Bernard Apostel (1760): *Dictionarium* (nemško-slovenski). 55.524 slovenskih besed,

Marko Pohlin (1781): *Tu malo besedishe*. 12.640 slovenskih besed,

Marko Pohlin (1792): *Glosarium Slavicum*.

¹⁰ Je pa še več avtorjev, katerih slovarsko delo bi v tem oziru veljalo pogledati: Gutschmann (1789), Debevc (1792, rokopis), Kumerdej (1787 in 1798, rokopis), Vodnik (1805–1806, rokopis), Jarnik (1832): *Etymologikon*, Murko in Janežič (1851–52).

¹¹ To so bili Škrinar, Rihar, Šraj, Wolf (nadaljevali so Japljevo Sv. pismo) in Vodnik ter Ravninar.

pomenu je bil nemški stavek »Ich bin nicht berufen« še leta 1860 prevajan podobno kot pri Vodniku, namreč: »nimam oblasti, nisem poklican, to ne sega v moje opravilo, dolžnost« (Cigale 1860: 224).

Naj opozorim, da tedanji pomen izraza bolj kaže na pomen poklicne *pristojnosti* človeka za opravljanje določene vrste del, ne pa izrecno na njegove sposobnosti za opravljanje tega dela (!), čeprav se to lahko predpostavlja. Če je močna pomenska konotacija poklica pristojnost, to nedvomno kaže, da je bil izraz karseda povezan z javnimi službami (pooblastili), torej delovnimi mesti, preko katerih se izvaja oblast. Teh pooblastil pa nikakor ne more podeliti samo stopnja ali smer izobrazbe, ampak šele *akt sprejetja* na določeno delo, kar je eminentno *politično* dejanje. Ta izvorni pomenski naslon izraza se (še danes) često zanemarja!

V primerjavi s »poklicanjem« je izraz »poklic« opredeljeval vsaj naslednje pomene: poklic kot duhovniška služba, kot klic k opravljanju božjega (duhovniškega) poslanstva; poklic kot konkretna, a ne več natančno opredeljena (pisarska) služba na cesarskem dvoru; poklic kot splošen izraz za določene vrste uradniških služb, ki so v pristojnosti cesarskega dvora ali deželnih glavarstev; poklic kot služba, ki zaposlene pooblašča za opravljanje določenih pristojnosti.

5. Slavizacija slovenskega jezika in poklic

Sledove slavizacije slovenskega jezika kot zavestnega procesa slovenskega pisnega besedotvorja zasledimo že v Zoisovem krogu. To usmeritev je dokaj zavzeto nadaljeval Vodnik. Na Slovenskem pa je širša, zavestna in podpirana težnja po slavizaciji prevladovala zlasti po meščanski revoluciji v letu 1848. Slavizacijsko besedotvorje se je kazalo na tri načine: kot prevzemanje ustreznih slovenskih dialektoloških izrazov na raven univerzalne knjižne govorice, kot prevzemanje bolj ali manj primernih izrazov iz drugih slovanskih jezikov, ali pa kot kovanje povsem novih slovenskih izrazov, ustreznih duhu slovenskega jezika. Pod vplivom slavizacije so tako nastajali zlasti novi izrazi, ki so zamenjevali nemške popačenke, s katerimi so prej ljudje shajali stoletja dolgo.

5.1 »Poklic« pri Pleteršniku

Za nadaljnji razvoj pomenske strukture izraza poklic, od Vodnika do Pleteršnika, je bilo na razpolago nekako 60 let. Pričakovali bi številne spremembe, izpeljave in dopolnitve izraza. Zanimivo pa je, da pri Pleteršniku (1894) pri izrazu *poklic* še ne moremo zaslediti kakšne bistvene oznake širših pomenov, ki bi jih, glede na potencialno dolgo dobo rabe tega izraza, glede na omenjene začetke industrije v 19. stol. in glede na dokaj široko pomensko zasnovo pri Trubarjevem *poklicanju*, že pričakovali. Vprašanje je, ali ni bil morda izraz »poklic«, v primerjavi s »poklicanjem«, pretrd, da bi se razširil med ljudi ali vsaj med določene socialne skupine. Morda bi morali naše raziskovanje razširiti še na kakšne druge vire.

V svojem slovarju, ki je povzema ogromno predhodnega gradiva,¹² se je Pleteršnik ravnal po vodilu: »sprejeti, kar se v literaturi nahaja in kar narod govori« (*prav tam*: vii). Pri pomenu oziroma tolmačenju, kakor pravi Pleteršnik, pa ni citiran vir, če je pomen obče slovenski. Poglejmo, kaj pravi Pleteršnik o izrazu »poklic«. Najprej ponovi za Cigaletom in Janežičem, da gre pri *poklicu* za neposredno tolmačenje nemškega izvirnega izraza »klic« (der Ruf, die Berufung, die Vorrufung). Nato doda, da so poklic kot prevod nemškega izraza »der Beruf« že vsebovala dela Murka, Cigaleta, Janežiča, medtem ko je Ravnikarja povzel Valjavec. Starejše *poklicanje* kot izvorni prevodni izraz pripada protestantom, izraz je do 19.

¹² Viri so navedeni v točki *Opomnja* Pleteršnikovega slovarja.

stoletja ugasnil; nadomestil ga je izraz klic za religiozne pomene, za ostale pomene pa izraz »poklic«.

6. Fragmentarne ugotovitve glede slovarskih virov

Pregled slovarskega gradiva lahko sklenemo z ugotovitvijo, da je širitev pomenske strukture izraza *poklic* do začetka 20. stoletja še dokaj šibka in izvorno naravnana. Vseeno je moč reči, da se poleg služb najvišje cerkvene in civilne oblastvene hierarhije v 19. stoletju med *poklice* že štejejo tudi službe na nižji oblastveni ravni. Tu so 'uradniki' cerkvene hierarhije (duhovniki, župniki, kaplani ...) in državni uradniki nižjega ranga (višji deželni in mestni uradniki), verjetno pa tudi učitelji. Toda omemb vojakov in učiteljev, ki so bili pri Trubarji še všteti med poklicanja, je malo (nič?).

Izraz *poklic* je, po obravnavanih slovarskih virih do konca 19. stoletja, verjetno širil svoj pomen zlasti z zajemanjem delovnih mest vedno nižjih dvornih, državnih, deželnih in cerkvenih predstavnikov. Vendar začuda slovarski viri ostajajo glede kaj širšega pomena tega izraza zelo zadržani. Poglejmo zdaj, kaj nam o pomenski strukturi izraza *poklic* lahko povedo drugi viri.

7. Odsotnost »poklica« pri cehih, rokodelcih in obrti

Splošno izrazje, povezano z dejavnostjo domačinov, slovenskih rokodelcev, obrtnih mojstrov, trgovcev in redkih tehnikov, je bilo do 19. stoletja še daleč od uporabe izraza 'poklic' v splošnem pomenu. Zanimiv je tipičen ovinek, preko katerega so pri sprejemanju prosvetljske zakonodaje prišli do veljave najprej 'ponašeni' splošni nemški izrazi. Šele dosti kasneje so se slovenili (slavizirali).

7.1 Cehovski redovi

Cehovske redove, ki so tudi na Slovenskem nastali v borbi mesta s podeželjem in zemljiškim plemstvom ob koncu srednjega veka, kaže zaradi posebnega pomena posebej obširneje obdelati. Verjetno pa drži, da se cehi v času svojega eksplicitnega obstoja nikoli niso predstavljali s sodobnim poimenovanjem, »poklicna združenja«. Je ta pomen karseda nov?

Izraz ceh je nastal iz nem. *Zeche* (Verbinčev Slovar 1968) in se nanaša na bratovščine. Najpogostejši drugi nemški izrazi, zapisani v cehovskih pravilih in listinah, potrjevanih od mestnih svetov, gubernij in vladarjev, so: die *Zunft*, die *Gilde*, die *Innung*. Primeri: usnjarski ceh se je imenoval »die Lederzunft«, čevljarški »die Schumacher-Zunft«, kovaštvo »Schmiedezunft«, ipd. Drugih slovenskih izrazov, razen izraza »ceh«, za obdobje, ko so cehi delovali, nisem uspel najti (kljub obširnemu gradivu je moje proučevanje tu karseda skromno). Verjetno se je temu izrazu nekoliko kasneje, po uvedbi bolj sproščene podjetniške in delovne zakonodaje, ki je postopno izenačevala obrtne, trgovinske in rokodelske organizacije, pomensko bližal izraz »antverh«. A prvotno je bila razlika med izrazoma velika. »Antverh« je označeval domače (kmečko in trško) rokodelstvo in je v bistvu predstavljal cehom nasprotno ali vsaj alternativno organizacijo rokodelskega dela.

Največjemu delu fevdalnega obdobja je zakonodaja tuja. Razvoj pozitivne delovne zakonodaje, ki je postopno zamenjal partikularizme, tudi mestno cehovstvo, je zelo počasi izrinjal cehovsko organizacijo, podvrženo lokalni samoupravi, znamenju običajnega prava starejših dob (Vilfan 1996:90). Vendar so imeli cehi kasneje, po izrinjanju, še vedno močan vpliv na razvoj drugih oblik dejavnosti in dela. Pojav delavcev, ki so v 16. stol. in kasneje z družinami živeli pod streho z gospodarji, ješarji in pešterovci, tako še vedno kaže na cehovski izvor delavstva tudi v novejšem podjetništvu, v tem primeru v žebjarstvu in fužinarstvu (*prav tam*: 390).

Cehi so se torej prvotno združevali po obrteh in rokodelstvih, šele kasneje po »strokah«. Beseda *poklic*, s katerimi cehe radi obravnavamo danes (regulirana poklicna združenja kot cehovska združenja), v celotnem času njihovega izvirnega obstoja očitno še ni bila v govornem obtoku za poimenovanje vsebin iz njihovega dometa.

7.2 »Antverh« in »rokodelstvo«

V primerjavi s »poklicem« je izraz »rokodelstvo« novejši. Pri uvedbi slednjega je prišlo do relativno poznega – in ne paralelnega!! – nadomeščanja nekdanj široko razprostranjenih pogovornih nemških popačenk kot sta »antverh« in »antverhar« (»handwerk«, »handwerker«, »handwerksmässig«) s slovenskimi izrazi. Izraza »antverhar« in »antverh« sta bila že zgodaj uporabljena za splošno označitev nekaterih konkretnih opravil domačih mojstrov in rokodelcev kot posebnega stanu, pa tudi za mesarski, tesarski in vojaški stan (»Schlächterhandwerk«, »Zimmerhandwerk«, »Soldatenhandwerk«). Ta raba popačenk, ki pa imata zelo splošen pomen, je razvidna npr. v slovenski različici patenta Marije Terezije iz leta 1770 o ljudskem štetju, uvedenem zaradi reorganizacije vojaškega sistema (cf. Pipp 1934: 200–201):

Po tem kader smo My navolnu shlishali, da u'zhashu te sadne voiske mersketeri podlosni od suoiga anthverha, semle, shene, inu otruk pod ta shounirski stan so useti, al sa vole persilenja k'temo shoutu na veliku vish stiskani, inu oskodvani bili;

...

My tedei saupamo, de se bodo nashi svesti podlosni temo usazhirernimo popisvainjou pokorno podvergli, usi skup doma per miri ostali, inu tudi neh voshno shvino k' temo popisvainjou svesto iskasalli, inu nikar taista is ene nasauplivasti, skriti, al kam ukrei odpellati se postopili bodo; kir se neima nikoger per imeinu inu shpogeinu te shvine ena shkoda sturiti, al ena taistih po sily oduseti.

Aku bi pak super nashe upaine eden al drugi teh podlosnih se od tega popisainja odtegnu, skrou, al Zhou pobeignou, tudi suojo voshno shvino skrou, tako je nasha ojstra vola inu povelle, de en takshni, kirkuli bode naiden, ima sadershan, inu na dua leita shanze kopat poslan, ta shvina pak, aku bi se naidla, oduseta biti.

Sa vola tega bode sliherni veidu se pokorni skasat, inu pred shkode varvat.

Na tem obstoji nasha terdna vola inu mainengo. Dano u' nashimo velikimo Meisto nashiga starvainja na Duneju ta x. dan tega mesca shushiza tem taushent sedemstu inu sedemdesetimo, nashe regierunge tem tridesetimo leito.

MARIA THERESIA

Do slavizacije omenjenega starejšega, izvorno nemškega izraza »antverh« in njegovih izpeljank oziroma do zamenjave z ustreznimi slovenskimi izrazi, kot so rokodelec, rokodelstvo, rokodelski, je prišlo šele v sredini 19. stoletja.

Zanimivo pa je tu opaziti, da je npr. Trubar »žolnerje« (vojake) štel med *svetna poklicanja*, lahko bi torej rekli med tedanje »poklice« v širšem smislu, medtem ko je bil istočasno v jezikovnem obtoku tudi izraz »vojaški antverhar« (Soldatenhandwerker). To pomeni, da je (ali bi vsaj lahko) v živem jeziku prišlo do zlivanja pomenov »antverhar« in »poklic«. To bi pomenilo, da si izrazi rokodelstvo in poklic(anje) niso bili tako tuji, kot to morda izgleda iz dosedanje analize. Očitno bi bilo treba vprašanje, ali je v živi ali v knjižni govorici res prihajalo do prekrivanja teh izrazov, posebej raziskati.

7.3 »Gewerbe« in »obrt«

Tudi slovenski izraz *obrt* je v sedanjem pomenu, po Bezlaju (1982:238), novejši. Vsekakor spada njegov nastanek v čas po Pohlinu. V dotedanjih nemško zapisanih predpisih, ki so se nanašali na obrt, je bil nasploh v uporabi izraz »gewerbe«, samostojen ali v navezavi na vrsto obrti (»Gewerbebetrieb«, »Kleingewerbe«, »Gastgewerbe«, »Kunstgewerbe« ipd.). Slovenska izraza *obrt* (moški spol!), *obrtovanje*, v pomenu skupnega poimenovanja cele

vrste dejavnosti, torej na splošnejši pomenski ravni, sta nastala kot splošna zaznamba dejavnosti tistih oseb, ki so obrtne, »okretne, spretnne, delavne« (Pohlin, Gutsman), torej take, ki se znajo zasukati. Glagolski koren samega izraza je star, verjetno se naslanja na vrtenje vretena (csl. obrteti); vreteno je služilo kot osnovno orodje pri določenih starodavnih domačih ročnih spretnostih (npr. oblikovanje gline, predenje ipd.).

Obrtno delo do predmarčne dobe je bilo torej naslonjeno na spretnosti starodavne ljudske obrti. Na Slovenskem je najbolj znane ljudske obrti podrobno opisal Rajko Ložar (1959).

Iz domačih, ljudskih obrti so se zaradi tržnih in mestnih potreb razvile delavnice, ki so jih običajno vodili mojstri, ki so nekatere učence pripeljali do pomočnikov. Te delavnice so največkrat dobivale obrtna dovoljenja, t.i. obrtne liste, od lokalnih, včasih regionalnih ali celo stolnih, deželnih ali cesarskih oblasti. Največkrat je šlo pri obrti v formalnem smislu za cehovske bratovščine ali (necehovske) zadruge, ki jim je glavnino privilegijev odvzel šele cesar Jožef II., z delno restavracijo po napoleonskih vojnah pa so eksplicitno delovale še do druge polovice 19. stoletja (liberalizacija podjetništva 1859).

Pomembno je, da so bile zaradi dunajskega bančnega poloma (1873) znova uvedene »rokodelske obrti«, za katere ni zadoščala le prijava, ampak tudi izkaz kvalificiranosti. V formalno sicer necehovski obliki, torej kot prosta ali pa koncesionirana obrt, pa so *večinske* rokodelske obrti (Vilfan 1996:479) preživele dolgo, vse do danes. Na lokalni in kasneje na državni ravni, s cehovskimi težnjami kot popotnico.¹³

Pri Ložarjevi omembi, da se je mizarska obrt kmalu *osamosvojila* in prešla v *poklic*, je podana sled pomenskega antagonizma med izrazoma *domača obrt* in *poklic*: gre za pokus vsebinsko-organizacijskega zoperstavljanja preproste domače obrti bolj reguliranemu 'poklicu'. To znova nakazuje, da je pomen poklica povezan s pristojnostmi, pooblastili, oblastjo in politiko. Poklic je v tem primeru mišljen kot drugače organiziran pogon, ne-domače, torej verjetno tržno, delavniško, z izdelki in storitvami, namenjenimi kupcem, ne pa samoporabi. Ložar torej poklic verjetno razume kot tržno, podjetniško organizirano in dovoljeno rokodelstvo ali obrt. Naj pa poudarim, da je Ložar ta sestavek pisal v 50. letih tega stoletja. Morda je njegovo umevanje izraza že kontaminirano s sodobnim razumevanjem poklica.

8. Neslovarski viri do začetka 20. stoletja

V 19. stoletju se je zaradi industrializacije in njenih nacionalnih ter mednarodnih posledic povečala količina oblastne, državne in deželne, regulacije. Domnevamo lahko, da je izraz poklic, ki se je konstituiral s pomočjo oblastnih služb, zašel tudi v predpise in zakonodajo. Žal tega področja nisem podrobno raziskal, vendar bi bilo tovrstno delo dragocen prispevek k razumevanju širjenja pomenske strukture izraza »poklic« skozi tedanji dinamični čas. Čas rastoče slovenske politične avtonomije v 19. stoletju, zlasti v šolskem polju, je tudi čas spreminjajoče se narave trgov nasploh in trgov dela še posebej. Ob tem dogajanju je nedvomno prihajalo tudi do paralelnega nadomeščanja nekdanj bolj razširjenih izrazov »obratno«, »rokodelsko« ali kasneje »industrijsko« šolstvo s splošnejšim izrazom »strokovno šolstvo«.

¹³ Eno od najzanimivejših sodobnih socioloških spoznanj pravi, da se statusne razdalje (prestižna razmerja) med raznovrstnimi poklici ohranjajo zelo dolgo in vsepovsod (Treiman 1977). Trditev je sicer empirično preverljiva, a slabo pojasnjena. Ugotovitev je presenetljiva tudi zato, ker na drugi strani vemo, prvič, da se poklicna struktura skozi čas spreminja, in drugič, da stratifikacijske raziskave potrjujejo občasno izjemno visoke stopnje poklicne dinamike ljudi (poklicna mobilnosti). Poskus splošne opredelitve procesov, ki naj bi poskušala razgrniti mehanizme in načine vzpostavljanja podpornih struktur posameznih poklicev okrog trga dela (institucij, pravil ipd.), je moč najti v Kramberger (1999).

8.1 Zakonodajni viri Deželnega zbora

Osnovni načrt bi lahko bil naslednji. Pomemben vir, ki kaže na razvoj tovrstnega (poklicnega) izrazja in se dotika regulacije različnih dejavnosti, na primer izobraževanja in trga dela v 2. polovici 19. stoletja, so deželni in državni uradni listi ter letopisi kranjskega Deželnega zbora, od 1861 do 1914 oziroma 1918 (Mestni arhiv Ljubljane), v katerih je ohranjena vsa sprejeta deželna zakonodaja in zapisniki sej deželnega zbora do razpada Avstro-Ogrske. Veljalo bo raziskati tudi avstrijski davčni in zlasti volilni sistem, o katerem Vilfan (1996:454) pravi, da je poznal negativni in pozitivni *poklicni* (*stanovski, izobrazbeni*!?) cenzus; negativnega so izvajali že pri volitvah v konstituanto 1848. Pozneje »so negativni poklicni cenzus poznali v različnih oblikah.« Morda je pozitiven poklicni cenzus, v izvornem duhu izraza »der Beruf«, naslavljal le visoko uradništvo (prav tam:455). Kako so tedaj zapisovali, če sploh, izraz »poklic«?

8.2 Statistični popisi

Toda pozor! Zanimiv primer dokaj splošne uporabe izraza »poklic« najdemo presenetljivo že relativno zgodaj, na dvojezičnih statističnih popisnicah¹⁴ iz leta 1869 (slika 1). Presenetljivo zato, ker kaže, da je v tem primeru že tedaj – vsaj v statističnem smislu – izraz poklic nosil v sebi tisti najsplošnejši pomen, s katerim še dandanes poimenujemo vse različne vrste človekovih dejavnosti v sferi dela: »Poklic ali s čim se kdo peča (Beruf oder Beschäftigung).«¹⁵ Oblast je predvidevala naslednje glavne kategorije aktivnega prebivalstva, starejšega od 14 let: uradna služba, drug zaslužek, obrt, delavci ali služabniki. Podrobnejše razčlenitve poklicnih kategorij je moč razbrati v navodilih za izpolnjevanje popisnice.

Ta, relativno zgodnja, raba izraza poklic kot najsplošnejega poimenovanja za človekovo pridobitno dejavnost (»zaslužek, ki človeka poglavitno živi«), je znamenje, da je morda do širjenja pomenske strukture izraza poklic in njegove posplošitve na razne vrste delovne in pridobitne prakse v nekaterih socialnih ali upravnih krogih prišlo celo prej, kot smo to danes pripravljeni priznati oziroma misliti. Morda je izrazu pomagala pridobiti splošnejši pomen celo naraščajoča delovno-pravna in socialna zakonodaja, ki je težila k mednarodni primerljivosti po »svetovnem« statističnem kongresu, na polovici 19. stoletja.

9. Ali imajo torej stanovske šole iz protestantske dobe kaj skupnega z današnjim »poklicnim šolstvom«?

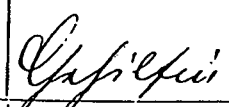
Protestantizem je na Slovenskem prvi *predvidel* ločitev osnovnega od drugega šolstva. Tri merila za osnovno šolstvo, elementarnost, splošnost in ljudskost¹⁶ (veljavna še danes), so bila izpolnjena s Trubarjevo zahtevo v »Cerkovni ordningi« (Cerkveni red iz 1564), naj ima vsaka fara svojega učitelja. Te osnovne šole je Trubar imenoval »navadne« (slovenske) in »nemške«, da bi jih ločil od latinskih. Poučevale pa naj bi mestne in kmečke otroke slovenskega in nemškega branja, pisanja in katekizma.

Trubar je s Cerkvenim redom prvi predvidel tudi »poklicne« protestantske šole (podčrtujem neustrezní izraz v narekovajih, ker je sodoben! – Ciperle in Vovko 1987), t.i.

¹⁴ Slovenski naziv za popisnico (Aufnahmsbogen) je bil: »Zapisnica za popis ljudstva in imenitnejše živine in drobnice po stanu, kakor je bil 31. decembra 1869.«

¹⁵ Do takšnega sklepa po branju slovenskih slovarskih in drugih virov ne moremo priti, saj tovrstnih razlag niti tedaj (morda niti danes!) v njih še ne zasledimo.

¹⁶ Elementarnost pomeni, da za sprejem ni potrebna predhodna izobrazba; splošnost, da je namenjena vsem, ne glede na spol, pripadnost, premoženje in bodoči »poklic«; ljudskost, da se izvaja v materinščini (Ciperle & Vovko 1987:18–19).

Beruf oder Beschäftigung	
Poklic ali s čim se kdo peča	
Nut, Nahrungszweig, Gewerbe. Die Art desselben ist möglichst genau zu bezeichnen, z. B. die Kategorie des Diensten, ob er: noch im Dienste oder pensioniert u. dgl. ist, in wessen Dienst er sich befindet; der Gegenstand des Gewerbes oder der Fabrikation, die Gattung des Handelsbeschlusses u. s. w. Wenn jemand mehrere Nahrungszweige hat, so ist nur einer einzutragen, welcher seinen Haupterwerb bildet. Personen ohne bestimmten Erwerb haben die Art Haushalt zu machen, in welcher sie ihren Lebensunterhalt beziehen, z. B. Rentner, Armen, Pfandner u. dgl. Wenn Frauen, Kinder oder andere an der Wohnung theilnehmende Personen über 14 Jahre eine bestimmte eigene Beschäftigung betreiben oder dem Familien-Oberhaupt in seiner Beschäftigung regelmäßig helfen, so ist dies ausdrücklich anzugeben; im entgegengesetzten Falle die Führung des Haushalts, bei Schulbesuch u. dgl. in dieser Rubrik ersichtlich zu machen. Nur bei Personen von oder unter 14 Jahren kann die Rubrik mit einem Querstrich ausgefüllt werden. Sind sie jedoch bei einem bestimmten Gewerbe (z. B. bei einer Fabrik, bei Werken, beim Bergbau) beschäftigt, so ist dies anzugeben.	Arbeits- oder Dienstverhältniß. Hier ist anzugeben, ob die Person an der neben bezeichneten Beschäftigung selbstständig oder nur als Hilfsarbeiter theilhaft ist; ob sie z. B. Eigenthümer oder Pächter des Grundstückes, oder im Monat- (Jahres-) Lohn, oder im Taglohn bei der Landwirtschaft beschäftigt ist; ob sie Unternehmer, Geschäftsführer, Arbeiter einer Fabrik, ob sie Meister, Geselle, Lehrling, Tagelöhner u. s. w. eines Gewerbes, ob sie Besitzer, Buchhalter, Commis u. s. w. einer Handlung ist, ob sie im Dienste bei der Haushaltung steht u. s. f.
Uradna služba, drug zaslužek, obrt. Nachdem teils oder viels je treba na tanko povedati, n. pr. kategorijo uradnika, če se služi ali je v penziji i. t. d., koga služi; s čim se peča obrt ali fabrika, ali trgovina i. t. d. Če ima kdo več zaslužkov, naj se vpiše samo tisti ki ga poglavitno živi. Osebe brez določnega zaslužka, naj povedo, od česa žive, n. pr. imetnik prihodov, pretrgovarja uboščev i. t. d. Če ženske, otroci ali druge stanišča določne osebe čez 14 let imajo svoj lasten zaslužek ali gospodarju pri njegovem zaslužku pravilno pomagajo, naj se to izrecno pristani, sicer pa naj se v tem predelku pore, n. pr. da gospodini, da v šolo hodi i. t. d. Samo pri 14 ali izpod 14 let starih osebah sme se ta predelek poprek prečrtati. Če so pa pri kakem zaslužku (n. pr. v fabriki, pri obrti, v rudniku), naj se to omeni.	Delavec ali služabnik. Tu naj se pove, če se oseba omenjenega dela samostojno ali pa kakor pomočni delavec deleži; ali je n. pr. lastnik ali zakupnik (stanik) zemlje, ali služi kmetu za mesecno (letno) plačilo ali za doino; če je podzvetnik, rodnik ali delavec v fabriki, če je mojster, ksel, učence, nadničar i. t. d. pri obrtu, če je imetnik, računar, komis i. t. d. v trgovini; če služi pri hiševanju i. t. d.
g	h
	
	

Slika 1: Kopija »poklicnega« dela dvojezične nemško/slovenske popisnice za popis prebivalstva v slovenskem delu Avstroogrške leta 1869 (vir: Knjižnica Statističnega urada Republike Slovenije)

stanovske šole. Organizirane naj bi bile v mestih, pouk naj bi potekal v nemškem in latinskem jeziku, plačevala naj bi jih posvetna oblast, deželni stanovi (plemiči in meščani). Poučevala naj bi bodoče duhovne in prosvetne izobražence. Najbolj znani tedanji posvetni »poklici«, ki jih je Trubar poimenoval »poklicanja« in ki so zahtevali nekakšne šole, so bili: pisarji, učitelji, sodniki, pravniki, državni uradniki, zdravniki, morda vojaki. Torej tisti oblastno-politični položaji, ki so bili pod ingerenco mestnih, deželnih ter cesarskih oblasti – ne pa namenjeni lokalni proizvodnji dobrin zaradi tržnih potreb (tedaj pretežno antverharji, kmetje, cehi)!

Stvarni dosežek protestantskega stanovskega šolstva sta le celovška in ljubljanska *stanovska šola*, ker sta veljali kot srednji šoli in je bil iz njih možen prehod na univerze brez dodatnega šolanja. V njih pa so se šolali otroci (dečki!) plemičev in meščanov, osnovno izobrazbo so si pridobili že drugje. Slovensščini kot samostojnemu predmetu je bil v stanovski šoli v Ljubljani namenjen majhen delček programa v prvem in drugem razredu, za pouk *branja, verouka in petja*. Slovenski pouk v ljubljanski stanovski šoli pa je pokrival tista osnovna znanja, ki je – podobno kot v poprejšnjih stolnih šolah – vodil revnejše učence k poklicu podeželskega duhovništva. Nič več! Do resnične ločitve med osnovno in srednjo šolo je v resnici prišlo le na celovski *stanovski* šoli, kjer je pouk potekal v nemščini, ne pa drugod. O številnih drugih protestantskih šolah na Slovenskem, ki pa so bile kratkega veka, vemo malo ali nič.

Stanovske šole imajo s »poklicanjem« v tedanjem pomenu le šibko zvezo, s »*poklicem*« v današnjem pomenu, ki se nanaša bolj na rokodelstvo kot na umsko (pisarniško, oblastno) delo, pa takorekoč nikakršne! Stan je pomenil tedaj le pripisani socialni status, ne pa še stroke znotraj tega. Izraz *stanovska šola* je torej tedaj bolj kazal na višji (*stanovski*) izvor učencev, ne pa na kaj drugega. Če so že stanovske šole pripomogle komu do »poklicanja«, so promovirale učence za srednjeveške, vladarjem potrebne oblastno-politične profesije, ne pa tržnih, rokodelskih poklicev, kot jih skušamo razumeti danes pod pojmom »poklicnega šolstva.«¹⁷

Zato stanovskih šol nikakor ne moremo imenovati starodavnih predhodnic najnovejših »poklicnih« šol.¹⁸ Analogija, s katero skušamo današnjim poklicnim šolam pripisati izvor v protestantskih stanovskih šolah, je torej preuranjena. Načrtovani urnik v slovenskem pouku je bil po namenih snovalcev namenjen le krepitvi in širjenju pravega nauka, protestantizma, med navadnimi ljudmi, izobrazil pa naj bi podeželske duhovne. Če torej vemo, da so sodobne »poklicne šole« usmerjene pretežno v obrt, rokodelstvo in podobno – kar je dejansko čisto nasprotje vsebini »poklicanja«, torej upravni, oblastno-politični vsebini, s katero se je ta neposredni predhodnik sodobnega izraza, poklica, obdajal v času svojega nastanka – potem »analogija« drži še manj.

Tudi v novejšem obdobju, do začetka 1. svetovne vojne, izraz »poklic« še verjetno nima neposredne zveze s strokovnim šolstvom, nadgrajenim nad obrtnim usposabljanjem. Vse strokovno šolstvo veže svoje vsebine in poimenovanja na panoge in obrti, kmetijstvo, rudarstvo, razne obrtne stroke, trgovino in industrijo. Začetki so v realkah, kasneje v obrtnonadaljevalnih šolah (1868), ki pa so bile zelo nestanovitne, s stalnimi finančnimi težavami, oblike pa segajo od tečajev, preko vmesnih vse tja do polnih šolskih oblik.

10. Splošnejši pomeni *poklica* v prvi polovici 20. stoletja

Industrija v Sloveniji je najbolj napredovala v 20. stoletju, ko je hitro rastel tudi ustrezeni trg dela. Zato se je pomenska struktura izraza *poklic* najbolj razširila v novejšem času. Ločimo lahko dve obdobji: najprej obdobje po 1. svet. vojni, imenovano tudi obdobje med obema (svetovnima) vojnama, nato pa še obdobje po 2. svet. vojni.

¹⁷ V najnovejši prenovi poklicnega šolstva gre dejansko za prenovo poklicnih izobraževalnih programov na sekundarni ravni šolskega sistema (prim. z angl. VET – vocational education and training).

¹⁸ J. Muršak: prispevek k razpravi na posvetovanju: Prenova poklicnega izobraževanja in vloga zakonodajnih klasifikacij, 4. april 1997 (zvočni zapis, arhiv CESTRA-IDV/FDV).

10.1 Zgodnje omembe poklica v splošnejšem pomenu

Poljudni množični spis »Bodi svoje sreče kovač! Nauki za vsakdanje življenje,« ki ga je spisal Jurij Trunk, duhovnik krške škofije (1904, izdala Družba Sv. Mohorja v Celovcu; cf. Žižek 1987), nam kaže na že dokaj široko označevanje različnega dela s pomočjo izraza *poklic*: »... eni z rokami na polju, v hiši in delavnici, drugi v učenosti in umetnosti, še drugi kot vladarji narodov in predstojniki. Eni v vojski domovini v bran, drugi kot služabniki Kristusovi v cerkvah in samostanih... *Nima sicer vsak stan enakih opravil, a vsakemu stanu je poklic težaven, če ga hoče le resno in vestno izvrševati.*« (Trunk 1904:6–7; cf. Žižek 1987:14).

Pomenska struktura izraza *poklic* se je, vzporedno s širjenjem industrije, torej nekje na prelomu stoletja razpršila preko vseh stanov. Segala je v delovno prakso različnih stanov, ne le s poudarki na višjih službah in zaposlitvah, ki obdajajo trge dela. V njeni domeni že naletimo na poklice, ki jih opravljajo tudi nižji stanovi, ki delajo »z rokami na polju, v hiši in delavnici,« kot beremo pri Trunku.

Ta širša pomenska struktura pa še ni bila vsesplošno prisotna v pisani besedi (primerjaj na primer spis Erjavc 1923, kjer izraza *poklic* sploh ni). Širila se je predvsem v treh smereh, kjer izraz *poklic* v različnih izpeljavah in povezavah domuje še danes: *Prvič*, v smeri, ki z izrazom *poklic* na splošno opredeljuje razne vrste dela ali dejavnosti, zlasti ročnih spretnosti in mojstrstva – tu so bile že nakazane povezave s starejšim izrazom »antverh«, »antverhar« ter z mlajšimi izrazi kot so »rokodelstvo«, »obrt«, »industrija«, »stroka« in »delavnica«.

Drugič, izraz *poklic* je pričel diferencirano vsrkavati prestižni in častni pomen iz območja ugleda stanov, ki so še vedno dajali glavino predstavnikov v določenih poklicih. Ti prestižni pomenski podtoni v poklicih kažejo na dediščino socialnega statusa oseb glede na izvirne stanove (tipični vir preživljanja, renta, dohodek, stil življenja, ipd.).

Tretjič, kakor hitro je pričel izraz *poklic* nadomeščati izraz *stan*, je bilo pričakovati, da se bo kmalu dotaknil tudi različnih šolskih sistemov usposabljanja, ki so običajno vodili določene stanove preko »njim najprimernejših« izobraževalnih poti do zanje tipičnih poklicev.

10.2 Strokovno šolstvo med obema vojnama

Med obema vojnama kljub raznovrstni družbeni dinamiki ni prihajalo do globokih sprememb v organizaciji strokovnega šolstva na Slovenskem. Z upravnimi reformami 1923 so šolstvo prevzeli prosvetni oddelki mariborske in ljubljanske oblasti, upravna reforma pa se je zaključila z organizacijo banovin. Strokovne šole so bile podrejene večjim resorjem (oddelek za kmetijstvo, obrt, industrijo, trgovino in socialo). Zakon za meščanske šole iz leta 1931 je uvedel nižje in višje *srednje strokovno šolstvo*. Glavne usmeritve strokovnih šol so bile tri: trgovska, kmetijska in obrtno-industrijska.

Po proučevanju sekundarnih virov o strokovnem šolstvu (Serše 1995, Ciperle in Vovko 1987, Krajevni leksikon ... 1939) lahko ugotovimo, da so razne strokovne šole pripravljale vajence in učence za opravljanje posameznih poklicev, vendar jim s pričevali tedaj še *niso podeljevale poklicnih, ampak strokovne nazive in naslove!* Torej je bil sam izraz *poklic* (ter njegove izpeljanke) v obdobju med obema vojnoma pomensko še dokaj čvrsto zasidran kot izraz, s katerim opisujemo dogajanje v sferi dela in zaposlitve. Naj podam tipičen zgled!

10.3 O presedlavanju poklica, o krušnih možnostih poklica in tragiki življenja

Kot prvi primer naj navedem tipična mesta iz članka z naslovom »Možnosti in meje poklicnih posvetovalnic« (Ozvald 1934). Avtor pravi, da so posvetovalnice v Evropi nastale po ameriškem vzoru in da služijo predvsem ljudem kot pomoč pri izbiri in menjavi

(»presedlavanju«) poklica. V ta namen je že razvit instrumentarij za merjenje daru in sposobnosti ljudi, vendar *»tudi od najtočnejše, eksaktno ugotovljenih dejstev ... nikar ne zahtevamo tega, česar po svojem bistvu ne morejo dati! Na temelju teh ugotovitev, ni dvoma, lahko fantu ali dekletu rečeš, da za ta in ta poklic ni sposoben... Ne da pa se tukaj zanesljivo trditi kaj pozitivnega, hočem reči, da bi kdo bil rojen za ta in ta poklic... Saj ga ni danes niti enega poklica, ki bi z vsem svojim bistvom pa s svojimi zahtevki tako docela ustrezal osebno individualnim svojstvom tega in tega človeka, kakor se na primer skladata ključ in ključavnica.«* (Ozvald 1934:86).

Sledi izjemno modra misel za tedanji čas: *»Pa še iz drugega, globoko segajočega razloga ne more poklicna posvetovalnica fantu ali dekliču pozitivno svetovati... Svetovanje, oziroma odsvetovanje, se namreč opira na mnenje, da si človek izbira poklic, šolo, življenjsko smer – po nagnjenju... Toda sposobnosti in nagnjenje do tega ali onega poklica žal nista edina pogoja za beli kruh v življenju. Kajti vse tisto skupaj, kar nam je danes v mislih ob besedi »kriza«, pač na ves glas vpije mladini, da bi jo tudi zgolj po nagnjenju in sposobnosti izbrani poklic še za precejšnjo vrsto let utegnil voditi pred – zaprta vrata.«* (prav tam:86).

Tisto, kar dejansko omogoča zaposlitev, je stanje v gospodarstvu in na trgu dela, kar Ozvald pove takole: *»Ampak pri slehernem človeku tukaj največ odločujejo potrebe, zahtevki in ponudbe, ki prihajajo iz celotnega življenja narodovega, čeprav se tega ne zavedaš izrečno... In marsikdo bi bil v mladih letih nedvomno drugače izbral, da mu je bilo dano izbirati le po nagnjenju, ljubezni in sposobnostih, ne pa tudi pod vplivom drugovrstnih nagibov, oziroma razlogov.«* In dalje pravi, da ljudje lahko kmalu začutijo *»tragiko življenja,«* če prezirajo in omalovažujejo to nujno svojstvo življenja, da je treba sklepati kompromise, ki upoštevajo tudi konjunkturo.

Tudi zato je potrebno, meni Ozvald, da poklicne posvetovalnice ne delujejo le po psiholoških, dušeslovnih ali zdravniških doktrinah, ampak upoštevajo narodnogospodarske zadeve. Glavna vprašanja v tej smeri so: (a) kakšne so telesne zahteve določenega poklica, (b) kakšne so psihološke zahteve določenega poklica, (c) kakšne so moralne zahteve poklica, in končno – kar je zelo slikovito rečeno, (d) kakšne so *krušne možnosti in meje* v raznih poklicih (prav tam:87).

Pri Ozvaldu naletimo na tisto tradicionalno mešano in vseeno še kar uravnoteženo razumevanje, ki že upošteva široko pomensko strukturo izraza poklic: gre za osebne, delovno-zaposlitvene in širše tržne konotacije ter razsežnosti poklica. Glede na to, kako Ozvald opisuje sam poklic, pa gre tudi pri njem dejansko za razmejitve med poklicem in zaposlitvijo, kar tudi eksplicitno navaja: *»Neizkušenih 'delavcev' z roko pa tudi z glavo (oziroma s peresom), ki se ponujajo za 'vsako službo', je radi tega toliko med nami, ker ljudje po večini ne vedo, da 'poklic' in pa 'zaposlitev' niti zdaleka nista isto; zato pa osobito dečke kaj rada premami dana možnost, da bi prišel kaj lažje do 'zaslužka', to je brez truda in zlasti še brez zopernosti 'vajenskih' let.«* (prav tam:87). S tem mnenjem avtor nehoti moralno zanihati in podvomi ravno pred tistim novim dejstvom trgov dela, ki ga malo poprej sam priznava kot pomembno prvine razvoja. Ozvald namreč z ločevanjem *poklica* in *zaposlitve* uvaža vrednostno sodbo glede menjavanja (presedlavanja) služb, implicitno rekoč, da je poklic nekaj trajnega in dobrega v primerjavi z zaposlitvijo, ki pa je nekaj priložnostnega in globalno slabega.

S tem, za tisti čas značilno nedosledno, načena zapleteno razvojno problematiko vsebinskega razmejevanja med zaposlitvijo, službo in poklicem, pa tudi razmerja med splošnimi in obrtnimi šolami. Rastoči industrijski trg dela je pospešeno večal obseg proizvodnje ter vertikalno strukturiral delovni proces, pri čemer so se pričele zaposlitve upravljalne strukture oddaljevati od konkretnega poklicnega znanja in usposabljanja, ki so ga ljudje pridobili v šolah. Motiv trga je torej poleg ožjih poklicnih veščin vse bolj zahteval tudi

sprejetje splošnih motivov posla in s tem zaslužka, ki bi mu morali slediti večji obrati. Takšna preobrazba motivacij do različnih zaposlitev in delovnih mest pa dejansko spodbika tla tradicionalnemu razumevanju poklica, in to vsaj na tri načine.

Prvič, težko se je bilo otestiti misli na starejši ožji pomen poklica, ki je zahteval dolgo šolanje in je vodil do upravnih služb – poklicev. Drugič, še težje je bilo razmišljati, da pa bi novejši pomen poklica, ki se je navezoval na obrtno-rokodelske in industrijske službe, v času naglega tehnološkega razvoja potekal brez šolanja in usposabljanja. In tretjič, poklic je »žalostno« meril tudi v novo smer, smer menjave, trgovanja in trgovine. To je bila za Ozvalda in mnoge druge dokaj težka tema, saj se je pomen dela po tradiciji oslanjal pretežno na rokodelstvo in obrt, upravljanje pa na državo. S povečano menjavo pa se je pomen dela pomikal tudi v smeri industrijskega upravljanja. Stalno se je pojavljalo vprašanje – ali so te nove zaposlitve tudi lahko poklici?

Ta problematika je bila v razvitejšem svetu, ki ga je že mnogo prej zajela industrializacija in svetovna trgovinska menjava, teoretsko spoznana in obdelana že davno pred Ozvaldovim časom (splošne teorije virov nacionalnega bogastva, odprtega trga dela, ipd.). Seveda pa v Sloveniji še ni bila aktualizirana, razen med redkimi izobraženci, ki so skušali razmejiti liberalno misel od starejših tematizacij. Ob tem je zanimivo, da so tovrstne dileme – kaj je poklic, kaj služba, kaj zaposlitev – v Sloveniji aktualne še dandanes, ko ob zamenjavi tehnologij¹⁹ znova prihaja do hitrih upravnih sprememb in do korenite transformacije delovnih procesov.

Najzanimivejša pa je pri Ozvaldu omemba izraza »poklicne šole«: *»Od pravega obrtnika zahtevamo današnji dan opravičeno trojega: da si je pred vsem drugim v delavnici pridobil kar največ poklicne veščine ter zato tudi res zna kaj napraviti; da ima dovoljno mero poklicnega znanja, ki ga daje zlasti strokovna in poklicna šola (okrepil A.K.)...; in pa da premore še kaj poklicne morale, osobito smisla za poklicno čast pa socialno mišljenje.«* (prav tam: 87–88). Četudi Ozvald s poklici v svojem članku meri na vse vrste dela in zaposlitev, pa si ne more pomagati, da ne bi kot osnove za posploševanje vzel za zgled ravno tistih majhnih obrtnih delavnic, ki so bile na Slovenskem dolgo časa pač prevladujoč način proizvodnje. S tem pomen poklica napolnjuje s pomeni rokodelstva, obrti in stroke, v nasprotju z vsebino, ki jo je »poklicanjem« pripisal Trubar. Ob tem pa se Ozvald izmika primerom iz industrije, ker poklicu, kljub profani vsebini, ne bi rad odvzel pomenske plasti časti in ugleda, ki ju izraz še vsebuje. V industriji je namreč premalo morale, pomeni zaposlitev so največkrat zoženi na posel, trg in denar. Prisotno je tudi menjavanje zaposlitev v delovni karieri. Zato so njegove posplošitve o tem, kaj poklic je, kljub dobremu občutku za problem, še vedno okrnjene.

10.4 Stroge in druge poklicne funkcije, tudi socialne (Blaznik)

Droben primer, ki kaže, kako je v obdobju med obema vojnama izraz *poklic* pomensko že raztegnjen kar preko vseh cehovskih obrti in rokodelstva, je moč najti tudi v Blaznikovem zgodovinskem spisu »O cehih na Slovenskem« (1940): »Organizacija cehov pa je vršila poleg strogo **poklicnih** funkcij še druge ...« (Blaznik, 1940:9, op.: poudaril A.K.). Izraz »poklicne funkcije« zveni v tem kontekstu zelo teoretsko (in anahronistično!). Predstavljal naj bi splošno poimenovanje tistih prvin delovnega procesa, ki so povezane predvsem s samim procesom dela, za razliko od ostalih, ki so širše, povezane s trgov in gospodarnostjo ter socialno varnostjo članov (varovanje bolnih in ostarelih članov ceha ipd.).

Iz navedenih primerov lahko sklepamo, da je izraz *poklic med obema vojnama že naslavljal vse različne službe in delovna mesta*. Nanašal se ni le na vse obrtne in rokodelske

¹⁹ V tem okolju se mora strokovno šolstvo od poklicno naravnanih praktičnih veščin vse bolj obračati k univerzalnim proizvodnim kompetencam (o tem več v Kramberger 1997).

delovne oziroma zaposlitvene sisteme, pač pa tudi na vse ostale proizvodne sisteme, ki so bili v obdobju pred 2. svet. vojno že v rabi. Do konca 19. stoletja izraz poklic takšnega splošnega pomena v najširši jezikovni rabi zagotovo še nima (toda glej izjemo od te ugotovitve v zgoraj omenjenih statističnih popisih!). Verjetno se je širok pomen izraza poklic na hitro razrasel in prelil v vsakdanje besedišče šele v prvih štirih desetletjih tega stoletja.

11. Originalni in uvoženi izrazi po Brezniku

Ugotovimo lahko, da so se *splošnejši* pomeni in izrazi za poimenovanje konkretnih vrst dejavnosti, s katerimi so si ljudje na Slovenskem služili kruh izven starodavnega kmetovanja, rokodelstva in obrti, razvili v navezavi s poklicem šele v poznem 19. stoletju, po zatonu cehovstva. To je čas pospešenega narodnega prebujanja, uvajanja obveznega šolanja, postopnega uvajanja in nadomeščanja rokodelstva ter obrti z industrijo, in končno, oblikovanja deželne zakonodaje, ki je potrebovala in izumljala slovensko strokovno poimenovanje in izrazje za regulacijo šolanja, trga dela in odpiranja gospodarskih dejavnosti širši menjavi.

Izraz *poklic* je bil od nastanka, datiranega nekje v obdobju med trubarjanskim *poklicanjem* in Pohlbinovim *poklicem*, dolgo časa vezan na oblastno-politične položaje in službe. V prejšnjem stoletju je sicer dobil nekoliko splošnejši pomen. Druga polovica 19. stoletja najprej slavizira nekdanje nemško izrazje, ki se dotika dela. Nemški pogovorni izraz »antverh« je bil v večji meri nadomeščen s slovenskim izrazom »rokodelstvo«, nemški izraz »gewerb« pa je bil nadomeščen z izrazom »obrt«. Tema izrazoma se polagoma pridružita še splošnejša izraza *industrija* in *stroka*. Izraz *stan* pa vse do 20. stoletja še prevladuje nad izrazom *poklic*. Šele nato pridobiva izraz poklic širši pomen in prehaja v širšo rabo.

Obdobje močnejšega pomenskega razslojevanja izraza *poklic* v slovenščini v 20. stoletju sem le skopo preletel. Pregled sem v glavnem zaustavil pred 2. svet. vojno. Burna sprememba pomenske strukture izraza poklic se je pričela po 2. svet. vojni, zato terja posebno obravnavo, ki pa jo tu opuščam. Vseeno mi opravljeni pregled pomaga do načelne ugotovitve, ki pravi, da je predvsem 20. stoletje nanese v izraz večino danes poznanih pomenskih plasti. V tem novejšem času so se zgostile kulturne, ekonomske, socialne in politične spremembe v slovenskem prostoru, zlasti se je raztegnil trg dela, na katerem so se Slovenci zaposlovali.

V vplivu na pomenskost poklicnega besedišča pa vseeno še dominirajo prenešeni institucionalni in korporativni vplivi starejših dob. Med njimi najbolj izstopajo prvine ugleda, časti, poštenja in etike, ki so se držali (višjih) stanov, strok²⁰ in cehovske etike. Zato novejši institucionalno-korporativni vplivi, zlasti industrije v 1. polovici 20. stoletja in strokovnega šolstva po 2. svet. vojni, velikokrat prehitevajo sprejemljivost novih pomenov poklicnega izrazja med ljudmi. To se povsem sklada z Breznikovo idejo (1982:394), ki pravi: »*Po izrazih lahko sodimo, kje se je sprememba izvršila po domačem izumu, kje pa po tujem. Če se je sprememba izvršila na domačih tleh, se je ohranil tudi domač izraz.*«

Če smo prvotni pomen izraza *poklic* dobili s pomočjo »tujega izuma«, pa smo njegove modernejšje pomene dobili s pomočjo domačih sprememb. Žal v zelo kratkem času, ki ne omogoča stabilne in uležane rabe besednih zvez na vseh ravneh govora. Sprememb je (bilo) toliko, da se danes sam izraz *poklic* opoteka pod preštevilnimi pomeni. Raba izraza poklic in njegovih besednih zvez je zato danes ohlapna in dvoumna. To se še najbolj pozna pri

²⁰ Zlasti učitelji so se s poudarjanjem svojega poslanstva borili proti preobilnemu uradnikovanju v šolah, kot je na primer razbrati iz govora ravnatelja meščanske šole C. Wankaavnega 1891: »Mi imamo veliko, veliko preveč ukazov in podrobnih naredb [...] Po tej poti ne dospemo nikoli do vzišenega cilja v svojem poklici...« (O preobilnem uradnem pisanji, v Popotnik 1891, št. 21; cf. Mojca Peček 1998:118).

neusklajenih strokovnih ravneh govora, kadar pisanje obravnava poklicne procese in pojave. Ker pa je število novejših sprememb zelo obsežno, terjajo širšo obravnavo. Naj tu le nakažem osnovno smer obetavnega socio-lingvističnega raziskovanja.

Težnja sodobnih avtorjev, ki skušajo nakazati izvor sodobnega izraza *poklicno šolstvo* v protestantskih *stanovskih šolah*, je preuranjena. Na osnovi sistematične analize smo lahko le ugotovili, da je izraz *poklicno šolstvo* nastal šele sredi 20. stoletja. Tedaj se zaradi pomenske širitve izraza *poklic*, ki prične objemati tudi rokodelsko in obrtno delo, približuje pomenu *strokovnega šolstva in ga poskuša nadomeščati*. Izraz »poklicno šolstvo«, uporabljan hipertrofično po 2. svet. vojni, pa je ujet v posebno politično okolje in dediščino (pretirana poklicna regulacija šolskega polja, ki je dosegla vrh v 80. letih), zato tega zanimivega obdobja tu nisem podrobneje obravnaval.

Z vidika sodobne obravnave trga dela se sicer pretežni pomen izraza poklic nahaja na povpraševalni strani trga dela (delovna mesta, zaposlitve, položaji). Ker pa so bile v Sloveniji občasno priprave ljudi za določen poklic močno začrtane s šolskim sistemom (zlasti ekspanzirano »poklicno izobraževanje« v času socializma), je pomen izraza včasih močno zanihal tudi na ponudbeno stran trga dela (ponujeno znanje). Tako je prišlo do pomenskega prekrivanja izraza poklic z vsebino pojma »dosežena izobrazbena usmeritev«. Kjer so prehodi iz izobraževanja (preko trga dela) v zaposlitve zelo nadzorovani, je to izjemoma sicer možno. Ko pa se trg dela v tem smislu bolj razveže (in očitno je vedno dovolj, če ne celo vedno več, priložnosti za to), se tudi pomena teh dveh izrazov, izobrazbe in poklica, razvežeta oziroma razideta po naravni poti. Treba pa je pošteno priznati, da sicer enostranska težnja slovenskega poklicnega šolstva po čvrsti povezavi izobrazbe s poklicem v resnici ni nikoli tako uspela kot na primer v Nemčiji.²¹ Empirično potrditev te stalno prisotne razveze na slovenskih trgih bomo podali ob drugi priložnosti.

Opravljeni pregled nam dopušča še naslednje spoznanje: izraz *poklic* ima danes veliko, morda celo preveč, ozadij in naslonov. Kažejo na širino poklicnega prostora, ki ga mora izraz poklic (v Sloveniji) naslavlјati. Ker preko teh pomenskih okolij raziskujemo vpetost aktivnih ljudi v različne socialne in ekonomske podsisteme, ki delujejo na različnih ravneh, lahko v članku predstavljeno razslojevanje poklicnih pomenov jemljemo tudi kot nazorni odsev najprej zadržanega, nato pa pospešenega razslojevanja slovenske družbe, povezanega z zakasnelo, a burno industrializacijo. Lokalni trgi dela so se očitno najbolj intenzivno spreminjali v globalnejše trge dela v 20. stoletju, zlasti po drugi svetovni vojni.

Nadaljnji, bolj poglobljen oris pomenske strukture izraza *poklic* je zato tudi tehten sociološki, še boljše, interdisciplinarni, in ne le socio-lingvistični izziv.

Uporabljena literatura

- Bezljaj, Fr. (1982): *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Druga knjiga, K-O. Ljubljana.
- Blaznik, P. (1940): *O cehih na Slovenskem* (posebni odtisek iz Zbornika slovenskega obrta 1918–1938). Ljubljana.
- Breznik, A. (1982, ur. J. Toporišič): *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana.
- Cindrič, A. (1997): *Študentje s Kranjske na Dunajski univerzi v predmarčni dobi 1815–1848*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Cigale, M. (1860): *Deutsch-Slowenisches Wörterbuch*. Ljubljana.
- Ciperle, J., Vovko, A. (1987): *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana.

²¹ Zato pa imajo v Nemčiji za tovrstne regulirane poklice zelo točen izraz, namreč »izobraževalni poklic« (Ausbildungsberuf). Podobno je tudi na Nizozemskem.

- Drnovšek, M. (ur., 1977): *Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja*. Ljubljana. Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Razprave, zvezek 4.
- Erjavec, F. (1923): Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled. *Znanstvena knjižnica*, 6. zvezek. Ljubljana.
- Ivanjko, Š., Kocbek, M. (1994): *Pravo družb. Statusno gospodarsko pravo*. Ljubljana.
- Kartoteka Biblije Dalmatina, Jurija (or. 1584): *Biblija – izpisani izrazi*. Kartoteka sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik (izpisal Jože Stabej st.). ZRC/SAZU, Ljubljana.
- Kartoteka rokopisnega Slovarja Vodnika, Valentina (or. 1813): *Rokopisni slovensko-nemški slovar (gradivo)*. Kartoteka sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik. ZRC/SAZU, Ljubljana.
- Krajevni leksikon Dravske banovine* (1939). Izdala Zveza za tujski promet za Slovenijo v Ljubljani. Založila Uprava krajevnega leksikona Dravske banovine v Ljubljani.
- Kramberger, A. (ur., 1997): *Prenova poklicnega izobraževanja in vloga zakonodajnih klasifikacij*. Ljubljana.
- Kramberger, A., L. Kavaš, J. Kolenc, F. Žižek (1979): *Premiki delovne sile h kapitalu – vzroki z nasprotnim učinkom*. Skupinsko diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani (neobjavljeno).
- Ložar, R. (1959): *Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji*. V: M. Marolt (ur., 1959): 70–131.
- Luther, Martin D. (1974, or. 1545): *Biblia – Die Gantze Heilige Schrift*, Band 3, Wittenberg 1545. Muenchen 1974.
- Marolt, M. (ur., 1959): *Zgodovinski zbornik*. Buenos Aires.
- Medvešč, Z., Muršak, J. (ur., 1992): *Sistemska urejanje poklicnega izobraževanja*. Zbornik. Ljubljana.
- Megiser, Hieronim (1603): *Thesaurus Polyglottus* (mnogojezični slovar). Iz njega je slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za »Slovensko-latinsko-nemški slovar« izpisal in uredil Jože Stabej. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 32, Inštitut za slovenski jezik 12. Ljubljana, 1977.
- Melik, A. (ur., 1939): *Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja*. Ljubljana. Zbirka študij št. 5.
- Muršak, J. (1997): *Cilji prenove sistema poklicnega in strokovnega izobraževanja v Sloveniji*. V: Kramberger (ur., 1997).
- Otorepec, B. (1972): Rokodelstvo in obrt v srednjeveški Ljubljani. V: V. Valenčič (ur., 1972): 5–54.
- Ozvald, K. (1934): Možnosti in meje poklicnih zavarovalnic. V: *Kronika slovenskih mest*, I (1934): 86–88.
- Peček, M. (1998): Učitelji o možnostih in mejah svoje strokovne avtonomije v drugi polovici 19. stoletja. V: *Šolska kronika 7/XXXI*, str. 111–124. Ljubljana.
- Pipp, L. (1934): O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. V: *Kronika slovenskih mest*, I (1934): 195–201.
- Pleteršnik, M. (1. del A-O 1894, 2. del P-Ž 1895): *Slovensko-nemški slovar*, izdan na troške rajnega knezoškofa Antona Alojzija Wolfa. Ljubljana.
- Pleteršnik, M. (1894): *Slovensko – nemški slovar* (1. del A-O), Pripomnje (predgovor – op. A.K.). Ljubljana, Knezoškofijstvo, str. iii-x.
- Pohlin, M. (1972, or. 1781): *Tu malo besedishe treh jesikov*. Das ist: Das Kleine Wörterbuch in Dreyen Sprachen. Faksimile prve izdaje (spremna beseda Jože Stabej). Muenchen.
- Serše, A. (1995): *Strokovno šolstvo v osrednji Sloveniji do leta 1941, s posebnim ozirom na obrtno šolstvo na področju Kranjske*. Ljubljana.
- Simoniti, P. (1979): *Humanizem na Slovenskem*. Ljubljana.
- Slanc, A. (ur., 1996): *Srednješolsko izobraževanje v Republiki Sloveniji 1990–1996*. Ljubljana.
- Slokar, I. (1963): Zgodovina obrtnega šolstva v Ljubljani do leta 1860. V: *Zgodovinski časopis XVII* (1963), Ljubljana.

- Slokar, I. (1972): Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732. V: V. Valenčič (ur., 1972): 55–114.
- Slokar, I. (1977): Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860. V: M. Drnovšek (ur., 1977): 8–102.
- Stabej, J. (1972): *Spremna beseda k: M. Pohlin: Tu malo besedishe treh jesikov*. Das ist: Das Kleine Wörterbuch in Dreyen Sprachen. Faksimile prve izdaje. Muenchen, str. 11–19.
- Sveto pismo stare in nove zaveze* (1996): Slovenski standardni prevod iz izvirmih jezikov.
- Šolska kronika – zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*. Glasilo Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana. Številki 4–XXVIII (1995) in 5–XXIX (1996).
- Štuhec, M. (1995): *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana.
- Trdina, J. (1998): *Bajke in povesti o Gorjancih*. Internet: <http://....> (več Internet naslovov)
- Trubar, P. (1975, or. 1563): *Slovenska cerkovna ordninga*. Iz bohoričice prenesel Franc Drolc, skrajšano izdajo izbral in napisal spremno besedo Drago Šega. Ljubljana.
- Valenčič, D. (1994): *Nekateri izsledki iz raziskave o drobnem gospodarstvu v Sloveniji*. V: Borak, N. (1994, ur.): 41–47.
- Valenčič, V. (ur., 1972): *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*. Zbornik razprav. Ljubljana: Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave zv. 3.
- Vilfan, S., (1996): *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana.
- Vodopivec, P. (1998): O socialnih in gospodarskih nazorih Ferda Kočevarja. V: A. Cindrič (ur.): Čarnižev zbornik (1931–1996). Ljubljana.
- Žižek, S. (1987): *Ideologija, Slovenci, jezik*. Ljubljana.

Summary

Meaning Structure of the Slovenian Word 'Vocation' ('poklic') until the Second World War

Anton Kramberger

The article concerns current uncertainties in the meaning of the Slovenian word 'vocation' ('poklic'). Often the word is understood to address one's 'education' instead of his/her 'occupation'. This double meaning arises from recent history and not from ancient history, although the origins of its ambiguity are deeply historical. The first approximation of the Slovenian word for 'vocation', i.e. 'poklizane', was a direct translation from the old German word 'Berruf' and was initially used by Slovenian Protestant priests in the sixteenth century (translation of Luther's *Bible*). At that time, the Slovenian word as a general expression was used to indicate only the highest clerical and state administration positions. In later Slovenian vocabularies Pohlin introduced a slightly shorter version of the initially suggested 'poklizane', i.e. 'pokliz', at the end of the eighteenth century. However, the word itself was never widely used by the ordinary people until the end of the nineteenth century. Reasons lay in a rather undeveloped industry, in rigid local labour markets and in undeveloped Slovenian public administration. Low labour mobility led to local work arrangements which were sufficiently described by more specific Slovenian terms like stand ('stan'), craft ('obrt'), handyman ('rokodelec'), profession ('stroka'), and the like.

Late modernisation and urbanisation, beginning in Slovenia mainly during the twentieth century, were helped by the fact that corporatist arrangements of labour markets prevailed over open labour markets. Hence the original word 'vocation' was becoming more popular. However, it has never clearly developed into the more general term 'occupation', as in England. Before the Second World War the use of the term 'vocation' ('poklic') became more frequent, indicating a broader range of jobs. Nowadays, the term 'vocation' (poklic) is widely used elsewhere. People have problems in determine whether to use it as a description of the supply (educational) or the demand (occupational) characteristics of their jobs, due to its rather ambiguous meaning in last few decades. Namely, strong

efforts of (the socialist) educational authorities after the Second World War aimed to directly link various educational titles with various occupational job titles. However, these one-sided attempts basically failed as industrial relations in Slovenia lacked similar strong links among labour market participants, as it was (and probably still is) the case in Germany or Denmark. So, in very recent times, the word 'vocation' (poklic) is slowly re-developing into a general term for indicating a variety of similar jobs, while the word 'education' (izobrazba) is again becoming a term with a separate school-based meaning.

The article includes many historical examples supporting this accelerated development of the meaning structure of the word 'vocation' ('poklic') in Slovenia.

SLOVENSKA MATICA, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 1263-190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prodajnem oddelku Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije **po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.**

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih bo v kratkem pošla).

Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872-1918.

Izidor Cankar: Razvoj stila v starokrščanski dobi in zgodnjem srednjem veku.

Izidor Cankar: Razvoj stila v visokem in srednjem veku.

Izidor Cankar: Razvoj stila v dobi renesanse.

Cerkev, kultura in politika 1890-1941. (zbornik)

Rajko Cibic: Spomini Slovencev v tujski legiji.

Karel Clarici: Knjiga moje mladosti. (grajsko in meščansko življenje v drugi polovici 19. stoletja)

Dragotin Cvetko: V prostoru in času. Spomini.

Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom.

Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta.

Iskra Čurkina: Rusko-slovenski kulturni stiki od konca 18. stoletja do leta 1914.

James C. Davis: Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev. (o Žužkovih s Tržaškega)

Dnevnik cesarja Marka Avrelija.

Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih.

Ferdo Gestrin: Slovanske migracije v Italijo.

Ferdo Gestrin: Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem.

Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. (uredil Janko Prunk)

Ljudmil Hauptmann: Nastanek in razvoj Kranjske.

Ivan Hribar: Moji spomini II. (uredil Vasilij Melik)

Jože Kastelic: Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih. Šempeter v Savinjski dolini.

Francè Koblar: Moj obračun.

Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940-1980.

Koroški plebiscit. (zbornik razprav in člankov)

Franc Kos: Izbrano delo. (uredil Bogo Grafenauer)

Fedja Košir: Zamisel mesta. (zgodovina urbanizma)

- Anton T. Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije. Ljubljanska knjiga. Zgodbe in pričevanja. (izbral in uredil Andrej Inkret)
- Niccoló Machiavelli: Politika in morala. (v knjigi je tudi znameniti »Vladar«; prevedel Niko Košir)
- Mariborska knjiga. Pesmi, zgodbe in pričevanja. (izbral in uredil Andrej Brvar)
- Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta.
- Vojeslav Molè: Iz knjige spominov.
- Anton Novačan: Jeruzalem – Kairo. Spomini 1942–1945. (uredil Bruno Hartman)
- Boris Pahor: Ta ocean strašno odprt. (dnevniški zapiski ob knjigi o Edvardu Kocbeku iz leta 1975)
- Boris Pahor: V labirintu. (avtobiografski roman iz časa 1946–1949)
- Franc Petek: Iz mojih spominov. (spomini koroškega rojaka; tekst je pripravil Janko Pleterski)
- Herman Potočnik: Problem vožnje po vesolju. (»kultna« knjiga za zgodovino vesoljske tehnike)
- Radoslava Premrl: Moj brat Janko – Vojko.
- Tone Pretnar: Prešeren in Mickiewicz.
- Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo. (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolomini)
- Branko Reisp: Gradovi dežele Kranjske.
- Albert Rejec – Tone Črnač – Jože Vadnjal; Pričevanja o TIGR-u. (uredila Tatjana Rejec)
- Vladimir Ribarič: Potresi v Sloveniji. (ob stoti obletnici ljubljanskega potresa)
- Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja.
- Vasko Simoniti: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju.
- Slovenska matica 1864–1964. (zbornik razprav in člankov)
- Janez Strnad: Zgodbe iz fizike. (o zgodovini velikih odkritij)
- Ivan Stopar: Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem.
- Fran Šuklje: Iz mojih spominov, I. in II. (uredil Vasilij Melik)
- III. Trubarjev zbornik. Reformacija na Slovenskem.
- Lojze Ude: Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944. (uredil Boris Mlakar)
- Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja. (zbornik)
- Josip Vošnjak: Spomini. (uredil Vasilij Melik)
- Andrej Vovko: Mal položi dar... domu na altar. Družba sv. Cirila in Metoda 1895–1918.
- Emil Weiss – Belač: Ne hodi naprej. (dolgoletna mučeniška pot aktivista OF in partizana skozi gestapovske in udbovske zapore ter taborišči v Bileči in na Golem otoku)
- Franc Zupančič: Dnevnik 1914–1918.
- Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju. (uredil Vasilij Melik)
- Janja Žitnik: Pero in politika. (zadnja leta Louisa Adamiča)

Damir Globočnik

Nekaj slovenskih karikatur in nekaj gradiva o cenzuri 1869–1941

Iztočnico za kratek sprehod po nekaterih, predvsem likovnih odmevih na delo cenzure ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja na Slovenskem bi lahko predstavljale preroško zvoneče besede, ki so jih bralci leta 1880 prebirali v francoskem satiričnem listu »L'Eclipse«, namreč da »*bo nekdo, nekega dne lahko napisal natančno zgodovino svobode, ki smo jo uživali v tem obdobju s pisanjem zgodovine naših karikatur.*«¹ Seveda bi bilo v Sloveniji za razliko od Francije, kjer je 19. stoletje veljalo za »zlato dobo« na področju karikature, saj je tam med leti 1830 in 1914 za krajši ali daljši čas izhajalo kar 350 satiričnih listov, kaj takšnega (vsaj v smislu sklenjenega kronološkega niza) komajda mogoče. Karikature in satirični listi so pri nas v drugi polovici 19. in nato še na začetku 20. stoletja še vedno predstavljali precejšnjo redkost, kar pa ne pomeni, da bi naše karikature in satirični teksti po svoji ostrini zaostajali za francoskimi.

Redkost obravnavanega gradiva je tudi glavni razlog, da pričujoči zapis ni zasnovan kot sklenjen in nepretrgan niz podatkov in dejstev, temveč kot sporadično, s pomočjo karikatur in nekaterih sočasnih člankov oziroma komentarjev ter njihovega s patino časa prekrita sočnega jezika ilustrirano oziranje na cenzuriranje slovenskega časopisja v avstroogrski monarhiji in stari Jugoslaviji. Ker tema, kolikor mi je znano, ni doživela podrobne obdelave,² je bila pot do zbiranja potrebnih podatkov odvisna predvsem od bolj ali manj naključnega listanja časnikov in satiričnih listov, v katerih se pojavljajo karikature. Uporabljeni podatki, citati, karikature in ostalo gradivo zato lahko predstavljajo le skromen delček vpogleda v zapletene mehanizme delovanja cenzure, ki je bdela nad izdajanjem knjig, časnikov, brošur, uprizarjanem gledaliških predstav, javno govorjeno ali pisano besedo... – in, kot bomo videli, tudi nad slovenskimi satiričnimi listi in ilustracijami.

Naloga cenzure je zaščita najsvetejših institucij in mehanizmov državnega ter političnega sistema, morale, vere in prikrivanje družbenih slabosti. Mehanizme nadzora tiska, ki so bili v veljavi v 19. in 20. stoletju, je habsburška monarhija začela razvijati dokaj zgodaj. Do Marije

¹Glej: Robert Justin Goldstein, *Censorship of Political Caricature in Nineteenth-Century France*, Kent 1989, str. VIII.

²Edino slovensko delo, posvečeno cenzuri, najbrž predstavlja knjiga Vladimirja Knafliča: *Traktat o tisku*, I. del, *Zgodovinska in primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu tiskovnega prava in tiskovne svobode*, Ljubljana 1930. – Obdelana pa je bila cenzura v knjižnicah. Glej: Jaz, Cerberus ali cenzura v knjižnicah, Narodna in univerzitetna knjižnica (katalog razstave; avtorica razstave in kataloga Eva Kodrič), Ljubljana 1996. – Bogat vir podatkov predstavlja tudi podlistek »Časniki in časnikarstvo«, objavljen v Slovenskem narodu v letih 1883/1884, ki povzema podatke predvsem po delu dr. A. Weisnerja, »Denkwürdigkeiten der Österreichischen Zensur« iz leta 1847. Avtor podlistka je bil Janez Jesenko, ki je svoje članke naperil zoper deželnega predsednika Andreja Winklerja in urednika večerne priloge deželnega uradnega lista *Laibacher Zeitung* z naslovom *Ljubljanski list*, Frana Šukljeta. Podlistek je namreč nastal v času spora med »elastiki« in »radikali«. Šuklje pa je Jesenku dokazal prepisovanje iz v literaturi navedene knjige »Zgodovina časnikarstva.« – O cenzuri piše tudi Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895 (Uredil in z opombami opremil Anton Ocvirk, pri opombah sodeloval Dušan Kermavner), I.–VI., Ljubljana 1955 do 1985.

Terezije so cenzuro izvrševali jezuiti, leta 1746 pa je cenzura prišla iz cerkvenih rok v roke državnih uradov. Poostren nadzor tiska je bil vpeljan v zadnji četrtini 18. stoletja.³ Leta 1781 je Jožef II. izdal nov cenzurni zakon.⁴ Leto pozneje je bila na Dunaju ustanovljena cenzura kot poseben organ oblasti, ki je od leta 1801 delovala v okviru policije.

Preventivna cenzura je bila uvedena leta 1790, leta 1795 je sledila generalna cenzurna odredba itd. V začetku 19. stoletja se je cenzura (s cenzurnimi odredbami iz 1810, 1823 in 1837) še zaostрила. Za nadzor literature so na Dunaju zaposlili tudi Slovenca, Jerneja Kopitarja, ki ga je Janez Trdina zato označil za »literarnega špiceljna (?) in censorja.«⁵

»... prosluli sistem avstrijske cenzure je obstojal iz kaosa raznih zakonov, ordonanc, patentov, dekretov, konstitucij, resolucij, mandatov, reskriptov, naredb, odredb, odlokov, objav,« v svojem »Traktatu o tisku« ugotavlja Vladimir Knaflič: »Vsebinske te cenzure je bila dvojna. Prvo cenzuriranje je bilo preventivno in je obstajalo v tem, da je vsak rokopis moral pred natiskom v pregled. Ta pregled pa se ni vedno vršil pasivno, marveč je često hotel celo aktivno spreminjati vsebino predloženih spisov ter ni prav nič zaostajal za glasovito rusko cenzuro, po svoji strogosti, omejenosti in pedantičnosti jo je celo prekašal. Drugo cenzuriranje je obstajalo v reviziji vsega tiskanega. Ta revizija se je izvrševala na vseh carinskih postajah, ob plačilu cestnin (torej pri pasiranju raznih 'mavt' in 'šrang'), po tiskarnah, knjigarnah in prodajalnah, kjer so se često vršili nenapovedani pregledi in preiskave, v hišnih in žepnih preiskavah, v nenapovedanem oblastvenem nadziranju šol. Dalje je ta cenzura obstajala v raznih obrtnih predpisih in pravilnikih za knjigarje, tiskarje, knjigovezce, za trafike, raznašalce, kramarje, prodajalce koledarjev, za prodajo od hiše do hiše, za črkoslikarje in pečatarje itd.

Cenzura je bila izkratka nadležna nadloga, a najvažnejše orožje v borbi okorne absolutistične vlade proti raznim, za naše pojme sicer pohlevnim reformatorjem, pokretnikom, proti prosvitljenju, janzenizmu in sploh proti vsemu, kar bi morda ne bilo povprečno, mirno,

³ Podlistek »Časniki in časnikarstvo« nas sicer obvešča, da naj bi cesar Jožef II. leta 1781 proglasil tiskovno svobodo: »Ta glasoviti 'Censur-Patent' je odpravil vse zapreke, ki so se prej stavile časopisom. Listi so mu bili le 'malovažne stvar' ('minder wichtige Dinge'), na katere državne oblasti ni treba paziti« (Slovenski narod, 1883/279).

»Neznatne so bile meje, s katerimi je cesar Jožef II. nekoliko skrčil tiskovno svobodo. Po njegovi smrti so se pa drčili dvorni razglasi in vladni ukazi drug za drugim, dokler ni 22. svečana 1795 proglašena 'Erneuerte Censurordnung', navadno 'Generalcensurordnung' imenovana, do zadnjega zatrla svobodo tiska. Odslej so kaj ostro pregledali, kar koli so imeli časopisi prijaviti, kajti ravno 'novine, če ne dobro odbrane ter vseh spodtakljivih in sumljivih stvari očistišene, kaj močno razširjajo zlobno mišljenje in hudobno nagnjenje.' To naredbo o predsodbi tiskovin so še poostрили naslednji dvorni razglasi. Razglas od 19. sušca 1798 zabičuje posebno vsem gosposkam, zlasti pa policijskim uradom, kako ostro naj pregledujejo vse časopise avstrijske, a jednako ostro naj ravnaajo s tujimi listi. Razglas od 13. septembra istega leta ponavlja ono o ostriosti ter priporoča previdno in natančno vse časopise presojevati. Predsodniki naj nikakor ne privolijo, da bi se tiskali članki in druga pisma, ki merijo na posamične osebe ter jih bolj ali manj očitno napadajo. Pozneje so skušali tudi gmotno potlačiti časopise. Cesarški patent od 5. oktobra 1802 (veljaven od 1. prosinca 1803) je znova vpeljal kolkevine na časopise. Po tej naredbi so morali vsi avstrijski časopisi plačevati po pol krajcarja kolkovine – če niso obsegali cele tiskane pole, po krajcarji pa vsi drugi večji listi; toliko tudi inostranski, če niso obsegali cele pole, po dva krajcarja pa, če so obsegali celo polo ali več« (Slovenski narod, 1883/280).

⁴ Njegov drugi odstavek je sporočal: »Strogi moramo biti proti vsemu, kar vsebuje opise nenravnih dogodkov ali pa neokusne kvante, iz katerih ne more nikakor nastati nič učenega in nič podučnega. Toliko bolj strpljivi pa moramo biti napram vsem drugim delom, v katerih se najdejo učenost, znanje in spodobno napisane stvari. Prvo namreč čita le množica slabotnih glav, drugo pa pride v roke že omikanim duhom in ustaljenim dušam. Kritike, ki pa seveda ne morejo biti zasramovalne, naj zadenejo, kogar hočejo, od deželnega kneza pa do najnižjega. Zlasti če se njihov izdajatelj podpiše in tako sam jamči za resničnost povedanega, naj se takšna kritika ne zabranjuje. Vsakemu pravico ljubežu mora napraviti radost, da takšno resnicoljubo kritiko najde« (po Vladimir Knaflič, Traktat o tisku, Ljubljana 1930, str. 68).

⁵ Janez Trdina, Spomini, 2. del, Zbrano delo, Ljubljana 1948, str. 14.

nesamostojno. Ta cenzura je predstavljala najhujše, najneznosnejše in najbolj poniževalno jerobstvo, ki se je vtikalo v vsako podrobnost in nadziralo ne le, kaj pišeš in čitaš, marveč tudi, s kom občuješ, kam zahajaš, ali vršiš tzv. verske dolžnosti, kakšne nazore izražaš, in ali si tudi doma in v rodbini tako zanesljiv in soliden, kakor se morda kažeš na zunaj. Kdor je dobil 'piko' je že samo zaradi tega prišel na cenzurni indeks kot nadzorstva potreben. Obskuranti so bili takrat na višku, ker je njihova duševnost bila v skladu s političnim sistemom in zabavljaštvo je Prešernu dolgo onemogočalo samostalno advokaturu.⁶

Iz strahu pred idejami francoske revolucije je oblast ustvarila obsežno vohunsko in prisluškovalno mrežo, s pomočjo katere je bila dobro seznanjena z vsem, kar se je porajalo v glavah širokega kroga prebivalstva. Politični misli je bila pot do javnosti zaprta, cenzura je bila vsemogočna, policija, ki ji je od leta 1817 dalje načeloval grof Jožef Sedlnitzky, predsednik vrhovnega cenzurnega in policijskega urada na Dunaju, je bila še zlasti prizadevna pri nadziranju časopisov in uvoza literature.

V dobršni meri kot odgovor na tako stanje se je razvijala meščanska zasebna kultura, znana pod imenom bidermajer, saj so se ljudje raje zatekali v zasebno ozračje in svoje misli skrivali med štirimi stenami domov. »... duhovni pritisk policije in cenzure naj bi v Avstriji odkril in zatrl sleherni vzgib revolucionarne misli,« opisuje Reingard Witzmann »vsakdanjost« v dunajskem bidermajerju. »S političnega in moralnega gledišča je zlasti novi odlok o cenzuri z dne 14. septembra 1810 sprožil skoraj popolno cenzuriranje govornice in tiskane besede pa tudi slikanih podob, kar je veljalo celo za trgovinske izveske in nagrobnike. Cenzura ni bila uperjena proti delu, temveč proti njegovim nasledkom. Državnemu kanclerju Metternichu se je zdela upravičenost cenzure utemeljena z njenim namenom, 'da preprečuje izražanje idej, ki vznemirjajo mir v državi, državne interese in urejenost.' Če je bilo le mogoče, je vlada preprečevala tudi sleherni ustanavljanje društev, ker se je venomer bala spletanja skrivnih zvez in z njimi povezanih zarot.«⁷

Revolucionarno leto 1848 je pometlo z »Metternichovim duhom«. Sam simbol reakcije in (razsvetljenega) absolutizma, državni kancler Metternich, je moral pobegniti v tujino, cenzura, ki je predstavljala enega najpomembnejših resorjev policijskega ministrstva, pa je bila razpuščena.⁸ Toda obnovev absolutizma je odpravila tudi tiskovno svobodo.⁹ Časopise

⁶ Vladimir Knaflič, Traktat o tisku, Ljubljana 1930, str. 66–67.

⁷ Reingard Witzmann, Vsakdanjost v dunajskem bidermajerju, Dunajski bidermajer, katalog razstave v Narodni galeriji, Ljubljana 1981, str. 22.

⁸ »Leto 1848. strlo je vsaj za nekaj časa železne verige vladnega absolutizma. Najvišji sklep od dne 14. sušca in cesarjev patent od 15. sušca 1848 sta odstavila cenzuro ter obljubila, da se ima kmalu prijaviti kaj svobodomiselnih tiskovnih zakon. Kako bi bili državniki z oblesenimi načeli najhujšega absolutizma zmogli podeliti cesarstvu svobodomiselnih tiskovnih zakon! To je bilo nemogoče – zanje in za državo je bilo pač najbolje, da jih je ostri veter političnega probujenja odpihal na vse strani sveta. Časnikarstvo je jelo po nekaterih krajih popolnoma noreti ter se nikakor ni zmenilo za razne naredbe in razglase cesarske in vladne, ki so nameravale njega razduzdanost količjak brzdati« (»Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/282).

⁹ »Že le čez leto dni – namreč 13. in 14. sušca 1849 – sta dva cesarjeva patenta imela uresničiti po § 5. podeljene ustave od 4. sušca priznano pravico do tiskovne svobode. § 5. novega tega zakona o tisku priznal je vsakemu pravico izdavat od časa do časa izhajajoče tiskovine. § 6. je zahteval, da ima vsak naznaniti državnemu pravdniku, oziroma redarstvenemu uradu naslov novega časopisa, kdaj in kako bo izhajal, ali bode političnega ali nepolitičnega zadržaja, potem ime in stanovalešče urednika, tiskarja in izdajatelja, nazadnje pa še dokazati, da je zavarščino ali založnino (kavcijo) res dotični gosposki izročil. § 8. zapoveduje, da urednik časopisa mora biti polnoleten in avstrijski državljani, da mora bivati v mestu, kjer list izhaja, in da ni bil nikdar obsojen zaradi kakega hudodelstva, zaradi dobičkarije ali zaradi očitne razduzdanosti. § 9. in 15. določujejo zavarščino, katero imajo uložiti vsi časopisi, če na mesec vsaj po dvakrat izhajajo ter politične stvari obravnujejo... § 16. je določeval, kako se imajo izročiti gosposki dolžnostni iztisi. § 17. in 18. pa sta uravnavala, kako se imajo v časopisih prijavljati uradni popravki in zasebni preklici; tudi sta zavezala

so morali pred izidom obvezno predložiti cenzorju.¹⁰ Zaostriili so kazni za tiskovne zadeve, ki jih je mdr. urejala tudi leta 1851 sprejeta »*naredba o posvarjenju časopisov*«. ¹¹

Tiskovni zakon je bil sprejet leta 1852 in je, kot ugotavlja Ivan Prijatelj, »*obvezno določal za ustanovitev kakega lista – že leta 1849 uvedeno, pa takrat še ne strogo izvajano – kavcijo 1500, 3000, 5000 in 10.000 gld. (po številu prebivalcev kraja) kot zalog, od katerega so se odtezale eventuelne kazni, ki bi zadele list; poleg tega pa se je pridržala prejšnja praksa, po kateri je ustanovitev lista smela svojevoljno dovoljevati ali brez navedbe razlogov tudi ne dovoljevati policija. Za prestopke zoper tiskovni zakon so bili odgovorni do malega vsi, ki so imeli kaj opraviti pri listu: pisec tistega članka, urednik, založnik, tiskar, prodajalci in raznašalci. Leta 1848 odpravljena cenzura se je brez posebnega zakona zopet uvedla in izvajala na ta način, da se je morala slednja številka lista eno uro pred izidom prinesiti na policijo, kjer je za ta posel določeni uradnik z rdečim pisalom občrtaval spotakljiva mesta, ki so se morala potem vreči iz stavka. Ako jih je urednik pustil v stavku in odtisnil, je pretila ječa, denarna kazen, prepoved časnika, odvzete koncesije za tiskarno. Izdajatelji listov so se drug za drugim tiho vdali, ustavili politične časnike, nadaljevali z izdajo samo najnedolžnejših strokovnih listov. Ves avstrijski periodični tisk med 1852. in 1859. letom je zeval glede notranje politike z dolgočasno praznino.*«¹²

Vse to je seveda veljalo tudi za najpomembnejši slovenski časnik tega časa, Bleiweisove »*Novice*« (1843–1902) – pravzaprav celo »*edini list, ki mu je bilo po dolgotrajnih prošnjah, intervencijah – naposled še od samega nadvojvode Ivana – in pod najnedolžnejšo znamko v težkih predmarčnih dneh posrečilo izleteti izpod krempljev policijskega grofa Sedlnitzkega v slovenski svet kot organ 'Kmetijske družbe za Kranjsko', namenjen, da napravi slovenskega kmeta davčno zmožnejšega, uvidevnejšega in dostopnejšega za različne uradne ukaze.*«¹³ Tako je že leta 1849 namesto Kmetijske družbe postal izdajatelj »*Novic*« dotedanji založnik, tiskar Jožef Blaznik, ker »*(družba) ni mogla 1500 gold. po novih tiskarnih postavah kavcije*

izdajatelja, da je moral razglašati popolnem in nepremenjeno vse sodne obsodbe, ki jih je zakrivil zadržaj njegovega časopisa.

Najbolj pa so zavirali naraven razvitek našega novinarstva odstavki 22 do 26, zaznamenujoči mnogo tiskovnih prestopkov, katerih ne pozna obči kazenski zakonik. Po teh odstavkih časnikarjem preteče nevarnosti je zmanjšal cesarski patent od 14. sušca 1849 nekoliko, da je določil, da politične gosposke imajo kaznovati prestopke tiskovnega zakona, a porotna sodišča imajo izreči, ali je časopis s svojim zadržajem zakrivil ali ne zoper tiskovni zakon« (»Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/282).

¹⁰ Spreminjanje odredb o cenzuri oziroma njihovo dopolnjevanje je bilo v 19. stoletju značilno tudi za Francijo, kjer je bila cenzura leta 1814 odpravljena in že leta 1820 obnovljena, leta 1830 znova ukinjena in leta 1835 ponovno vpeljana, leta 1848 ukinjena in znova v veljavi leta 1852, zopet ukinjena leta 1870 in že naslednje leto uzakonjena ter končno permanentno ukinjena leta 1881 (začasno je bila obnovljena samo med 1. in 2. svetovno vojno). Vendar za razliko od habsburške monarhije v Franciji vsaj glede tiskane besede predhodna predložitve časnikov oziroma njihovih krtačnih odtisov cenzorju ni bila potrebna. Kljub temu, da so se francoske oblasti odrekle predhodni cenzuri tiskane besede, je bila ta vselej v veljavi pri objavljanju ilustracij in karikatur. Oblasti so se namreč zavedale nevarnosti raznih satiričnih ilustracij, karikatur, lepakov in drugega ilustriranega gradiva, katerega pomen so lahko razumeli tudi nepismeni, ki so prevladovali med revnimi sloji prebivalstva; ti so predstavljali največjo nevarnost vladujočemu srednjemu in višjemu razredu.

¹¹ »*Hujši časi so nastopili z letom 1851. Prejšnjo tiskovno svobodo je močno skrčila dne 6. julija prijavljena naredba o posvarjenju časopisov. Prvi odstavek te naredbe se je glasil takole: 'Ako kak časopis stanovitno kaže svoje sovraštvo proti prestolu, proti enotni in celoti države, proti veri, pravosti in sploh proti temeljem državne družbe ali pa spodkopuje javni mir in red, posvaril se bode dvakrat pismeno. Če je bilo to svarjenje brezuspešno, lahko ga ustavi namestnik kronovine, v katerej časopis izhaja; ustavi pa ga lahko začasno, – namreč za 3 mesece. Le ministerstvo ga lahko ustavi še za dle časa ali pa za zmerom. Pritožba zoper odločbo namestnikovo nima odločne moči'« (»Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/284).*

¹² Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina / Staroslovenci, Prva knjiga, Ljubljana 1955, str. 35–36.

¹³ Prav tam, str. 163.

vložiti, je Novice dala vredniku in založniku v last s tem poročilam, de v vsim takó ostanejo, kakor so dosihmal bile.«¹⁴

Deset let pozneje, leta 1862, je bil sprejet nov tiskovni zakon, ki je bil spet nekoliko popustljivejši, saj je namreč zmanjšal »zavarščino ali založnino in sicer zdaj, kar je posebno prav hodilo malim političnim listom v raznih slovenskih mestih. Po tem zakonu morajo dnevnik in vsi listi, ki vsaj po trikrat v tednu izhajajo, uložiti na Dunaju 8000 gld. zavarščine (prej – po tisk. z. od l. 1852: 10.500 gld.), v mestih s 60.000 in več prebivalci: 6000 gld. (prej 10.500 gld.), v mestih od 30.000 do 60.000 prebivalcev: 4000 gld (prej 7350) in v vseh drugih mestih 2000 gld. (prej 5250). Časopisom pa, ki izhajajo le po jedenkrat ali dvakrat v tednu, treba je uložiti le polovico gori zaznamenovane zavarščine. Po vseh slovenskih mestih in trgih le po 2000 in 1000 gld.«

Toda če je zmanjšanje »zavarščine« povečalo možnost izdajanja novih časnikov, se ni bistveno zmanjšal obseg prepovedanih tem in kazni zanje, kajti: »Isti dan (17. dne decembra 1862) zagledala je beli dan neka novela kazenskega zakona, ki je časnikarje kaj nevšečno dirnula. Bil je pravi kolorarij tiskovnemu zakonu ter je v deveterih odstavkih branila državno ustavo, državni zbor in deželne zbore, vse javne uradnike, vojake in duhovnike gledé na njih družbena opravila pred napadi in razžaljenji v časnikih. Vse to je moralo močno razširiti okrožje tiskovnih prestopkov – in res so pristranski ustavoverci neprestano rabili to dvoje-rezno orožje zoper vse časopise in časopise, ki neso v njih rog trobili. Izgledov pač ni treba navajati, ker so vsem razumnim Slovincem še v predobrem spominu...

Kako kočljive so določbe tiskovnega zakona o zasegi (konfiskaciji) posamičnih listov, o tem znajo slovenski časopisi marsikatero pesem zapeti; kaj pomaga 'Slovenskemu Narodu' § 10 istega zakona, ki izrecno poudarja, da se lahko po pravnem potu pritoži zoper neopravičeno zasego ter iz državne blagajnice zahteva odškodnine! A ustavoverskim zakonodajalcem, tem razupitim liberaluhom ni zadostovala še zasega, ampak v 38. § rečenega zakona so vzprejeli še začasno ustavljanje (suspenzijo) časopisov. In da bi svojo ustavo pač zavarovali za veke, izrekli so se v dotičnem odstavku takoj, da je imela vlada v vsakem posamičnem slučaju popolno oblast neugodni list začasno ustaviti. Res je mnogo let pozneje to pravico nekdanjega absolutizma vladi vzela novela o tiskovinah od 15. oktobra 1868.«¹⁵ Samovoljno ustavljanje nevšečnih listov je odpravila torej tiskovna novela iz leta 1868, leto kasneje pa so bila vpeljana tudi porotna sodišča in primeru tiskovnih prestopkov in zločinov.

Kljub strogim odredbam, ki so zadevale tisk, so se po letu 1848 množili slovenski listi. Nekateri med njimi pa so kar nekajkrat prekoračili mejo, ki jim jo je začrtala cenzura, zato so se zaplembe vrstile ena za drugo. Znana je zgodba o Vilhar-Levstikovem »Napreju,« ki je izhajal od januarja do septembra 1863 dvakrat na teden in se odločno zavzemal za pravice slovenskega jezika, za enakopravnost slovenščine z nemščino, za Zedinjeno Slovenijo.

List so »uničili tiskovni zakoni,« piše Ivan Prijatelj. »Urednik je skoraj v vsaki številki 'Napreja' poročal, kako divjajo ti zakoni zoper slovanske časnikarje. Končno je tudi njega in njegovega založnika zadel Damoklejev meč. 'Levstiku je bilo za njega spis 'Kaj se nekterim zdi ravnopravnost' prisojeno 3 mesece sedéža', poroča pisatelj sam v oceni Kleinmayrove 'Slovstvene zgodovine'. Vilhar je bil kot odgovorni urednik zaradi tega Levstikovega članka obsojen na 4 tedne zaporu in 60 gld. izgube na kavciji. Te kazni sta bila oba pozneje v Gradcu in tudi na Dunaju oproščena; pač pa je moral Vilhar sedeti 6 tednov v zaporu in plačati 300 gld. kazni zaradi članka 'Misli o zdanjih mednarodnih mejah'.«¹⁶ Dramatik,

¹⁴ Prav tam, str. 165 (po Novicah, 5.12.1849).

¹⁵ »Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/284.

pesnik in komponist Miroslav Vilhar (1818–1871), ki na obravnavi ni hotel izdati pisca članka, je bil obsojen kot izdajatelj lista, zavoljo obsodbe pa je izgubil tudi svoj poslanski mandat. V spomin na zapor je leta 1865 izdal knjižico humorističnih in zbadljivih verzov »Žabjanke (Žabe, Raki, Ribice).«

V 14. št. za leto 1884 je satirični list »Škrat« (1883–1886), ki se je lahko pohvalil že z zaplenjeno prvo številko, objavil »Dnevni red za prihodnji teden,« s katerim se je ponorčeval iz zaplemb slovenskih časnikov, ki so si po Škratovem mnenju očitno morale slediti kar ena za drugo:

»Ponedeljek: – zaplenili so Slovenski Narod zaradi inserata 'Puške in revolverji', ker so s tacimi naznanili motili javni red in mir.

Torek: – Ista usoda zadela Slovenca zaradi dopisa, v katerem se piše, da bode veliko slame a malo zrnja.

Sreda: – Deželna vlada odredi zopet konfiscacijo Slovenskega naroda.

Četrtek: – Deželna vlada konfiskuje Slovana.

Petek: – Deželna vlada zapleni Škrata.

Sobota: – Deželna vlada konfiskuje Novega Brenclja.

Nedelja: – Deželna vlada konfiskuje sama sebe. Gotthelfe weiter!«

Ob gori zaplenjenih člankov, nekaj kaznovanih urednikih in novinarjih lahko naletimo tudi na kopico zaplenjenih karikatur, hkrati pa so se tudi karikaturisti včasih poskušali pošaliti na račun cenzorjev, državnih pravdnikov in sodišč. Prav karikaturam se bomo posvetili v nadaljevanju zapisa. Poleg arhivskih dokumentov in časnikov med gradivo za proučevanje nekega obdobja sodijo tudi drugi, manj pomembni pisani in tiskani viri: pesmi, plakati, pamfleti, razglednice, karikature in ilustracije ter seveda tudi anekdotični in ustni viri. Za karikature bi lahko dejali, da je prav tako kot pri pristransko pisanih časopisnih člankih njihova verodostojnost vprašljiva, vendar pa nam – če se zavedamo okoliščin in razlogov, zaradi katerih so nastale – pomagajo pokazati na nek dogodek kot na del celote. Odkrivajo nam, kako so nanj gledali sodobniki.

Vsekakor karikatur ne smemo imeti zgolj za mikavne in šaljive podobice, ki so v skladu s frazo, da nič ni tako starega kot včerajšnji časopis, že kmalu po svojem nastanku zapisane pozabi. Marsikdaj karikature lahko pojasnjujejo, komentirajo in razgaljajo dobo in okolje, ki sta jih porodila, opozarjajo na neizrekljivo in prepovedano, ki so ga karikaturisti na zviti način prelili v likovno satiro, odražajo nezavedno, prevajajo odmeve na nek dogodek z metaforične ravni v dobesednost... Večina avtorjev zgodovinskih, socioloških in likovnih pogledov na karikaturu se zato strinja, da karikature lahko veljajo za primerne ilustracije nekega časa, hkrati pa zmorejo razkrivati tudi zakulisja upodobljenih dogodkov in opozarjati na nekatere njihove detajle, na katere pri ubesedenih komentarjih ne bi bili toliko pozorni.

Čeprav je bil tudi liberalni tiskovni zakon še vedno strog, je dopuščal marsikaj, česar si prej ni bilo mogoče niti zamisliti. Med drugim so tudi v Sloveniji kmalu po sprejemu omenjene tiskovne novele iz leta 1868, prav v času taborskega gibanja, začeli izhajati prvi satirični oziroma humoristični listi: Alešovčev »Brencelj« (1869–75; 1877–85), Martelančev »Juri s pušo« (1869–1870) in Levstikov »Pavliha« (1870). Seveda okoliščine, v katerih so se pojavili, še vedno niso bile nič kaj ugodne. Alešovec je npr. moral ukiniti svojega »Mladega Brenclja,« ker ni imel dovolj sredstev za polog varščine,¹⁷ in se je nato posvetil samo

¹⁶ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina / Obdobje okorelega konservativizma 1860–1868, Druga knjiga, Ljubljana 1956, str. 429.

¹⁷ »Razglas. – Ker slavno c. kr. državno predsedništvo v zvezi s c. kr. državnim pravdništvom nikakor ne dovoli, da bi frčal 'Mladi Brenclj' po svetu, če oče ne vloži 1000 gold. varščine ali zastave za posebne potrebe

»Brencelju.« Levstik je uspel izdati samo sedem številčk »Pavlihe,« tako da se niti ni utegnil soočiti s cenzuro, hkrati pa je koncept njegovega lista šel mnogo bolj v nos staro- in mladoslovenecem kot pa dunajskim oblastem ali domačim Nemcem. Tako sta se z vrsto zaplemb in celo sodnimi procesi lahko pohvalila samo Alešovec in Martelanc.

Ime časnikarja, dramatika, pripovednika in satirika Jakoba Alešovca (1842–1901) je dobro znano poznavalcem kulturne in literarne zgodovine 19. stoletja. Njegova pripovedna zbirka »Iz sodnijskega življenja« (1874) velja za začetek naše kriminalne ali detektivske povesti. »Ljubljanske slike« (1879), v katerih opisuje različne ljubljanske stanove, so zanimiv vir za proučevanje življenja v Ljubljani v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja. V slovensko kulturno zavest pa se je Jakob Alešovec uspel zapisati zlasti s satirično avtobiografijo »Kako sem se jaz likal« (1879). V njej hudomušno opisuje svoja šolska leta (likanje: vzgajanje kmečkega fantiča v ljubljanskih gosposkih šolah). Kot novinar je pisal najprej za nemške časnike in revije, leta 1866 pa je začel sodelovati z Bleiweisovimi »Novicami.«

9. januarja 1869 se je Alešovec polotil tudi izdajanja prvega slovenskega satiričnega lista »Brenclja v lažnjivi preobleki«. Pri svojem »zabavljivem in šaljivem listu« je prevzel malone vse naloge: bil je lastnik, izdajatelj, glavni urednik in tudi pisec dobršnega dela tekstov, med katerimi so nekateri izmed najbolj duhovitih komentarjev o delu cenzure na Slovenskem v 19. stoletju. Z izjemo dvoletne prekinitve je »Brencelj« izhajal vse do začetka leta 1886. V njem je objavljaj tudi karikature. Sprva so jih risali anonimni dunajski karikaturisti, kar pa je predstavljalo velik finančni strošek, zato že kmalu naletimo na domača risarja amaterja. Eden se je podpisoval kot Pražanski, za začetnicama imena drugega, »FZ« oziroma »Franjo,« pa se je skrival župnik iz Nove Oselice v Poljanski dolini.

Vsi risarji so urednika tudi upodobili oziroma personificirali kot pravcatega »brenclja«. Narisali so ga kot ogromno žuželko s karikirano človeško glavo, kar uvršča njegove karikature med t.i. antropomorfizacije, ki so v 19. stoletju veljale za dokaj razširjen način karikiranja človeškega telesa. Morda so se celo zgledovali po najslavnejši »muhi« evropske karikature – osovraženi metresi Ludvika I. Bavarskega plesalki Loli Montez, ki jo je Münchenski satirični list »Leuchtkugeln« upodobil kot »špansko muho«. Urednika »Brenclja« se je tudi po zaslugi številnih upodobitev na karikaturah oprijelo ime Brencelj-Alešovec.

Vsekakor Brencelj-Alešovec ni želel bralcev samo zabavati, pač pa tudi poučevati in jih voditi po pravi politični poti, ki jo je po urednikovem mnenju najboljše poznal dr. Janez Bleiweis. Njega je spoštoval in častil ter iz istega razloga tudi neusmiljeno napadal njegove politične nasprotnike ali jim celo prizanašal – pač glede na to, kako se je obračal politični veter. Alešovec je kot časnikar – deloval je tudi kot sourednik »Slovenca« – zbujal tako ogorčenje kot odobravanje. V prepričanju, da namen posvečuje sredstva, ni poznal prave mere: nesrečnega pesnika Cimpermana, ki je bil zaradi boleznih popolnoma negiben, je zmerjal s »pokveko«; ko se je Levstik pripravljaj, da bo začel izdajati »Pavliho,« je prav Alešovec razširjal laži, da bo Levstikov list prejemal vladno podporo; ostro in neprestano je napadal nemškutarje in Nemce, nič manj tudi mladoslovence, zlasti Valentina Zarnika in Josipa Vošnjaka; Ivana Hribarja naj bi z obrekovanjem skušaj spraviti ob službo v Pragi.

c. kr. pravdnika, bo odslej 'Brencelj' sam frčaj in sicer po dvakrat na mesec, a drugič tako debel kot je danes, ker mu c. kr. deželno predsedništvo ne more braniti, da se obleče in redi kakor hoče. Morda si do polovice leta izmisli kak način, po katerem se dá zvito c. kr. pravdnštvo preslepiti ali pa bo spustil svojega strica 'Sršena' po svetu, in ta bo dokaj hujši od njega. Cena ostane za zdaj taka, kokoršna se bere zgoraj. – Ker s c. kr. državnim pravdnštvom ni dobro češne jesti, se 'Brencelj' ne bo dalje puntal, če ne, se utegne c. kr. pravdnik naročiti na vse iztise 'Brenceljna' in sicer tako, da bi ne plačaj ne solda, kakor je njegova navada. To bi pa čestitim naročnikom gotovo ne bilo všeč. – 'Brencelj' « (Brencelj 1871/5).

Ko je leta 1880 preveč vtikal svoj nos v Vošnjakovo zasebno življenje, zapisal je namreč, da se je Vošnjak oženil zaradi državnega poslanstva in priženil lastne otroke, mu je v javnem odgovoru urednik mladostlovenskega časnika »Slovenski narod« (1868–1945) Josip Jurčič očital, da je prav on uvedel v slovenske časnike *»amerikanski original revolver-žurnalistike«* in ga uspešno poslovenil, da je skratka zmožen huje napadati lastne rojake, kot so jih nekdaj nemškutarski listi: *»Kdo še v 'Brenclju' ni bil brez uzroka oblaten? Ljudi vseh stanov je Alešovec v 'Brenclju' uže napadal, vse po amerikansko, surovo, v familijske in privatne razmere segajoč.«*¹⁸

Obtožbe, da je prav Alešovec izključni krivec za pojav »revolverske žurnalistike« na Slovenskem, ki si brezobzirnoma pomaga z objavljanim škandalov, tračev in osebnih napadov, so bile seveda pretirane. Hkrati pa drži, da si je Brencelj-Alešovec drznil mnogo. Polotil se je tudi duhovnikov tja do nadškofa, samega ministrskega predsednika, deželnega predsednika, glavarja, poslancev... Ostro je pikal vse tiste, za katere je menil, da si to zaslužijo. Po drugi plati pa ga nihče ni imel za resnega, zato se njegove žrtve niti niso pretirano jezile. Takole ga je v svojih »Spominih« označil Josip Vošnjak: *»Alešovec je bil eden tistih v valovih življenja pogreznih talentiranih ljudi, ki so bili preslabe volje, da bi znali brzdati svoje, rekel bi, animalske nagone. Škoda, da ga ni poznal Cankar! Alešovec bi bil živ eksemplar telesno in duševno propadlega viteza, kakoršne slika on tako rad.«*¹⁹

Kulturna zgodovina je o Alešovcu izrekla milejšo sodbo. Nadarjen pripovednik, bister opazovalec, oster, duhovit in hudomušen satirik, eden prvih slovenskih poklicnih novinarjev in seveda *»jeden izmed izgubljenih slovenskih talentov«* pa je po Bleiweisovi smrti postal nekako odveč celo tistim, katerim je kot časnikar ves čas zvesto služil. Alešovca je kmalu doletela še ena velika nesreča. Začel mu je pešati vid. Ko ni mogel več opravljati novinarskega dela, je bila njegova usoda zapečatená. Še 15 let je živel in vse bolj in bolj propadal. Po ljubljanskih gostilnah je prodajal *»prigodne slavnostne pesmi«* in končno slep, zapuščen in zanemarjen beračil po ljubljanskih ulicah, tako da so se ga usmilili celo tisti, ki jih je nekoč neusmiljeno vlačil po časnikih.

Med tistimi, ki so Alešovca in njegovo pisanje ves čas jemali nadvse resno, je bil tudi policijski cenzor. »Brencelj« je bil zato večkrat konfisciran, sam Alešovec pa se je prav tako kot Vilhar, s katerim sta se dobro poznala, saj je bil nekaj časa prav tako kot Levstik domači učitelj njegovih otrok na Kalcu, znašel na zatožni klopi.

Tako je bila 14. št. Brenclja iz leta 1871 zaplenjena zaradi prispevka *»Pes in sodnik ali kako se je gospod Čuček spekel.«* V njem si je Brencelj-Alešovec privoščil adjunkta Čučka (pomožnega uradnika na sodišču) z naslednjimi besedami: *»Da rihtarski je dolžil stan, Da nagnjen je v nemško stran!«* Komentiral je namreč ovadbo nemškega krojača Riesterja zoper nekega Križaja, ki je bil zaradi napada na Riesterjevega psa obsojen na 6 dni zapor ali 30 gld. denarne kazni, vendar se je pritožil v Gradec, kjer so ovrgli Čučkovo obsodbo.

»Risterjeva pasja krota se je zapodila v pesa nekega Slovenca,« je v naslednji številki »Brenclja« pisal Alešovec. *»Slovenec je kresnil pasjo kroto, Riester je šel Slovenca k Čučku tožiti, Čuček je Slovenca obsodil in konec te homatije je bil, da je bil 'Brencelj' konfisciran. Torej je Risterjeva krota prav za prav 'Brencljina' popadla. – 'Brencelj' se je tedaj že drugič vjel v mreže. Prvikrat je bil konfisciran zaradi tega, ker so bili turnarji v Janjčah tepeni, a vendar je iz mreže srečno všel. Kako se mu bo zdaj godilo, še sam ne ve. Dasiravno vjet bo pikal dalje na vse strani; ne bo se zmenil za Čučka in Riesterjevo pasjo kroto, ne za Dežmanove 'proklete grablje', ktere so zmeraj nastavljene, da bi se sprožile.«*²⁰

¹⁸ Josip Jurčič, »Zoper slovensko revolver-žurnalistiko Brencelj-Alešovčevo I.«, Slovenski narod, 1880/217.

¹⁹ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 627.

»Gospod Čuček je bil v mladih letih vnet za slovensko reč, za blagor svoje domovine, tako da je bilo upati, da bo kdaj kaj pride iz njega,« je na dolgo in široko razlagal bojeviti Alešovec bralcem »Brencelja« svoje težave s cenzuro in sodiščem ter hkrati ostril svoje satirično pero zoper Čučka in Riesterja, ki sta ga spravila v ta neprijeten položaj. »Ko bi bil gospod Čuček ostal svoje žive dni avskultant, bi bil tudi ostal Slovenec. – Pa gospod Čuček postane adjunkt in s službo in suktnjo premeni tudi svoje misli. Nemškutarski duh, kateri se tako pogosto nahaja po c. kr. uradnih, da se ga marsikak Slovenec naleze, se prime tudi njega in dandanes je gospod Čuček iskren častilec Dežmanovih 'prokletih grabelj' in principov. Tako raste v letih in nemškutarstvu in vsled tega tudi v milosti pri svojih višjih. – Kakor vsak nižji c. kr. uradnik se tudi naš Čuček pri vsaki priložnosti svojim višjim na vso moč rad prikupi, kajti on ne misli ostati adjunkt, timveč više plezati na c. kr. lestvi, vsaj o tiste višave, v kateri dobí človek toliko penzije, da mi ni treba dalje požirati prah smetnih uradnih, timveč da lahko brez dela stoji pred kazinom.

Gospod Riester je priprost krojač, kateri je na polžu prijahal iz tujega v Ljubljano in si s tem, da je strigel sukno in svoje naročnike, pridobil toliko premoženja, da zdaj zmore brez skrbi postopati po Ljubljani in obdelovati Dežmanovo polje, čeravno le toliko, kolikor pastir, kateri se nad voli dere in jih z bičem poganja, ker pri gospodu Riesterju obleka ne dela moža ali učenjaka. – Gospod Riester je imeniten zarad svojega pesa – jako majhne, pa sitne krote, ktera se, kakor njen gospod, vedno rada zaletava po drugih ljudeh. Ta 'alter ego' gospoda Riesterja je dobil zarad sitnosti palico pod noge, ktera je gospoda Riesterja tako zbolela, da je šel tistega, kateri je stal na drugem koncu palice, naravnost tožit.

Tako sta se seznanila gospod Riester in gospod Čuček, oba polna Dežmanovega duha. Gospod Čuček precej spozná veliko hudodelstvo, ker je bil pes gospodu Riesterju tako drag, da bi bil raji sam vdarjen pod noge. Ni vse eno, če vdariš pesa Slovenca ali nemškutarja. – Gospod Čuček išče in išče po debelih postavnih 'špehih' in najde nek paragraf, po katerem je ranjenje pesa premišljeno poškodovanje tujega blaga in obsodi zatoženca na šest dni v zapor ali 30 gold. kazni in povrnjenje stroškov za ozdravljenje male pasje krote. Gospod Riester se smeji v pest, češ, da je Slovenca vžugal, in pripoveduje to dogodbo vsakemu, kdor ga hoče poslušati, dasiravno je malo takih ljudi, da bi gospoda Riesterja hoteli poslušati.

Tako čudno obsojeni zatoženec pa se pritoži pri višji sodnji čez to razsodbo in gospod Čuček dobi iz Gradca velikansk nos, kakoršnega na sebi še v sanjah ni videl. Sodnikom v Gradci se ta razsodba tako čudna zdi, da jo brž ovržejo, češ, da ni vredno, da se sodnija peča s takimi malenkostmi. – Gospod Riester in ž njim vred vsi psi pa so zdaj jako pobiti, ker jih zdaj sme vsak suvati in odganjati, če so sitni, brez kazni.

Iz te smešne dogodbe pa sledi nekaj, kar ni ravno smešno. Na Kitajskem ali kje drugje v Aziji, kjer ni toliko postav, bi tacega uradnika, kakor je gospod Čuček, kterege modrosti se vsaj polovica mesta smeje, menda brž odstavili ali pa ga vsaj poslali v daljne kraje, pri nas pa, kjer postava zahteva, da se sodniki spoštujejo, ostane na svojem mestu. Ali morda zato, ker je nemškutar? Sodnika, kateri smešno obsodi, ne more nihče spoštovati, k večem se prikupi pasjemu rodu, za katerega se tako blamira. – Gospod Čuček! Marsikdo bi rad vedel, kje ste se Vi učili razlagati postave, in to zarad tega, da bi kje ne šel se jih učiti. Pa saj vam to nič ne škoduje, kajti plajšč nemškutarije vržete čez sebe in ta pokrije vse, kar je pri vas smešnega. – Da bi bili Vi Slovenec, morda bi po tej dogodbi nikogar več ne sodili. Kedar bom imel jaz kakega pesa in mi ga ko udari, bom prišel hudodelnika k Vam tožit in sicer zarad hudodelstva težkega telesnega poškodovanja; Vi ga boste že navihali in mu uro navili.«²¹

²⁰ Brencelj, 1871/15.

²¹ »Pes in sodnik ali kako se je gospod Čuček spekel (Zanimiva povest za vsacega)«, Brencelj, 1871/14.

Pravda pred porotnim sodiščem v Ljubljani se za Alešovca ni srečno iztekla. Čakala ga je zaporna kazen, zato je moral uredništvo »Brenclja« začasno prepustiti Andreju Velikonji. Pred svojim odhodom v »narodno poboljševalnico« Žabjek pa je v 18. št. »Brenclja« iz leta 1872 objavil karikaturu »Pred Žabjekom 6. oktobra 1872«. Prikazuje objokanega Brenclja-Alešovca, ki ga dva orožnika peljeta v Žabjek, poleg pa stojita zadovoljni Riester in njegova pasja »krota«, ki si je nadela »brencljeva« krila. Alešovec je moral presedeti dva meseca v ljubljanskem preiskovalnem zaporu na »Žabjeku«. ²²

Toda tudi zapor trdoživemu in plodovitemu satiriku ni prišel do živega, saj se je kasneje hvalil, da je v tem času uspel napisati 9 iger. Zaporna kazen pa niti ni mogla biti preveč huda, saj mu je bil priznan status »političnega zločincea«. ²³ Na karikaturi »Na sv. Miklavža dan« iz 23. št. so bili po Alešovčevem naročilu – po njegovih zamislih so namreč risali karikature neznani dunajski risarji – upodobljeni državni pravdnik in porotniki, ki jih je »parkelj« naložil v svoj koš.

²² »Žabjek« je bil tedanji preiskovalni zapor. »Cenjeni čitatelj, ki Ljubljano pozna ter je viden monumentalne justične palače, ne bode morda vedel, da se je takrat l. 1867 preiskovalni sod še nahajal v nizkem enonadstropnem poslopju na malem trgu, ki ga je bila oficijelna nemščina krstila za 'Froschmarkt', dočim smo ga domačini klicali 'Žabjek',« piše Fran Šuklje (Fran Šuklje, Iz mojih spominov, Ljubljana 1988, str. 70).

²³ V zapor so Alešovcu sledili tudi drugi časnikaři, med njimi urednik celjske »Domovine«, Ante Beg, ki se je s ponosom spominjal na lastno zaporno kazen, kajti »tudi v bivši Avstriji so imeli nekoliko respekta pred novinarji in političnimi grešniki sploh, da jih niso zapirali v navadne jejniške celice, temveč jim odkazovali svetle sobe, ako so sploh bile na razpolago. Taki tiči so se imenovali 'politični zločinci'« (Ante Beg, »Custodia honesta pred 28 leti / Nekaj spominov na avstrijsko in nemškutarsko prakso«, Jutro, 1928/224).

Članek, ki je skupaj s karikaturu »Sladkosti novinarskega poklica« opozarjal na štirinajstdnevno kazen, ki si jo je v stari Jugoslaviji zaradi tiskovnega prekrška prislužil dr. Birs, našteva tudi nekatere druge »politične zločince«: »Custodia honesta me je čakala na starem Žabjeku, ki ga je tako hudomušno opisal Alešovec v knjigi 'Ričet iz Žabjeka'. Nakazali so mi baš tisto sobo z dvema oknom – seveda zakriženima – v Hrenovo ulico, v kateri je svoječasnno brenclj Alešovec, kjer so prebili politične kazni pok. pesnika Miroslav Vilhar in Iv. Resman in če se ne motim tudi prvi slovenski župan ljubljanski, še živeči g. Grasselli.

Danes se brez trpkosti, naravnosti s ponosom spominjam na prestane boje in nemčurske gonje, posebno pa na Žabjek. Takrat sem zapisal v 'Spominih na Žabjek' ('Domovina' z dne 6. decembra 1901): 'Pri vsem tem mi ostane žalostna slava, da sem bil zadnja slovenska časnikarska žrtve na Žabjeku. Na pomlad so namreč ta kloster opustili, a če je božja volja, pade tudi v državnem zboru zastareli tiskovni zakon. Poznejši rodovi ne bodo mogli razumeti, kako je mogel kdo zaradi malenkostne nemčurske nagajivosti presedeti četr leta na Žabjeku med tatovi in morilci.'

Preden pa je prišev v Avstriji novi tiskovni zakon, je slična usoda zadela še 'kolego' dr. Korošec kot urednika 'Slov. gospodarja'. Toda on ni nikoli nastopil prisojene zaporne kazni, ker je imel že tedaj na Dunaju visoke zveze in protekcijo. Saj so kmetje v njegovem rojstnem kraju govorili, da igra tarok s cesarjem Francom Jožetom.

Pozneje ni v Avstriji doletela nobenega tovariša slična usoda. Priti smo morali šele v novo 'moderno' državo, kjer se vse staro in slabo obnavlja, kakor kažejo najnovejše novinarske žrtve.« (dr. Anton Korošec je bil kot urednik obsojen na 6 tednov zavora, cesar pa je njegovo kazen zmanjšal na 1.000 gl. globe.)

In kaj je »custodia honesta«? Vladimir Knaflič je (sicer za hrvaški prostor oziroma ogrsko polovico monarhije) zapisal: »Porotniki namreč (odnosno redno sodišče, kadar porotniki niso pristojni) izrečejo ob enem s krivdorekom (obsojbo) v kazenskem postopku radi kaznivih dejanj, storjenih s tipkopisom ali z oziroma na posebo naravo dotičnega kaznjivega dela, da li pristojne obsojenemu obtožencu pri izvrševanju kazni posebne blagodati, veljavne za politične krivce. Ti blagodati so: Na zapor obsojeni pretrpi svojo kazen v kazenskem zavodu, ločen od kaznencev, ki so obsojeni radi prostih zločinov, svoj zapor prestane v 'pristojnejšem', torej spodobnejšem prostoru, ne more se prireigniti k obveznemu delu kaznjencev, marveč se sme baviti z delom, katero si sam izbere, v kolikor je v skladu z vsemi prilikami dotične kaznilnice, nositi sme svojo lastno obleko in oskrbovati se sme z lastno hrano. Tudi glede hišnega reda in discipline, nadzorstva in občejanja z osebami, ki ne pripadajo dotičnemu kazenskemu zavodu, se s političnimi kaznjenci postopa boljše nego z ostalimi. Dalje sme biti najmanj dve uri dnevno na zraku« (Vladimir Knaflič, Traktat o tisku, Ljubljana 1930, str. 104).

Uredniki satiričnih listov so imeli veliko več možnosti, da nekoč pristanejo v zaporu, kot pa uredniki drugih časnikov in revij, pri katerih so za odgovorne urednike pogosto izbirali t.i. »slamnatke možke« – državne poslance, ki jih je pred sodnim preganjanjem ščitila poslanska imuniteta.



»Podoba brez podpisa«, Brenclj,
1885

Svojo dogodivščino s cenzorjem, zaplembo »Brenclja«, sodiščem in ljubljansko kaznilnico ter vse tiste, ki so ga spravili vanjo, je Alešovec opisal tudi v ilustrirani satirični pesmici z naslovom »Risterjev pes«. 13 karikatur zanjo je narisal njegov najkvalitetnejši dunajski likovni sodelavec. Izšla je v »Brenclju« ter v samostojni knjižici s pomenljivim naslovom »Ričet iz Žabjeka / kuhan v dveh mescih in zabeljen s pasjo mastjo / Skuhal in osolil Jakob Alešovec / V Ljubljani 1873, Matoloni, Wien.« V njej na satiričen način opisuje svojo prestopniško kariero, tlako v zaporu, zaporniške tovariše in nasploh tedanje zapore.

Ena od karikatur v pesmici prikazuje urednika Brenclj-Alešovca in dva policaja, ki pred njegovimi očmi iz tiskarne odnašata izvode »Brenclja.« Karikatura je bila nato v »Brenclju« objavljena še večkrat – ob vsaki novi objavi pa so bralci vedeli, da je bil list znova zaplenjen. Leta 1885 jo srečamo pod naslovom »Podoba brez podpisa«. Spremlja jo več kot zgovoren komentar: »Kaj podoba tu ob strani pomeni, ugame vsak, kdor količkaj ve o časnikih in njihovih nesrečah.«

Na karikaturah, ki spremljajo Alešovčevo satirično pesmico, naletimo tudi na »škarjača Risterja«, iniciatorja prej nepomembnega in zabavnega kot pa pomembnega incidenta na narodnostni podlagi, ki ga je komentiral Brenclj-Alešovec. Po poklicu je bil Riester krojač, »en žnidar«. ²⁴ Zaradi tega je na karikaturah vselej opremljen z nenavadno velikimi škarjami, ki mu visijo obešene okrog vratu ali pa mu narobe obrnjene služijo kot nekakšni naočniki. ²⁵

Škarje, ki bi sicer lahko predstavljale atribut Riesterjevega poklica, so francoski karikaturnisti 19. stoletja začeli uporabljati za smešenje cenzure. »Cenzuro« so npr. upodabljali kot grdo staro žensko z velikimi škarjami in ji po neki znani pariški šivilji tedanjega časa nadeli ime Anastasia. Tudi cenzorjem so na večini karikatur potisnili v roke njihov delovni pripomoček – škarje. V nemški oziroma avstrijski karikaturi so se škarje kot simbol za cenzuro

²⁴ Krojači so bili v slovenskem ljudskem izročilu slabo zapisani. Skupaj z drugim vaškim proletariatom so v 19. stoletju postali predmet posmeha na satiričnih upodobitvah s panjskih končnic.

²⁵ Alešovec je za pomemben delovni instrument cenzure razglasil tudi očala, »ktere ne prezrejo ne ene pičice« (»Okrožno pismo Brenclja«, Brenclj, 1883/21 in 22).

pojave vsaj v revolucionarnem letu 1848. Najbrž je bil ta satirični pripomoček dobro znan tudi neznanemu dunajskemu risarju.

»Brenclja« je torej kar nekajkrat zaplenila policija. Alešovec je bil leta 1872 obsojen na Žabjek, seveda v vlogi urednika. Zapiranje novinarjev, urednikov, karikaturistov in celo tiskarjev ni bilo nič neobičajnega celo za Francijo, da pa je to prakso poznal tudi avstrijski režim, verjetno ni treba posebej poudarjati. Alešovec je bil imenovan za urednika »Triglava« zato, ker je moral Peter Grasselli v Žabjek. Zaporne kazni so si prislužili mnogi od najpomembnejših francoskih karikaturistov, vključno s Honoréjem Daumierjem, ki je svojo kazen v letih 1832/1833 odsedel na psihiatrični kliniki, Charlesom Vernierjem, Charlesom Gilbert-Martinom, Pilotellom (Georgesom Labadiejem), Louisom Legrandom idr., ter uredniki vse od največjega med njimi, Charlesa Philipona naprej. Kazni so segale od nekaj dni do izjemnih kazni enega leta. Francoske oblasti so uspele z denarnimi in zapornimi kaznimi zatreči tudi več humorističnih listov. Ti so cenzuri seveda vračali udarec – enega med njimi so predstavljale tudi omenjene škarje.

Alešovec je bil Bleiweisov privrženec in je zvesto sledil staroslovenskemu političnemu konceptu, zato je Brenclj marsikdaj deloval kot nekakšna satirična podružnica »Novic«. Tržaški »Juri s pušo,« slovenski satirični list, ki je poleg sedmih italijanskih satiričnih listov izhajal v največjem mestu na slovenskem ozemlju, pa se je pridružil mladoslovenskemu taboru in se že kmalu sprl z »Novicami« ter »Brencljem,« kar pa cenzorjev seveda ni niti malo motilo. Razprtje znotraj slovenskega političnega tabora so bile za vladajoče Nemce (in v Trstu tudi Italijane) ter njihove privrženice namreč zaželene. Moteč pa je seveda bil narodni program »Jurija s pušo,« ki ga je urednik Gašpar H. Martelanc (1829–1884), stavec v tiskarni avstrijskega Lloydja v Trstu in kasnejši izdajatelj vrste listov v italijanskem jeziku, zagovarjal enako vehementno kot Alešovec.

Tudi tržaški satirični list si je zato s svojo predrznostjo nakopal na glavo pozornost cenzure. Tako sta bili konfiscirani oziroma zaplenjeni kar dve številki – »i sicer 1) *zvnunredni list 'Juri s pušo na taboru' zarad izpisov: 'Nazaj!', 'Nemškutarjem!' in 'Slovensko mesto Trst';* – 2) *redni list 'Juri s pušo' 6. št. zarad izpisov: 'V Krajni smo gospodje mi!' in 'Zlata abcd',«* piše urednik G.H. Martelanc. »*Državni pravdnik nas dolži kaljenja javnega miru po § 302. in tržaški lahoni se zelo veselé, da pr. mesec 'Juri s pušo' dvakrat pred porotnike pride! Kaka usoda nas čaka, sicer ne vemo, ali naj se zgodi karkoli hoče, našega programa nikakor ne premenimo, temveč na ves glas bomo vpili: Slovinci ne udajmo se! Slavljani zjedinimo se!*«²⁶

Posebna, 4. številka »Jurija s pušo« je izšla prav na dan, ko se je odvijal tabor na Kalcu ob Pivki (9.5.1869). Policiji se je uspelo dokopati samo do zadnjih 17 izvodov »Jurija s pušo na taboru«. Pri zaplembi 6. številke pa je bila situacija obratna. Policija je tokrat hitro ukrepala, tako da je list po pošti prejelo le kakih 90 naročnikov, vse ostale izvode pa je policija zaplenila. Nekateri zanimivi prispevki iz sporne številke so bili nato objavljeni v 7. številki.

Zaplembi številke je sledila sodna razprava pred porotnim sodiščem, ki jo lahko spremljamo s pomočjo poročil, ki jih je objavljala štirinajstdnevnik »Jadranska Zarja« (1869–1870) – »*Političen, podučiven i kratkočasen list*«, ki jo je G.H. Martelanc izdajal vzporedno z »Jurijem s pušo«. Tako je bilo v 3. številki iz leta 1870 npr. objavljeno nadaljevanje danes v celoti neznanega podrobnega poročila s sodišča, v katerem se je ohranil tudi Martelančev obrambni govor: »*To omenivši naj spregovorim nekoliko o zatožbi. V njej se*

²⁶ *Juri s pušo*, 1869/15.

mi očita, da sem s pesmijo 'V Kranji smo gospodje mi.' – ker se v njej govori o nemškutarjih – z besedo 'nemškutar' žalil v Ljubljani i njenej okolici bivajoče Nemce, kateri naj bi se brž ko mogoče iz dežele pobrali, ako tega ne storé bi jim že znala na Kranjskem šiba zapeti. Nikakor ne morem priznati, da bi se beseda 'nemškutar' na takov način razlagala. Vendar sem slišal i bral, da beseda 'nemškutar' pomenja le take zaničljive ljudi, ki so po rodu Slovenci, v svojem mišljenju in obnašanju pa hočejo Nemci biti; take malopridneže, ki le iz sebičnih namenov zatajujejo svoj rod, ter delajo ali javno, ali pa skrivoma za nemštvo.«²⁷

V »Zlati abcdi«, katere avtorja Martelanc ni hotel imenovati, pa so bili omenjeni turnarji (člani ljubljanskega nemškega telovadnega društva Turnvereina) in njihov zloglasni izlet na Janče iz maja 1868, ki se je spremenil v enega najhujših izgrediv med Slovenci in Nemci. Čeprav je baje turnarje celo župan svaril, naj ne gredo, so ti vseeno izletnikovali, vendar so jih slovenski fantje prepodili, nakar so se turnarji znesli nad slovenskim prebivalstvom v Vevčah. Izgredi so se končali z eno slovensko žrtvijo. »Juri s pušo« naj bi s komentarjem tega izleta »žalil nemški narod, ker je turnarsko društvo nemško društvo.«

Besede državnega pravdnika so bile ostro zastavljene: »Poglejmo samo, kaj je dalo pesem pisajočemu povod za neopravičene ostre napade. V nedeljo nekega pomladanskega jutra šli so se ljubljanski turnarji na Janče sprehajati; prišedši na vrh, vsedejo se na zeleno trato trudni in lačni; spraznivši bisage in mošnje, da bi se okrepcali z jedili in pijačami, zavživajo hlastno prirodno čarobo, nič hudega sluteči. Pa čujte, čujte, gospodje porotniki! Kar naenkrat se priklati velika množica slovenskih kmetov, oborožena s prekljami, palicami itd. Ljubljanski turnarji sprejeli so kmete s prijaznimi besedami, celo po slovensko so se hoteli z njimi pogovarjati, jedi in pijače so jim ponujali, a vse to ni nič pomagalo. Kmetje so burno tirjali turnarsko zastavo, isto jim tudi iz rok izvili in raztrgali. Ali to ni bilo vse, gospodje porotniki, še hujše stvari godile so se isto osodepolno nedeljo na Jančjem. Slovenski kmetje so namreč ljubljanske turnarje hudo pretepli in v beg spodili. Pod hribom čakala jih je še druga slovenska drhal, pretepla in kamenovala jih tako, da turnarji niso vedeli kam i kako.

In tako ostudnost 'Juri s pušo' v pesmi 'V Krajni smo gospodje mi!' in v 'Zlati Abcdi' tako rekoč hvali, in žuga da, ako bi se ljubljanski turnarji še enkrat predrznoli, hoditi na kranjske hribe, jih nič boljšega ne čaka, 'ker koj kranjske stene za nič ne poznajo', z drugimi besedami govori 'Juri s pušo': Kranjci, če se turnarji zopet na vaše hribe sprehajati pridejo, le spet jih namahajte! Ali ni to očevidno hujskanje Slovencev proti Nemcem? Gospodje porotniki – sklenol je državni pravdnik svoj govor –, ako bi danes ali jutre tržaški 'ginastici' v okolico se sprehajati šli, jih slovenski kmetje tako srmožljivo nabijejo i razpodijo, kaj bi porekli k temu? Samo to dobro premislite, in – potem sodite!«²⁸

Martelanc je odločno zavrnil obtožnico: »Laž je, da se v 'Zlati abcdi' slovenski kmetje hujskajo, naj turnarje, kadar bodo ponavljali svoje izlete, vnovič napadejo, temveč se v njej turnarji dobrovoljno opominjajo, naj več ne hodijo na kmete, kajti slovensko ljudstvo nikakor ne bode na svojih hribih mirno gledalo bahajoče se nemške zastave.«²⁹

Druga tožba pred porotno sodiščem glede posebne številke lista, v kateri sta bili objavljeni pesmici »Nazaj!« in »Nemškutarjem!« ter kratek prispevek »Slovensko mesto Trst«, je bila še ostrejša. Tržaško policijsko ravnateljstvo je bilo celo prepričano, da je bil avtor pesmice »Nazaj!« stari grešnik – »grajščak in 'prenapeti slovenski pesnik' (exaltierter slovenischer Dichter) Miroslav Vilhar, kateri je bil pred nekterimi leti, kot vrednik v Ljubljani

²⁷ »Juri s pušo pred porotno sodbo. Prva tožba. 16. decembra 1869. (Govor urednika g. H. Martelanca.)«, Jadranska Zarja, 1870/3. – Nemškutarji in lahoni oziroma renegati ali odpadniki so bili ljudje slovenskega rodu, ki so se namenoma odločili prištevati med Nemce ali Italijane.

²⁸ »Juri s pušo pred porotno sodbo / Prva tožba. 16. decembra 1869 (Dalje)«, Jadranska Zarja, 1870/5. –

²⁹ Jadranska Zarja, 1870/6.

na več mescev zaprt. To se da sklepati iz sledečih vzrokov: 1. ker je Miroslav Vilhar osnoval tabor na Kalcu in 2. ker na to že podpisano ime 'Miro Bilkovič' precej jasno opominja.³⁰

Martelanc je za pesmico »Nemškutarjem!«, v kateri si je njen avtor »Filodemus« zaželel postati strašen velikan, da bo iz kranjske dežele pometel nemškutarje, izjavil, da je »čisto šaljivega, nedolžnega zadržaja.« V pesmici »Nazaj!« pa so bile »*criminis causa*« vrstice:

»Nazaj, nazaj na svoja tla

Nasprotnika pobegnita.

Ti Vlah na onkraj Soče

Ti Nem do kjer mogoče!«

Zato se je Martelanc zagovarjal takole, nadaljuje Jadranska Zarja: »Iz tega ljubljanski modrijani sklepajo, da pesem meri na Lahe in Nemce –, in njihovih misli je gotovo tudi državni pravnik; jaz pa danes spet moram ponavljati, da nije program 'Jurja s pušo', nadlegovati tujih narodnosti: v okrožje njegove satire in humoristike spadajo samo odpadniki slovenske rodovine.

Da gospodje porotniki niste posebni prijatelji enacih odpadnikov, tega sem se že prepričal pri prvi pravdi. – Z besedama 'Vlah' in 'Nem' nihče ni mislil na Lahe in Nemce, ampak z njima se bičajo našemu ljudstvu zoperni nemškutarji in lahoni, kateri so še toliko let ovirali ljudski napredek in zboljšanje narodnega blagostanja. Torej mislim, da pravično očitanje omenjene pesmi ne more biti vzrok pravnega postopanja proti vredniku.«³¹ Zagovor je bil uspešen, kajti Martelanc, ki se je v prvi pravdi zagovarjal sam, v drugi pa mu je priskočil na pomoč zagovornik dr. Nakič, je bil oproščen obtožb o širjenju sovraštva proti nemški narodnosti in povzročanju sovraštva med Slovenci in Italijani.

Karikature, ki so se konec 19. stoletja pojavljale po slovenskih humorističnih listih, so uredniki neredko naročali pri tujih risarjih, če pa so bile delo domačih rok, so bile večinoma nizke likovne kvalitete. Še največkrat pa so si uredniki v večjih mestih avstroogrške monarhije priskrbeli zalogo že izgotovljenih klišejev. Še zlasti pogosto srečamo klišeje češkega izvora. Ker je Slovence in Čeha povezoval podoben položaj tlačnega naroda v monarhiji, je bilo gledanje obeh narodov na notranjepolitične dogodke malone identično, vzpostavljeni pa so bili tudi bogati prijateljski, kulturni in drugi stiki. Zato so bile za objavo v slovenskih satiričnih listih več kot primerne češke politične karikature.

Mednje najbrž sodi tudi karikatura z naslovom »*Na pol osvobojena!*«, ki je bila objavljena v 3. št. tržaškega satiričnega lista »Brivec« (1891, 1896–1902) iz leta 1900. Prikazuje personifikaciji Avstrije in novinarstva ter jo spremlja zgovoren komentar: »*Tu madam Avstrija, tam ukovana sirota – manje novinstvo. Jedno verigo je madam Avstrija odvezla siroti z odpravo časniškega kolka, druga veriga je ostala v prepovedi svobodnega prodajanja in širjenja: takozvane kolportaže! Ljuba madam pa naj bi sprevidela že enkrat, da okovi čudno izgledajo v državi, ki hoče biti pravna in moderna.*«

Leta 1910 se je tedanjima slovenskima dnevnikoma, »Slovenskemu Narodu« in »Slovincu«, pridružil še tretji – »neodvisen političen dnevnik« »Jutro« (1910–1912), ki si je po zaslugi prodaje po trafikah in načrtnega objavljanja zanimivih balkanskih novic uspel že kmalu priboriti precejšen kos medijske pogače. Zato si je »Jutro« nemudoma nakopalo očitek srbofilstva, ki mu je sledil tudi očitek neresnosti, saj naj bi časnik predvsem s pomočjo

³⁰ »Juri s pušo pred porotno sodbo / Druga tožba. 20. decembra 1869«, Jadranska Zarja, 1870/7. – Sporna pesmica »Mira Bilkoviča« se je imenovala »Nazaj!«, Vilharjev list pa se je imenoval »Naprej«, kar je še ena od asociacij, ki so namigovala na njeno avtorstvo.

³¹ »Juri s pušo pred porotno sodbo / Druga sodba. 20. decembra 1869«, Jadranska Zarja, 1870/9.

senzacij privabljal bralce. Čeprav so časnik spremljale same težave (v prvem mesecu izdajanja je bil štirikrat konfisciran), je pridobival vedno več bralcev, tako da je lahko uspešno izpolnjeval svojo nalogo – poskrbel naj bi za orientacijo slovenske mladine v jugoslovanskem duhu. Urednika Milana Pluta naj bi Milan Pribičević kot zaupnika iredentistične »Narodne odbrane« celo poslal v Ljubljano s tajnim poslanstvom, naj v Sloveniji razprede mrežo te organizacije. V ta namen naj bi bilo sploh ustanovljeno tudi »Jutro,« čigar izhajanje naj bi bilo omogočeno s podporo »Narodne odbrane.«³²

»Jutro« je v 174. št. objavilo uvodnik z naslovom »Odpravite cenzuro!«, v katerem so bili nanizani odlomki iz nekega proti cenzuri naperjenega češkega članka: *»Odpravite cenzuro! To je naslov uvodnega članka v 'Karlinské Listy' z dne 20. t. m. (20.8.), ki izhaja v Karlinu na Češkem. Vsebina istega velja tudi za naše razmere. – 'Čim pride v Prago kak tujec v dobi po kakem 'kulturnem' pojavu Nemcev proti Čehom in pogleda na češke časopise, začudi se nad tem, ko uzre na mesto natisnjenih strani prazen papir z napisom 'Zaplenjeno', znak, da se je teh praznih mest dotaknil svinčnik cenzorja. Avstrija je namreč edina kulturna država, v kateri še v dvajsetem stoletju in za časa splošne probuje vlada neomejena cenzura, delajoč na leto tisoče goldinarjev škode izdajateljem časopisov, brošur in knjig in končno uničuje tudi boljše in najprimernejše scene in monologe v gledaliških izdajah, tako, da dovaja avtorja do obupnosti, da opušča svoj poklic...«*

Svoboda tiska, v letu osemindesetdesetem proglašena v Avstriji in na podlagi temeljnih zakonov l. 1867 (januarja) zagotovljena, ni torej popolna. Modri svinčnik cenzorja prečrta, če se mu zdi potrebno eno besedo, en stavek in radi teh par besed zapleni policija celo izdajo časopisov, oziroma knjig, katere so včasih izdane v velikih množinah. Drugje uživa tisk popolno svobodo in je podvržen edinole sodišču radi eventuel. žaljenja časti... – V sosednjih evropskih državah ne eksistira več zaplemba. Pri nas imamo sicer že splošno, takozvano enako volilno pravico za državni zbor – svobode tiska in neomejene kolportaže pa le še nimamo in jih tudi še tako kmalu ne pričakujemo. Novi tiskovni načrt je bil predlagan in zagotovljen v zakonskem predlogu in končno se je tudi v tiskovnem odseku o njem proučevalo. Vendar pa k cilju še nismo prišli – svinčnik cenzorja vlada dalje...

Češka politika ima najbolj vezane roke potom vladajoče moderne cenzure (žal tudi pri nas Op. pis.), nemško časopisje sme ščuvati, ali Čehi morajo molčati. Vsled tega mora biti geslo vseh čeških poslancev (bolje vseh nenemških poslancev Op. pis.) in politikov: Popolna odstranitev cenzure in v boju proti temu ostanku srednjega veka bi ne smeli odnehati prej, dokler nam ne zasije popolna svoboda tiska.' – Tako Čehi in mi ponavljamo pri vsaki priliki: 'Proč s cenzuro!'

»Jutro« je bil prvi slovenski dnevnik, ki je občasno objavljaj tudi karikature. Učiteljska tiskarna, ki ga je tiskala, si je namreč uredila lastno litografsko delavnico. Vendar prvo karikatur, naperjeno zoper cenzuro, zasledimo šele v 629. št. »Jutrovega« »naslednika« – mladoliberalnega, novoilirstvu in »preporodovstvu« naklonjenega dnevnika »Dan« (1912–1914), ki ga je prav tako tiskala Učiteljska tiskarna v Ljubljani. Na karikaturi »Najosnovnejša konfiskacijska praksa« s podnaslovom »Sl. g. cenzorji love 'Dan', ki se širi po vsej slovenski zemlji« sta narisana cenzorja s paragrafi v rokah in naočniki na glavi, ki zaman poskušata poloviti izvode vedno bolj priljubljenega »ultraradikalnega« dnevnika, ki jih po slovenskih pokrajinah raznašajo ptice.

Nenaslovljena karikatura Maksima Gasparija (1883–1980) v št. 136 »Dneva« je prikazovala klerikalnega politika in književnika, poslanca kranjskega deželnega zbora,

³² Glej osmrtnico za Milanom Plutom, Jutro, 1925/84.

papeževega tajnega komornika in nesporno katoliško avtoriteto na kulturnem področju dr. Evgena Lampeta, ki sta ga na poti mimo pokopališča prestrašila dva okostnjaka v belih haljah. Zaradi telesne poškodbe je imel Lampe eno nogo krajšo od druge, zato se na karikaturah kot njegov razpoznavni znak pojavlja ortopedski čevljev z odebeljenim podplatom. Lampetu iz žepa moli list z napisom »ovadba«, ki nam lahko pojasni ozadje karikature. Karikatura je namreč nastala kot odgovor na Lampetovo ovadbo proti ljubljanskemu živinozdravniku, gospodarstveniku, liberalnemu politiku in tudi enemu od solastnikov in uredniku »Dneva«, Adolfu Ribnikarju, ki ga je dolžila, da naj bi med »septembrskimi dogodki« leta 1908 hujskal ljudi.³³

Ovadba Lampeta³⁴ oziroma SLS, ki je dve leti kasneje, ob začetku 1. svetovne vojne ovajanje srbofilov in naročnikov »Slovenskega Naroda« ter »Dneva« kar odkrito priporočila svojim pristašem, je bila maščevanje za ovadbo proti Ivanu Kregarju ter Ivanu Štefetu ob volitvah v kranjsko trgovsko in obrtno zbornico. Toda Ribnikar je bil dva meseca kasneje na procesu, ki ga je javnost pozorno spremljala, spoznan za nedolžnega. Uspel je dokazati, da je ob septembrskih dogodkih s svojimi besedami poskušal le miriti ljudi, zato je »Dan« nameraval v št. 188, ki je izšla 7.7.1912, prav na dan Ribnikarjeve oprostilne sodbe, znova ponatisniti omenjeno karikaturu. Hitro se je vmešala cenzura, ki je poleg komentarjev procesa (članka »Poraz denunciantov«, notice »Ekscesi državnega pravdnika v sodni dvorani« idr.) zaplenila tudi pred dvema mesecema že objavljeno karikaturu. Razsodba »C.kr. deželnega sodišča v Ljubljani« je poudarjala, da se je »Dan« z uvodnim člankom in vrsto notic pregrešil zoper javni red in mir. Z navajanjem neresničnih podatkov in izkrivljanjem dejstev naj bi spodbujal k sovražnostim zoper vodjo SLS in njene privrženice. Ilustracija na prvi strani pa vsebuje že naravnost nevarno grožnjo. Zato je zaplemba upravičena, nadaljnje razpečevanje »Dneva« prepovedano, zaseženi izvodi morajo biti uničeni, sporni članki pa odstranjeni.³⁵

Teža sodbe Deželnega sodišča ni temeljila na karikaturi, vendar je ta »nerazumna« odločitev novinarju »Dneva« dala povod, da je za naslednjo številko časnika zapisal: *»Naša včerajšnja konfiskacija. Včeraj je prišel naš list skoro popolnoma pobeljen iz vlade. Zaplenjenih je bilo nič manj kakor 10 dnevnih vesti, ves uvodnik in karikatura. Radi nedeljskega počitka nismo mogli napraviti druge izdaje. Včerajšnja konfiskacija našega lista je unicum. V svoji veliki gorečnosti se je cenzura spozabila tako daleč, da nam je zaplenila karikaturu, katero smo neovirano prinesli v št. 188, dne 16. maja, našega lista. Proti konfiskaciji onih člankov se bomo takoj pritožili, obenem pa poskrbeli, da se bodo članki imunizirali. Vemo, da je gotovim krogom silno neljubo vsako pisanje o sramotnem porazu dr. Lampeta, ki je hotel uničiti in spraviti v ječo popolnoma nedolžnega človeka, toda s konfiskacijo nam tega nikdar ne bodo preprečili.«³⁶*

³³ Što je za nekajdnevno veliko protestno zborovanje v Ljubljani, ki se je kot odgovor na napad na udeležence občnega zbora Družbe sv. Cirila in Metoda na Ptuj začelo 18.9.1908. Zborovanje se je spremenilo v burne protinemške izgrede, saj so udeleženci začeli razbijati šipe na Kazini in ostalih nemških lokalih. Deželna vlada je ukazala žandameriji in vojski, naj posredujeta, toda izgredi so se nadaljevali še dva dni in končali z dvema naključnima slovenskima žrtvama, ko je opita vojaška patrola streljala v množico.

³⁴ Ivan Lah je zapisal: *»... in zgodilo se je še hujske: pljunili smo na svojo lastno narodno čast. Sramotili so se boji za slovensko stvar – septemberski dogodki so se nazvali: žalostni, usodni, obžalovanja vredni – in še več: našel se je čez leta denuncijant, ki je hotel obnoviti proces – in ni se našel nihče, ki bi denuncijanta izplačal, kakor je zaslužil«* (Ivan Lah, Knjiga spominov, Ljubljana 1925, str. 11).

³⁵ Arhiv Republike Slovenije, Državno pravdništvostvo, fasc. 19.

³⁶ »Dnevni pregled«, Dan 1912/189 (avtorju članka se je zapisala napaka, saj bi namesto »v št. 188« moralo pisati »v št. 136«).

Pritožba se je srečno iztekla, saj je »Dan,« v tem času naš »edini časnik, ki prinaša znamenite sodobne politiške karikature,« v št. 223 znova triumfalno objavil Lampetovo karikaturu skupaj s komentarjem: »Višje deželno sodišče v Gradcu je z dnem 3. julija 1912, št. 190/12¹, razveljavilo konfiskacijo naše slike. – To sliko je 'Dan' prinesel dne 16. maja t. l. ne da bi bil zaplenjen. – Dne 7. julija smo prinesli sliko zopet, a na naše največje začudenje je državni pravdnik šel z rdečim svinčnikom preko slike in energično pritisnil pečat čez sliko. – Zoper konfiskacijo smo se pritožili in že ljubljansko sodišče je konfiskacijo razveljavilo.

A državni pravdnik je videl v sliki še vedno hujskanje in se je zoper razveljavljanje konfiskacije pritožil na višje deželno sodišče v Gradcu. – Državni pravdnik je sliko tolmačil tako-le: 'Dan' je hotel s sliko pridobiti dva človeka, ki bi dr. Lampeta napadla in ubila. Na sliki, da se že vidi, kako dr. Lampe pada v grob. Okostnjak da torej pomenja dr. Lampetovo smrt. – Vsak otrok se bi danes na ulici tem nazorom državnega pravdnika smejal. – Zakaj ostajata ravno pred dr. Lampetom dva okostnjaka z lovorovo vejo v roki iz grobov, ne bomo govorili. Znano pa je, da je dr. Lampe na ostuden način obnovil zopet septemberske dogodke z ovadbo zoper Ribnikarja.

Višje deželno sodišče v Gradcu je zavrnilo pritožbo državnega pravdnika in zavrača v razsodbi tudi utemeljevanje državnega pravdnika s tem, da slika predstavlja le očitek ovaduštva dr. Lampeta proti dr. Ribnikarju in vsled tega nima nikakega znaka hujskanja. – 'Dan' je zmaga!«³⁷

Pod vtisom tržnega uspeha prilog »Balkanska vojna v karikaturah in pesmih« in »Vodiških čudežev« so se v uredništvu »Dneva« na začetku leta 1914 odločili izdajati še stalno nedeljsko humoristično prilogo oziroma humoristični list z naslovom »Bodeča neža.« Urednik »Dneva« dr. Ivan Lah, ki je v svojih spominih ohranil vrsto pričevanj o uspehih in težavah časnika in njegove satirične priloge, sporoča, da se je »Neža« »lepo razvijala, bila je hudomušna in ostra in je zato uživala posebno ljubezen gg. cenzorjev. Priredili smo posebno Koroško številko in krepko udarjali po Berchtoldu in njegovih Albancih. Vse to ji je nakopalo mnogo sovraštvo in 'Neža' je bila končno ustavljena.«³⁸ »Tako se je začel boj v začetku leta 1914 s podvojenimi silami proti našim notranjim in zunanjim sovražnikom,« nadaljuje Lah. »V začetku januarja se je vršila pred ljubljanskim sodiščem razprava zaradi znanih vodiških čudežev, s katerimi je imel 'Dan' prejšnje leto mnogo boja, ki se je končal z našo zmago. Porabili smo to priliko, da smo obračunali na isti način z našimi domačimi nasprotniki, ki so sedeli na zatožni klopi kot pokrovitelji velike verske prevare. Tudi oni so bili zelo osmešeni, toda dobrega slovenskega ljudstva tudi to ni izpametovalo. Vedeli smo, da imamo v teh domačih nasprotnikih najhujše sovražnike, ne zaradi vere, ampak predvsem zaradi avstrijkanstva, zato smo obrnili svojo ost proti njim in oni so nas upravičeno dolžili srbofilstva. Naravno je bilo, da so nas denuncirali in policija je imela s konfiskacijami mnogo dela. Sodnija je policijo pri tem krepko podpirala.«³⁹

Deveta številka »Bodeče neže« je bila posvečena »koroškemu jubileju« (500-letnici zadnjega ustoličenja koroškega vojvode). Zaplenjena je bila zaradi naslovne karikature »Po 500 letih...« in nekaterih besedil, ki so bila žaljiva do cesarske vojske.⁴⁰ Karikaturu je narisal Fran Podrekar (1887–1964), eden najkvalitetnejših karikaturistov in ilustratorjev z začetka 20. stoletja na Slovenskem. Karikatura se navezuje na malo prej (17.3.1914) objavljen istoimenski »Dnevov« uvodnik. Prikazovala je mrhovinarja, ki je kraljeval na vojvodskem

³⁷ »Razveljavljena konfiskacija«, Dan, 1912/223.

³⁸ Ivan Lah, Knjiga spominov, Ljubljana 1925, str. 65.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Le malo prej je bila zaplenjena preporodovska brošura »Klic od Gospe Svete (Ob petstoletnici zadnjega ustoličenja koroških vojvod, 18.III.1414–18.III.1914), ki jo je napisal Adolf Ponikvar.

prestolu, okrog njega so bile razmetane lobanje in kosti. Razlog, da je »koroška« številka »Bodeče neže« do bralcev prišla brez te karikature, je bila zgovorna govorica simbolov, oziroma – povedano z besedami, zapisanimi v sodbi Deželnega sodišča v Ljubljani – norčevanje iz avstrijskega orla, simbola cesarske dinastije, in namigovanje na domnevno kruto, uničujoče zatiranje slovenskega ljudstva s strani vladajoče dinastije...⁴¹

Podobno zasnovana karikatura iz 809 št. »Dneva« z naslovom »Po 500 letih na Gosposvetskem polju«, na kateri se je namesto orla okrog prestola ovijal zmaj, se cenzorju brez dinastičnega simbola ni zdela zanimiva. Iz podobnih razlogov je cenzorjeva dobrovoljnost dovolila tudi objavo karikatur »Nemški Mihel ob vojvodskem prestolu« in »Izpremembe na vojvodskem prestolu« v isti, »koroški« številki »Bodeče neže«, pa čeprav je slednja karikatura prikazovala zgodovinsko panoramo slovenske Koroške, ki se je raztezala vse od »karantanskega kneza«, »kralja Sama«, »nemških knezov« do »nemških biričev«.

V resnici so si ovadbe zaradi srbofilstva, zaplembe in bodice zoper cenzuro v »Dnevu« ter »Bodeči neži« sledile ena za drugo. Zgovorna je podoba karikiranega orožnika v 10. št. in njen komentar: »Kdo je odnesel zadnjo 'Bodečo Nežo?'« Tudi 19. št. je bila konfiscirana, zato se v 20. št. ponovi zgodba o cenzuri: Podrekar je narisal dva orožnika, ki na vozičku odvažata izvode »Bodeče neže.« Komentar na zaplenjen članek v 776. št. »Dneva« (»C. kr. žel. ravnateljstvo v Trstu«) je predstavljala tudi karikatura »Predpustno veselje v Ljubljani« v št. 786, na kateri trije žandarji spremljajo porednega fantička (raznašalca časopisa), sprevod pa vodi četrti žandar, ki jezdi na »Dnevu« in igra na »paragraf«.

5. maja je cenzura konfiscirala karikaturu »Celovec 1914«, na kateri je neznani karikaturist narisal vislice (namesto prečk vislic je uporabil napis »§ 14«)⁴² z obešenci in profosa (vojaškega jetničarja) s korobačem pred njimi. Junija 1914 je morala »Bodeča neža«

⁴¹ Vsi akti Deželnega sodišča v Ljubljani in drugi pravni akti so bili napisani po določenem modelu. Takole se je glasila sodba glede sporne karikature v Bodeči neži: »Erkenntnis. – In Namen Seiner Majestät des Kaisers hat das k.k. Landesgericht in Laibach als Pressgericht auf Antrag der k.k. Staatsanwaltschaft zu Recht erkannt:

Der Inhalt des in der Nummer 9 der in Laibach in slowenischer Sprache als Sonntagsbeiblatt des Zeitschrift 'Dan' erscheinenden humoristischen Druckschrift 'Bodeča neža' auf der ersten Seite abgedruckten Bildes mit dem kärntnerischen Herzogstuhle und der Unterschrift 'Po 500 letih...' begründet den Tatbestand des Verbrechens nach §§ 63 und 64 STG., und der Inhalt der auf der 4.ten Seite abgedruckten Stelle beginnend mit 'Ah kako zmagoslavno' und endend mit 'kot kanoni' des Artikels 'Peistoletnica' den objektiven Tatbestand des Vergehens nach § 491 STG. und Art. V des Gesetzes vom 17. Dezember 1862 NR. S RGBL, pro 1863.

Es werde demnach zufolge des § 489 STPO. die von der k.k. Staatsanwaltschaft verfügte Beschlagnahme der Nummer 9 der Druckschrift 'Bodeča neža' vom 22. März 1914 bestätigt, und gemäss der §§ 36 und 37 des Pressgesetzes vom 17. Dezember 1862, Nr. 6 RGBL. pro 1863 die Weiterverbreitung derselben verboten und auf Vernichtung der mit Beschlag belegten Exemplare derselben und auf der Zerstörung des Satzes des beanstandeten Bildes und Artikelabschnittes erkannt.

Gründe

In der Stelle I wird durch das Bild: des Österreichische Adler als Symbol der Dynastie vorgestellt auf dem kärntnerischen Herzogstuhle, zu dessen Füßen eine Menge von Menschenschädeln aufgehäuft ist, in Verbindung mit dem erwähnten Texte auf die angebliche grausame, vernichtende Bedrückung des slowenischen Volkes durch die herrschende Dynastie hingewiesen und damit Sr. Majestät dem Kaiser Franz Josef und seinen Vorgängern aus dem Kaiserhause auf dem Throne schuldige Ehrfrucht verletzt, was den Tatbestand der Verbrechen nach §§ 63 und 64 STG. begründet.

In der Stelle II wird unter Bezugnahme auf die im Vorjahre stattgefundene Gedankfeier der Leipziger Völkerschlacht gesagt, dass man damals das 100 jährige Jubiläum feierte, dass 3000 Oesterreicher mit 300 Kanonen und 30 Marketenderinnen 3 Franzosen gefangen haben, weil diese infolge schweren Rausches fest schliefen, – damit die kaiserliche Armee dem öffentlichen Spotte ausgesetzt und dadurch der Tatbestand des Vergehens nach Art. V des Gesetzes vom 17. Dezember 1862. Nr. 8 RGBL vom Jahre 1863 und § 491 STG. begründet. – Laibach, 23. März 1914« (Arhiv Republike Slovenije, Državno pravdnštvo, fasc. 21).

⁴² Razvpiti 14. člen ustave je dovoljeval izdajo cesarskih odredb tudi za tiste zadeve, ki so sicer potrebovale soglasje državnega zbora – seveda samo v nujnih primerih, ko ta ni zasedal. Tako je Stürgek s pomočjo tega zasilnega paragrafa vladal že pred vojno, ko se je državni zbor še dalo sklicati.

po svoji 22. številki zaradi tovrstnih intervencij prenehati izhajati. Ure so bile štete tudi »Dnevu.« 26. julija 1914 se je na naslovnica vseh dnevnikov pojavila vojna napoved. »Dnevu« je komajda uspelo v uvodnik zapisati »Odločitev padla – Vojna!«, saj je bil zaradi očitnih prosrbskih teženj nemudoma ukinjen.

Šele ko je Avstro-Ogrski proti koncu 1. svetovne vojne bolj in bolj pohajala moč, so začeli popuščati tudi njeni represivni mehanizmi, med njimi tudi cenzura, zato je tudi v Sloveniji znova začela izhajati vrsta časopisov, ki so si drznili povedati tudi doslej prepovedano ali skrbno zatrto. Med njimi sta bila tudi imeniten satirični list »Kurent« (1918–1919) in »Kurentov album,« ki je izšel kot predhodnik lista.

Naslovnico »Kurentovega albuma« je krasila Smrekarjeva ilustracija s Kurentom, ki igra na čarobne gosli in hkrati spretno lovi ravnotežje na razpeti vrvi, tako da ni nevarnosti, da bi padel v razigrano množico, ki se je zbrala pod ljubljanskim gradom in »pleše v onemogli jezi«. Množica, ki ji igra Kurent, je nadvse raznolika. Dobro lahko razpoznamo le osebe v prvi vrsti, v kateri je Hinko Smrekar (1883–1942) narisal Nemca, ki poplesuje z oslom. Osel ima naočnike iz njegovega zadnjika pa prihaja neskončna vrsta aktov, kar najverjetneje predstavlja bodico zoper birokratizem. Drug plesni par tvorita klerikalni prvak in kranjski deželni glavar dr. Ivan Šušteršič, ki si je za soplesalko izbral »nemško« pošast. Med obema paroma se nahaja tudi s hrbtom proč od Kurenta obrnjena poskočna postava, ki ima okrog pasu obešene škarje in svinčnik.

To pa sta rekvizita, ki označujeta cenzuro: škarje smo prvič srečali že pri karikaturah v »Brenclju,« barvni svinčnik, s katerim cenzor na krtačnih odtisih označi nezaželen dele teksta ali ilustracije (zaradi katerih nek časnik ne more iziti oziroma mu je dovoljeno priti v roke bralcev, samo če uredništvo odstrani sporne prispevke, med katerimi so lahko tudi karikature), pa se v takšni povezavi večkrat omenja v časopisnih člankih tudi na začetku stoletja. Oseba je torej cenzor, Kurent pa se bo trudil, da bo za njegovim hrptom »brenkal na satirično struno.«

Toda že v 1. in nato še v 2. številki je cenzor zaplenil eno karikaturu. Na strani, kjer naj bi bili objavljeni karikaturi, je bil objavljen napis »Zaplenjeno!«. Obe karikaturi sta bili Smrekarjevo delo. Na njegovo risarsko večino je postala cenzura znova pozorna v 5. številki. Na karikaturi »Prizor iz pretresljive drame 'Svetovni požar'. Godi se v Rusiji leta 1918, kjer ustanavljajo države ter postavljajo prestole – na vulkane« droben listič z napisom »Zaplenjeno!« prekriva obraz osebe v ospredju, dogodek pa komentira skriti angleški John Bull: »Nemški principi bi radi na gorko sedli!« V karikaturu je najbrž delno posegla cenzura, vendar pa pred nedavnim takšna karikatura niti nastati ne bi smela.

Ob koncu 1. svetovne vojne je Kurent zadnjemu avstroogrskemu cenzorju v Sloveniji, »c. kr. policijskemu nadkomisarju« dr. Michaelu Skublu z veseljem zapisal v slovo: »Lani 'zarotnike srbske' zapiral – / letos s pol'cije se ekspediral.« 1. decembra 1918 je bila v Beogradu proglašena Kraljevina SHS. Istega dne je izšla 9. številka »Kurenta« s Smrekarjevo karikaturu »Mučna zadrega« na naslovnici, na kateri je Satan ugotavljal: »Glava me boli od težkega premišljevanja, kako naj poplačam zasluge teh tičkov!« »Tički«, ki so v loncu čakali na Satanovo odločitev, so bili grof Stürgkh, grof Tisza, Viljem II., Hindenburg, admiral Tirpitz in cesar Franc Jožef. To je bila šele prva upodobitev pokojnega cesarja na slovenskih karikaturah, saj se je ta zakonsko dobro zaščitil pred tovrstnim smešenjem v javnosti. Čeprav so med habsburškimi podaniki krožile mnoge šale na račun cesarja in cesarske družine, si nihče ni drznil objaviti cesarjeve karikature v časniku, ki je izhajal v mejah monarhije.

V spisih Državnega pravdnštva (hrani jih Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani) se je med drugimi tiskovnimi pravdami ohranila tudi sodba Deželnega sodišča v Ljubljani iz leta

1908, ki se je nanašala na vsebino posebne, »balkanske številke« berlinskega satiričnega lista »Lustige Blätter.«⁴³ V tej, 44. št., pripravljeni posebej za habsburško monarhijo, je bil v živahni ilustrirani satirični pesmici »Der moralische Serbe« na karikiran način (kot »Herr Franzl«) predstavljen tudi cesar Franc Jožef, s čimer sta bila po mnenju ljubljanskega Deželnega sodišča žaljena spoštovanje do cesarja in njegova oseba. Zaradi tega prestopka, ugotavlja Deželno sodišče, je zasega sporne številke, ki jo je odredilo Državno pravdnništvo, upravičena, njeno nadaljnje razpečevanje je prepovedano, zaseženi izvodi pa morajo biti uničeni.

»Resnica« (1917–1918) je bil osovraženemu deželnemu glavarju Šušteršiču lojalen proavstrijski časnik, ki je tudi v svoji predzadnji številki pokazal neposluh za aktualni politični trenutek. Takrat se je »Resnica« namreč odločila objaviti idealistični poziv »Za svobodo tiska«. »Staro zidovje razpada,« je ob koncu habsburške monarhije pisala »Resnica.« »Vsak dan se zruši vsaj debel kamen, če ne pade cela stena, ker vezi in okovi ne drže več. – Ena taka vez, ki je vzdrževala stari sistem, je bila cenzurna in konfiskacijska praksa. Oboje smo čutili na svojem hrbtu dovolj. Tiskovni zakon je bil glavna ovira razvoju prostega, neodvisnega časopisja in glavna ovira za prosto in neovirano razširjanje demokratične misli. – Tega balasta se bo treba v novi državi iznebiti. Prosta misel mora imeti pravo, da se izraža v prosti besedi in prosta beseda mora imeti pravo, da se prosto in neovirano širi. Tako zahteva resnično demokratično načelo, katero bo treba v naši novi državi izvesti na celi črti, če nočemo v imenu svobode in bratstva ubijati demokracije in prave svobode.

Dolgoletna vojna je naše pojmovanje državnega življenja popolnoma predrugačila. Nove države nastajajo, stare ginejo. V novih državah bomo morali računati s čisto drugačnimi strankarskimi razmerami kakor pred vojsko. Našle se bodo polagoma čisto nove platforme, na katerih podlagi se bodo ljudje združevali in razdruževali. Prava demokracija tega procesa ne sme ovirati, najmanj na stari udobni način s cenzuro in s konfiskacijami. Če je ljudska volja vir moči in oblasti, mora ljudska volja tudi imeti priložnost, da lahko neovirano govori. Če sme govoriti samo ena stranka, potem to ni več ljudska volja, ampak na ta način se pripravlja pot oligarhiji ali pa razrednemu gospostvu samo ene plasti naroda, ne govori pa cel narod.

Da pride lahko ves narod do besede, je potrebna za časopisje popolna svoboda, brez državnih pravdnikov, brez cenzure, brez subjektivnega in objektivnega postopanja. Mnogi bodo rekli, da utegne v presvobodnih razmerah država kot taka trpeti škodo. To načelo ni pravo. Če je ta ali ona država kot taka ali pa njen vladni sistem res izraz ljudske volje, je pola potiskanega papirja ne bo prevrnila; če pa ni izraz ljudske volje ali če je tako slaba, da jo lahko časopis prevrže, potem je to znak take oslabelosti, da bi razpadla prej ali slej brez časopisnega napora!

Zato zahtevamo za časopisje polno prostost. Na um nam prihaja povest o angleškem sodniku, pred katerega so pripeljali grešnika, ki je govoril proti državi. 'Ali misliš, da boš sam državo uničil?' – ga vpraša sodnik. In oprostil ga je. Mi pravimo, da je imel sodnik prav. Svobodna beseda, svoboden tisk in svobodna kolportaza; to nam mora prinesiti nova država, če je, če bo res hotela biti demokratična.«⁴⁴

Tudi nova jugoslovanska oblast je seveda menila, da »mora imeti svoboda tiska svoje meje, tako kot vsaka svoboda,« zato je bila v komaj rojeni državi, v katero so se vključili

⁴³ Arhiv Republike Slovenije, Državno pravdnništvo, fasc. 15.

⁴⁴ »Za svobodo tiska«, Resnica, 1918/103.

Slovenci, na delu cenzura. Že v 1. št. iz leta 1919 je presenetila kar »Kurenta,« ki se je vpraševal »Kdo je osvoboditelj?«,⁴⁵ toda na vprašanje nikakor ni smel odgovoriti, saj to morda le ni bila Srbija, ki je bila sama pravzaprav dokončno osvobodjena šele tri dni po nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Znova bo treba paziti, kaj se bo pisalo ali narisalo..., toda »Kurent,« ki je bil očitno naveličan novih in novih slovenskih zunanje- in notranjepolitičnih porazov, se je očitno odločil, da raje umolkne.

Stara Jugoslavija se je z veliko naglico potrudila poskrbeti za stroge tiskovne predpise, katerim je bil posvečen tudi 13. člen Vidovdanske ustave, ki je po zgledu na weimarsko ustavo definiral svobodo tiska na naslednji način: »Člen 13. – Tisk je svoboden. Ne more se ustanoviti nikakršna preventivna mera, ki bi onemogočila izhajanje, prodajanje in širjenje spisov ali novin. Cenzura se more ustanoviti samo za čas vojne ali mobilizacije in to za stvari, ki jih zakon v naprej predvideva. – Zabranjuje se širjenje ali prodajanje novin ali tiskanih spisov, ki vsebujejo: žalitev vladarja ali članov kraljevskega doma, tujih državnih poglavarjev, narodne skupščine, neposredno pozivanje državljanov, da si s silo menjajo ustavo ali državne zakone, ali ki vsebujejo težko žaljenje javne morale. Ali v teh slučajih mora oblastvo v 24 urah po izvršenju zabrane odstopiti ta posel sodišču, ki mora istotako v 24 urah zabrano potrditi ali ovreči. – Za krivice, storjene s tiskom, odgovarjajo: pisec, urednik, tiskar, izdajatelj, lastnik in razširjalec. S posebnim tiskovnim zakonom se bo odredil obseg in način odgovornosti teh oseb. O vseh krivicah, storjenih s tiskom, bo sodilo redno sodišče.«⁴⁶

Značilnost jugoslovanske »demokracije« je bila, da je bila stvarnost v marsičem drugačna od tega, kar je bilo zapisano v ustavi – razliko med okrasno normativnostjo in kruto realnostjo je Kraljevina SHS podedovala še od Srbije za časa Obrenovićev, katere ustava iz leta 1888 je prav tako vsebovala demokratične tiskovne zapovedi.

Tiskovno svobodo je opeval tudi Zakon o tisku, ki je bil sprejet 6.8.1925: »Člen 1. Tisk je svoboden. Svoboda tiska sestoji iz tega, da se neovirano izražajo misli v novinah ali drugih tiskanih predmetih ali slikah, nariskih ali drugih predmetih, mehanično ali kemijsko napravljenih za razmnoževanje, ki so namenjeni javnosti, ali v tako razmnoženih in razširjenih predmetih, v mejah odrejenih z ustavo in državnimi zakoni. – Člen 2. Ukreniti se ne sme nobena preventivna odredba, ki preprečuje izhajanje, prodajanje in razširjanje spisov in novin, razen v primerih, ki jih določa ustava. – Člen 3. Za tiskanje novin in spisov ni treba pooblastila nobenega oblastva, tudi ni treba polagati za njih tiskanje in izhajanje denarnega jamstva v obliki kavcije.«⁴⁷

Toda najpomembnejši del zakona oziroma tisti členi, ki so jih v praksi lahko čutili takratni novinarji, je bil skrit v nadaljnjih poglavjih, na primer v IV. poglavju, ki je bilo v celoti posvečeno »Zabranam«: »Člen 19. Zabranjeno se razširjanje in prodajanje novin in drugih tiskanih spisov, če obsejajo: 1.) uvredo vladarja in članov kraljevskega doma; 2.) uvredo tujih državnih vladarjev; 3.) uvredo narodne skupščine; 4.) neposredno pozivanje državljanov, naj si siloma izpremenijo ustavo ali državne zakone, in 5.) težko kršenje javne morale. – Prav tako se sme zabraniti izhajanje in razširjanje novin in tiskanih spisov, ki izzivajo mržnjo zoper državo kot celoto, verski in plemenski razdor, prav tako pa tudi, če

⁴⁵ »Kdo je osvobodil Jugoslavijo?« = Wilson. = –Ne!– = Amerika. = –Ne!– = Kdo pa? = –Krištof Kolumb, kajti če njega ne bi bilo, ki je Ameriko odkril, tudi Jugoslavija ne bi bila osvobodjena. Krištof Kolumb je bil pa Italijan, torej – – – – –.

Iv. D.«

⁴⁶ »Ustava / Besedilo, sprejeto v ustavnem odboru«, Jutro, 1921/90.

⁴⁷ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 1925/84.

posredno pozivajo državljane, naj siloma izpremene ustavo in državne zakone, samo če se iz besedila jasno vidi, da merijo z njim na takšno pozivanje državljanov.«⁴⁸

VI. poglavje pa je bilo posvečeno »Cenzuri«: »Člen 30. Cenzura se ustanavlja samo ob vojni in mobilizaciji, in sicer samo za stvari, ki jih določa ta zakon. Cenzura domačega tiska sestoji iz tega, da se zaprečuje tiskanje nedopuščenih objav. Cenzura inozemskega tiska sestoji iz tega, da se enostavno zabrani prihajanje tiskanih predmetov iz sovražnih in drugih držav, če ni kolikor se vidi to ministrstvu za notranje posle potrebno. Vojaška cenzura se prične glede tiska v trenutku odredene mobilizacije ter prestane sama po sebi v trenutku odredene obče demobilizacije. – Člen 31. Cenzura se vrši tako, da se mora od vsakih novin ali periodičnih spisov ali vobče od vsake publikacije v tisku, preden se natisne, oddati po en izvod prvemu pristojnemu vojaškemu in policijskemu (političnemu) oblastvu. Samo to, kar dopusti policijsko (politično) ali vojaško oblastvo, se sme natisniti za razširjanje in tudi razširjati. Minister za vojsko in minister za notranje posle smeta odrediti tisto osebo, ki vrši cenzuro.«⁴⁹

V VIII. poglavju, ki je naštevalo »Kazniva dejanja« in kazni zanje, pa je v razdelku, namenjenemu kaznim za »klevete zoper čast«, omenjena tudi karikatura: »Člen 53. Kdor uvredi kralja ali člana kraljevskega doma, se kaznuje z zaporom od enega do petih let. Kdor uvredi tujega državnega poglavarja ali narodno skupščino, se kaznuje z zaporom do enega leta. Objavljanje karikatur o kralju ali članih kraljevskega doma se smatra za uvredo. Kdor okleveta kralja ali člane kraljevskega doma, se kaznuje z zaporom od enega do desetih let in v denarju od 20.000 do 200.000 dinarjev. Kdor okleveta tujega državnega vladarja ali narodno skupščino, se kaznuje z zaporom do treh let in v denarju do 20.000 dinarjev.«⁵⁰

Zakonsko zaščitena pred žalitvami (in vsaka karikatura naj bi bila sodeč po členu 53 že a priori žaljiva) je bila torej kraljeva družina – kazni v tem členu pa so med vsemi daleč najstrožje.

V 22. št. humorističnega lista »Skovir« (1928–1929) iz leta 1928 je bila objavljena karikatura Milka Bambiča (1905–1991), ki je prikazovala, kakšna je aktualna »Tiskovna svoboda v Jugoslaviji«: mična personifikacija »Svobode tiska« se je znašla utesnjena pod ogromno knjigo »Tiskovnega zakona«, katere teži, v nasprotju s pripisano izjavo (»Res je, ta zakon je krivičen in nazadnjaški!«), samo še dodatno povečuje načelnik SLS in takratni vladni predsednik Anton Korošec, ki se je zavihtel na zakonik in po njem hinavsko udarja z nogo.

Na začetku leta 1929 je bil zakon dopolnjen z »izpremembami in dopolnitvami«, ki so pomenile njegovo zaostritev: ukinjeni so bili 2. člen in člena 22 in 25, ki sta dopuščala možnost pritožbe v primeru »zabrane« in razveljavitev le-te, nov pa je bil: »Člen 14. – Minister za notranje posle sme popolnoma zabraniti nadaljnje izhajanje novin: 1.) če se novine vsaj trikrat v enem mesecu zabranijo; 2.) če novine v prihodnji številki ne natisnejo oblastvenega popravka; 3.) če se denarne kazni, na katere je bila odgovorna oseba obsojena, ne plačajo v treh dneh. – Pod zabrano izhajanja novin se umeva dejanska zabrana izhajanja novin, t.j. zabrani se izhajanje novin, najsí bi bile videti pod prikrito obliko na zunaj drugačne nego novine, ki jim je izhajanje zabranjeno.«⁵¹

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ »Zakon o izpremembah in dopolnitvah zakona o tisku z dne 6. avgusta 1925«, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 1929/5. Na začetku leta 1929 se je nabrlo dovolj kršilcev, da je bila lahko razglašena »Velika politična amnestija«: »... členi tiskovnega zakona, na katere se nanaša amnestija, so: § 47 govori o širjenju mržnje proti državi in ščuvanju k plemenskemu in verskemu razdoru

TISKOVNA SVOBODA V JUGOSLAVIJI.



Dr. Korošec udarja jezen z nogo: »Res je, ta zakon je krivičen in nazadnjaški!«

Milko Bambič, »Tiskovna svoboda v Jugoslaviji«, Skovir, 1928/22

Po Obznani, katere »epično utemeljitev« je Vladimir Knaflič v svojem traktatu, ki je izšel leta 1930, označil za »document humain naše dobe,« je bil princip mimikrije opuščen in besedilo ustave iz leta 1931 ne dopušča nobenega suma več, o kakšni »svobodi tiska« je bilo govora: »Svakom je slobodno, u granicama zakona, izraziti svoje mišljenje putem reči, žive ili pisane, slikama i drugim shodnim sredstvima.«⁵² Toda kljub strogim zapovedim se je v stari Jugoslaviji dalo tudi »u granicama« marsikaj izreči, in še vedno je obstajal širok maneverski prostor, po katerem se je bilo dovoljeno gibati tudi karikaturistom. Da pa se je ta maneverski prostor od sredine dvajsetih let vedno bolj zoževal, nam priča med drugim tudi umik domačih političnih karikatur s strani liberalnega dnevnika »Jutro« in katoliške revije »Ilustrirani Slovenec« na začetku tridesetih let.

Karikaturist, ki je znal najbolje zajeti duha prvih desetletij 20. stoletja, je bil Hinko Smrekar. Prav njemu se je posrečilo na karikaturah tudi najbolje vizualizirati takratno tiskovno svobodo. Zanimiva je na primer njegova perorisba iz leta 1937 z naslovom »Uedinjeni – Jugoslaveni.« Na njej je narisal Slovenca, Hrvata in Srba s skupaj zvezanimi jeziki. Za njimi stoji policist s pendrekom v roki. Slovenec ima povrh vsega še dolg nos, ki se mu vleče po tleh. Smrekar je karikaturo opremil tudi z zgovornim komentarjem: »'Polno uedinjenje' – Vsi pravi Jugoslaveni so končno uedinjeni. Vsi so sporazumno ali nesporazumno – edini – v molku.« Smrekarjeva karikatura »Umetno zdravilo za malkontente,« objavljena leta 1929 v satiričnem listu »Kurent«, pa je npr. prikazovala Slovenca, Hrvata in Srba z usti, zaklenjenimi s težkimi ključavnicami.

»Toti list« (1938–1941) se je imenoval priljubljeni satirični list, ki ga je tik pred 2. svetovno vojno v Mariboru izdelal in urejal črkostavec, satirik, glasbenik, igralec in novinar Božo

§ 48 govori o izzivanju razredne mržnje in o zasmehovanju državnih naprav

§ 53 govori o razžaljenju kralja in članov kraljevskega doma

§ 54 govori o razžaljenju sodišč, vojske, javnih uradov, Narodne skupščine in javnih uslužencev.«

⁵² Ustava Kraljevine Jugoslavije iz l. 1931, člen 12., glej: Stevan Nikšić, Oslobođenje štampe, Beograd 1982, str. 47.



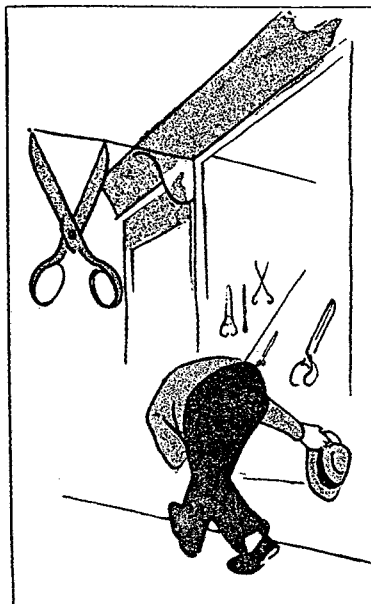
Hinko Smrekar, »Uedinjeni – Jugoslaveni«, 1937

Podkrajšek (1909–1984), karikature zanj pa je risal predvsem Branko Zinauer (1918–1968). List je bil 1. marca 1941 prepovedan, nasledil pa ga je »Novi toti,« ki je izhajal do 5. aprila 1941.

Cenzor za »Toti list« v začetku ni uporabljal strogih meril, toda ko ga je urednik Podkrajšek nekajkrat uspel prelisičiti, so se ta zaostrila. »11. marca leta 1938 je Hitler s svojo soldatesko vkorakal na Dunaj in Avstrijo priključil tretjemu rajhu,« se je spominjal Podkrajšek. »Kar čez noč je bilo tedaj blagostanja v Avstriji konec. Iz izložb in trgovin so izginile dobrrote, mesa ni bilo najti nikjer več. Avstrijci iz Gradca in drugih krajev v bližini jugoslovanske meje so se tedaj kaj radi pripeljali v Maribor in si privoščili cenene pečene piške. Tedanji mariborski in slovenski satirični Toti list je seveda hitro ovekovečil te nedeljske obiske sosedov. Že 19. marca je v Totem listu izšla odlična karikatura danes že pokojnega mariborskega akademskega slikarja Branka Zinauerja. Upodobil je izletnike iz sosednje države v dobrem nedeljskem razpoloženju pred hotelom Orel. V karikaturi je upodobil Avstrijce, ki nosijo s seboj domov železniške dobrine. Narisal je debelega možakarja, ki se je v Mariboru pošteno najedel, z dvignjeno desnico. Debeluško iz sosednje države pa je narisal v značilni avstrijski 'folklorni' noši, na krilo pa ji je za ornament narisal hitlerjanske kljukaste križe. Prav zaradi teh križev smo imeli tedaj s cenzorjem po izidu številčk nekoliko težav. Pri cenzurnem pregledu Totega lista je namreč te križe cenzor spregledal.«⁵³

Omenjena karikatura z avstrijskimi izletniki, ki so se pred hotelom Orel povzpeli na nekakšen tank, je bila objavljena v 2. št. iz leta 1938. V naslednji številki je Zinauer upodobil mariborske nemčurje, ki so se pravkar vrnili iz Gradca. Tja so se odpravili pozdravit Hitlerja, od dolgega pozdravljanja svojega firerja pa so jih bolele roke, zato so bile njihove roke na karikaturi povite.

⁵³ Božo Podkrajšek, »Toti list in 'anšlus'«, Večer, 1975/61.

Urednikov ponižen poklon**pred trgovino s škarpami**

Branko Zinauer, »Urednikov ponižen poklon pred trgovino s škarpami«, *Toti list*, 1940/20

Poante obeh karikatur je cenzor pri obveznem predhodnem ogledu spregledal, kar pa se ni zgodilo vselej, zato se je v 9. št. pojavila karikatura, ki je na štirih sličicah prikazala »Usodo časopisov«; na enem od prizorčkov je upodobljen časnik in poleg njega škarje. Na karikaturi v 17. št. iz leta 1939 pa so škarje kot »Damoklejev meč« visele nad urednikom Podkrajškom. V 11. št. iz leta 1940 pa je bila objavljena karikatura Joža Polajinka »Cenzor v kameni dobi«, ki si je sposodila samega strogega cenzorja (takratni mariborski cenzor se je pisal Zorjan). Narisan je bil cenzor, ki s škarpami reže kamnite plošče. V 20. št. pa ji je sledila karikatura »Urednikov ponižen poklon pred trgovino s škarpami.«

Konec leta 1940 si je list nakopal velike težave. Vzrok je bilo pismo v verzih, ki ga je pod psevdonimom »Bogoljub Čenča« Miklavžu napisal Emil Smasek. V pesmici je bila skrita beseda »natlačen«, in čeprav je bila napisana z malo začetnico, je bila razumljena kot napad na bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena. Številka je bila zaplenjena, policaji so morali po trafikah pobrati vse izvode.⁵⁴ »Večinoma pa so bili policaji tako 'vestni', da so v trafikah vzeli le eno ali dve številki; trafikantom pa namignili, naj Totega skrijejo pod pult in ga prodajajo naprej,« piše Podkrajšek.⁵⁵ Kmalu po zaplembi je sledila tudi uradna prepoved izhajanja. »Toti list« nekaj tednov ni izšel. Intervencije mariborskih intelektualcev pa so banovino kmalu nekoliko omehčale, tako »da je list smel spet izhajati, vendar pod drugačnim naslovom in z drugim odgovornim urednikom. Tako smo dali listu naslov *Novi toti*, kot odgovornega urednika sem navedel upravnika lista, zraven pa pristavil, da je bilo vsem jasno: rokopiše sprejema še vedno Božo Podkrajšek.«⁵⁶

⁵⁴ Natlačen je leta 1940 odredil tudi zaplembo Pirnatovega in Torkarjevega »Blaznega Kronosa 1940«.

⁵⁵ Božo Podkrajšek, »Doživetja skozi desetletja«, Večer, 1975/240.

⁵⁶ Božo Podkrajšek, »Doživetja skozi desetletja«, Večer, 1979/242.

Zgodba o cenzuri od sredine 19. stoletja do leta 1941 na Slovenskem, kot nam jo ilustrirajo karikature in pripovedujejo sočasni časopisni članki in pričevanja sodobnikov, je tako zaključena. Morda nas je uspela prepričati, da bi bilo po zaslugi množice podatkov, vtisnjenih v slovenske karikature, res mogoče napisati »zgodovino svobode« s pisanjem zgodovine karikatur.⁵⁷

Zusammenfassung

Einige slowenische Karikaturen und Unterlagen über die Zensur 1869 – 1941

Damir Globočnik

Wie andere slowenische Zeitungen und Zeitschriften überschritten auch satirische Blätter nicht selten die durch die Zensur streng gezogenen Grenzen des Erlaubten. Der Beleuchtung der Prinzipien der Zensur slowenischer Zeitungen in der Habsburgermonarchie seit dem 19. Jahrhundert folgt die Beschreibung einiger konkreter Fälle des Zensurierens slowenischer satirischer Blätter, von Gerichtsprozessen gegen die Redakteure, von verbotenen Karikaturen und Karikaturen, die die Arbeit der Zensur kommentierten und verspotteten.

Jakob Alešovec (1842–1901), Redakteur des ersten slowenischen satirischen Blattes *Brencelj* (Die Bremse) (1869–1875; 1877–1885), wurde im Jahre 1872 zu zwei Monaten Freiheitsstrafe im Ljubljanaer Untersuchungsgefängnis Žabjek verurteilt. Sein Urteil vor dem Ljubljanaer Geschworenengericht kommentierte Alešovec in einer Reihe satirischer Texte im *Brencelj*, einem Sonderheftchen *Ričet iz Žabjaka* (Die Graupensuppe aus dem Žabjak) aus dem Jahre 1873 und in einer Reihe von Karikaturen, die ein unbekannter Wiener Zeichner nach seinen Anweisungen anfertigte.

Im Jahre 1870 wurde der aus Triest stammende Gašper H. Martelanc (1829–1884), Redakteur des satirischen Blattes *Juri s pušo* (Georg mit der Büchse) (1869–1870), auf der Verhandlung, die auf die Beschlagnahme zweier Nummern seines Blattes folgte, der Anklage wegen Verletzung von Ruhe und Ordnung freigesprochen.

Eine Reihe von beschlagnahmten Karikaturen findet man in der jungliberalen Tageszeitung *Dan* (Der Tag) (1912–1914) und ihrer satirischen Beilage *Bodeča neža* (Silberdistel) (1914). Im Jahre 1912 gelang es der Redaktion des *Dan*, die Aufhebung der Konfiskation einer der Karikaturen zu erwirken.

Die erste Karikatur, auf der Kaiser Franz Josef abgebildet ist, wurde in der slowenischen Presse erst Ende des Ersten Weltkriegs im satirischen Blatt *Kurent* (1918–1919) veröffentlicht, und zwar am Tag der Gründung des Königreichs SHS in Belgrad.

Auch der erste jugoslawische Staat sorgte für strenge Zensurvorschriften. Die Tätigkeit der Zensur in der Zwischenkriegszeit legten vor allem der bedeutendste Karikaturist jener Zeit, Hinko Smrekar (1883–1942), und Branko Zinauer (1918–1868) bloß mit Karikaturen im satirischen Blatt *Toti list* (Dieses Blatt) (1938–1941), das in Maribor von Božo Podkrajšek (1909–1984) herausgegeben wurde.

Der vorliegende Beitrag beruht auf der Untersuchung ausgewählter Zeitungskarikaturen und satirischer Blätter. Es werden auch einige gegen die Zensur gerichtete Aktionen und Kommentare beschrieben, die die damalige Presse veröffentlicht hat.

⁵⁷ Glej opombo 1.

Andrej Rahten

Zadnji slovenski avstrijakant

Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča

»Odkrito priznavam, da sem bil napram cesarju bivše Avstrije lojalen. Tega nisem nikdar prikrival in se tudi danes ne bom hinavsko izgovarjal. ... Zato je pa tudi moje 'habsburžanstvo' bilo daleko od hlapčestva, ki ga zaničujem, temveč je slonelo na čisto narodnem temelju z jasnimi narodnimi smotri ...«

Ivan Šusteršič (1922)

Dr. Ivan Šusteršič [Šuštēršič]¹ je bil »najmarkantnejša politična osebnost predvojnih Slovencev,« to je ob njegovi smrti oktobra 1925 zapisal časopis *Slovenski narod*. Pisec nekrologa v liberalnem glasilu je takrat med drugim ugotovil: »Ob dr. Šusteršičevi osebnosti bo mogel zgodovinar slovenske politične zgodovine načrtati monografijo, ki ne bo zaostajala za monografijami drugih mož večjih narodov.«² Preteči je moralo več kot sedem desetletij, da se je kateri od slovenskih zgodovinarjev vendarle odločil napisati monografijo o tem pomembnem slovenskem politiku. Leta 1998 smo dobili na knjižne police obsežno delo izpod peresa Janka Pleterskega o »poti prvaka slovenskega političnega katolicizma.«³ Monografija je vzbudila med slovenskimi zgodovinarji veliko pozornost, saj gre za zanimiv prikaz slovenske politične zgodovine na prehodu iz avstrijskega v jugoslovanski državni okvir. Pričujoči prispevek ni nastal kot odmev na omenjeno knjigo, ki je bila v obliki recenzij sicer že večkrat ocenjena. Je rezultat mojih raziskav od leta 1994 naprej, ko sem začel pisati diplomsko nalogo o politiki slovenskih poslancev v avstrijskem državnem zboru.⁴ Zanimalo me je predvsem, kako je »nekonani vojvoda kranjski« gledal na slovensko nacionalno

¹ Pri pisanju priimka tega slovenskega politika se je v novejši slovenski historiografiji uveljavila oblika »Šusteršič«, ki jo uporablja tudi njegov biograf Janko Pleterski. Toda v večini virov je njegov priimek zapisan kot »Šuštēršič«, torej brez druge strešice. To velja tako za dokumente, ki jih je podpisoval, časopise, zapisnike parlamentarnih teles, katerih član je bil, kakor tudi za velik del memoarov sodobnikov (npr. Frana Šukljeta). Tudi del slovenskih zgodovinarjev je v preteklosti uporabljal to obliko (npr. Fran Erjavec, včasih tudi Dušan Kermavner). Po mnenju Pleterskega se je Šusteršič podpisoval brez druge strešice vse do prevrata leta 1918, nato pa naj bi uporabljal obliko »Šuštēršič«. Toda dokumenti, ki se nahajajo v Nadškofijskem arhivu Ljubljana v zapeščinu Ivana Šusteršiča, kažejo, da se je tudi po prevratu in vse do smrti podpisoval brez druge strešice. Izjemo predstavlja njegova znana brošura *Moj odgovor* iz leta 1922. Vendar se v njegovem glasilu *Ljudski dnevnik* in na volilnih razglasih iz leta 1923 znova pojavlja izvirna oblika »Šusteršič«, ki jo najdemo potem tudi v časopisnih osmrtnicah. Je pa dejstvo, da je Silvo Kranjec, ki je napisal članek v *Slovenskem biografskem leksikonu*, uporabljal obliko »Šuštēršič«, in drugi zgodovinarji so se potem pač zgledovali po njem. Kljub temu menim, da je potrebno slediti originalnim dokumentom in uporabljati obliko »Šusteršič«.

² Slovenski narod, 9.10.1925.

³ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šuštēršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma (Ljubljana 1998),

⁴ Prim. Andrej Rahten, Parlamentarni boj poslancev Slovenskega kluba proti Bienerthovi vladi leta 1909; v: ZČ 50 (1996), 357–367. Monografijo Pleterskega o Šusteršiču sem ocenil na drugem mestu. Glej Časopis za zgodovino in narodopisje 69/34 (1998), 361–366.

vprašanje v povezavi z avstrijskim državnim problemom in jugoslovansko idejo. Članek temelji večinoma na virih, ki se nahajajo v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

Šusteršičev velikoavstrijski koncept

Šusteršič je bil eden izmed najbolj izrazitih zagovornikov ideje »Velike Avstrije«. Pod velikoavstrijsko zastavo so se v desetletju pred prvo svetovno vojno združile konservativne politične sile, ki so hotele zaustaviti centrifugalne tendence v državi in propadanje monarhije kot velesile. Na čelu tega gibanja je stal nadvojvoda-prestolonaslednik Franc Ferdinand, ki je okoli sebe zbral skupino vplivnih politikov in visokih armadnih častnikov, imenovano po njegovi rezidenci tudi »belvederski krog«. Šusteršič sicer ni spadal v krog nadvojvodovih zaupnikov, je pa s svojim političnim delovanjem gotovo pomembno vplival na krepitev velikoavstrijske ideje na Slovenskem in Hrvaškem.⁵

Znano je, da je v letih pred prvo svetovno vojno Slovenska ljudska stranka (SLS) oz. Vseslovenska ljudska stranka (VLS), ki ji je načeloval Šusteršič, zagovarjala »trialistični« program.⁶ Njen cilj je bila državnopravna združitev južnoslovanskih pokrajin monarhije »od Trsta do Drine«, kot se je izrazil Šusteršič na seji kranjskega deželnega zbora 16. januarja 1909. Še istega leta je nato Šusteršič slovenski trialistični program v obliki memoranduma, s katerim se je zavzel za združitev slovenskih dežel s Hrvaško, Slavonijo, Dalmacijo, Bosno in Hercegovino ter »srbskimi pokrajinami Ogrske« v posebno državnopravno telo, predstavil tudi prestolonasledniku.⁷

Toda nemške stranke so nasprotovale slovenskim trialističnim načrtom, saj so se bale, da bi bilo z njihovo uresničitvijo nemštvo odrezano od Trsta in Jadranskega morja. Cesar Franc Jožef in avstrijski vladni krogi so sprejeli argumentacijo nemških strank, da bi trializem pomenil oslabitev državne moči, zato ga niso podprli. Nasprotovala mu je tudi ogrska politična elita, ki je v trialistični ideji videla resno nevarnost za svoje interese. Velika hrvaško-slovenska državna enota bi namreč ne pomenila samo izločitve Hrvaške z Reko in Slavonije iz ogrskega okvira, ampak bi ogrozila tudi madžarsko politično preponderanco v monarhiji.

Slovenski trialistični program so podpirali hrvaški pravaši, ki so se na znamenitem ljubljanskem shodu 20. oktobra 1912 tudi združili z VLS v skupno strankarsko organizacijo.⁸ Franc Ferdinand je konec oktobra istega leta v znani spomenici, namenjeni cesarju, pozdravil »združitev Hrvatov in avstrijskih južnih Slovanov na temelju programa hrvaške stranke prava pod vodstvom zelo lojalnega dr. Šusteršiča.«⁹ Prestolonaslednik je s podporo katoliškim južnim Slovanom želel doseči dvoje. Z njihovo pomočjo je nameraval oslabiliti madžarsko politično moč in dualistični sistem nadomestiti s »centraliziranim federalizmom«. V skladu s tem konceptom bi južni Slovani dobili posebno državno enoto, hkrati pa bi se moralo

⁵ Prim. Mirjana Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskega kruga okoli prijestolonaslednika Franje Ferdinanda; v: Časopis za suvremenu povijest 2 (1970), 9–74. Po mnenju Grossove naj bi bil Šusteršič celo neke vrste emisar belvederskega kroga, ki naj bi po prestolonaslednikovih navodilih politično organiziral Slovence in Hrvate pod velikoavstrijsko zastavo. Ta teza je sicer zelo zanimiva, vendar trdnih dokazov zanjo ni.

⁶ Za standardno študijo o trialističnem programu VLS velja: Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje; v: ZČ 22 (1968), 169–184.

⁷ Vasilij Melik, Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen; v: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, izdali Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek und Birgitta Zaar (Zentraleuropa-Studien 1, Wien 1995), 77–80.

⁸ Podrobno o tem: Janko Pleterski, Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913; v: ZČ 34 (1980), 5–75.

⁹ Rudolf Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Leben, Pläne und Wirken am Schicksalweg der Donaumonarchie (Graz-Köln 1953), 234.

pristopiti tudi k ustanovitvi močnih centralnih institucij za celotno državo.¹⁰ Po drugi strani pa je želel Franc Ferdinand uporabiti Hrvate in Slovence tudi v boju proti širitvi velikosrbske ideje, ki je po njegovem mnenju pomenila resno nevarnost za razvoj monarhije na Balkanu.¹¹

Šusteršič je zastopal stališče, da je bila v takratnih političnih razmerah »edina vidna realnopolitična možnost za habsburške Jugoslovane pridobiti za svoje narodne vzore bodočega cesarja in kralja, ga prepričati o kongruentnosti obojnih interesov in ga pripraviti za primerni državni udar ob njegovem prihodu na prestol.«¹² Slovenski trialistični program so odklanjali tako vladni krogi kot tudi nemške stranke. Edina karta, ki je Šusteršiču in VLS še preostala, je bila velikoavstrijska.

Po nekaterih indicijah naj bi Šusteršič poleg že omenjenega memoranduma iz leta 1909 predal prestolonaslednikovi vojaški pisarni aprila 1913 še eno trialistično spomenico, v kateri je predlagal »združitev vseh južnoslovanskih področij v eno državnopravno enoto.«¹³ Nikakor ni bilo slučajno, da je vest o tej spomenici prineslo ravno znano velikoavstrijsko glasilo *Groß-Österreich*, saj je že prej večkrat objavljalo izjave prvaka VLS.¹⁴ Oktobra 1912 je poslal Hrvaško-slovenski klub državnozbornih poslancev, ki ga je vodil Šusteršič, uredništvu *Groß-Österreich* sporočilo, da so vsi njegovi poslanci med zasedanjem parlamenta zastopali »stališče celotne monarhije in velikoavstrijsko državno misel.«¹⁵ V tem času je *Groß-Österreich* objavila tudi izjavo sicer anonimnega »slovenskega politika«, ki pa jo lahko glede na način izražanja zagotovo pripišemo Šusteršiču. Slednji je zatrdil, da podpira akcijo o formiranju enotnega državnega predstavništva, ki jo je *Groß-Österreich* sprožila septembra. Izjansil se je za prepričanega zagovornika trialistične ideje, vendar bi lahko po njegovem prepričanju do njene uresničitve prišlo samo v času »velike krize«, podobne tisti iz leta 1866. Obsodil je madžarski imperializem, ker škoduje enotnosti monarhije, ogrsko državno pravo pa označil za »nesramno zgodovinsko laž«. Če bi se trializem gradil po vzoru na dualizem, bi bil to po Šusteršičevem mnenju »še večji monstrum« in »kaos«. Svojo izjavo je zaključil z naslednjimi besedami: »Pravi trializem je zato moč ustvariti samo na temelju skupne državne ustave v okviru enotnega skupnega cesarstva.«¹⁶

Smrt prestolonaslednika v Sarajevu, 28. junija 1914, je pomenila konec sanj o Veliki Avstriji. Šusteršič ob sarajevskem atentatu ni mogel skrivati žalosti in ogorčenja. Njegov »furor patrioticus«,¹⁷ ki je dosegel višek z znamenitim unionskim govorom, ni izvirал iz oportunizma, ampak je bil izraz iskrene žalosti in zaskrbljenosti za prihodnost monarhije. Umrjen je bil namreč Habsburžan, ki je imel resne namere, da reformira državo, na prestolu pa je ostal ostareli cesar, ki je togo vztrajal pri preživetem dualističnem sistemu.

Razkol v Slovenski ljudski stranki med prvo svetovno vojno

Temeljne razvojne linije spora med Šusteršičem in podnačelnikom SLS Janezom Evangelistom Krekom so znane.¹⁸ Šlo je za antagonizem, ki je imel skoraj tako dolgo

¹⁰ Prim. Georg Franz, *Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie* (Brünn-München-Wien 1943).

¹¹ Hermann Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage* (Belgrad-Leipzig 1924), 21.

¹² Ivan Šusteršič [Šusteršič], *Moj odgovor* (Ljubljana 1922), 65–66.

¹³ *Groß-Österreich*, 13.4.1913.

¹⁴ Med drugim novembra 1912 tudi njegovo mnenje o političnem položaju, nastalem po izbruhu prve balkanske vojne. *Groß-Österreich*, 17.11.1912.

¹⁵ *Groß-Österreich*, 13.10.1912.

¹⁶ *Groß-Österreich*, 20.10.1912.

¹⁷ Prim. Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič, 314–322.

¹⁸ Prim. Igor Grdina, *Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šusteršič*; v: ZČ 50 (1996), 369–382.

zgodovino kot stranka sama. Sprva je šlo za osebne zamere, pri čemer je Krek očital Šusteršiču zlasti domnevno diktatorsko vodenje stranke. V času balkanskih vojn se je njun spor razširil tudi na področje politične taktike. Šusteršič je obsojal zloglasno »srbofilsko« pisanje Slovencev, za katerega so bili odgovorni Krekovi privrženci, slednje pa je motila predvsem Šusteršičeva politika »lojalne opozicije«, ki jo je »nekronani vojvoda kranjski« vodil do vlade Karla grofa Stürgkha. Krek je zahteval bolj radikalno nastopanje slovenskih parlamentarcev. Poleg tega ga je motilo tudi dejstvo, da je Šusteršič v sebi združeval vse najpomembnejše politične funkcije: načelništvo SLS oz. VLS, vodstvo Hrvaško-slovenskega kluba v državnem zboru, od leta 1912 pa je bil tudi kranjski deželni glavar.¹⁹ Kreku je na predvečer prve svetovne vojne naposled uspelo doseči, da je vodstvo slovenskih in hrvaških poslancev v dunajskem parlamentu prevzel dr. Anton Korošec.²⁰

Krekovo politično obkoljevanje Šusteršiča se je med svetovno vojno nadaljevalo, pri čemer je začelo med njima prihajati tudi do pomembnih razlik v dojemanju slovenskega nacionalnega vprašanja.²¹ Šusteršič je v začetku julija 1916 Kreka in njegovega »pribočnika« Evgena Jarca izključil iz stranke.²² Kreku je uspelo na svojo stran pridobiti večino slovenskih in hrvaških državnozborskih poslancev s Korošcem na čelu, Šusteršiču pa je ostal zvest velik del kranjskih duhovnikov, med katerimi je najbolj izstopal kanonik dr. Evgen Lampe. Knezoškof Anton Bonaventura Jeglič je kot neke vrste vrhovni arbiter SLS dolgo časa omahoval med obema strujama, med »mladini« in »starini«, v odločilnem trenutku pa je potem vendarle podprl Kreka in Korošca.

Ena od glavnih prelomnic v sporu znotraj SLS je bila seja Izvršilnega odbora SLS 21. novembra 1916 (torej na dan smrti cesarja Franca Jožefa). Ta sestanek je bil pomemben zlasti zato, ker je na njem »organizirana fronda« (tako je Krekove privržence poimenoval Lampe) prvič odkrito nastopila (obstajala je namreč že prej, vendar je delovala konspirativno) z decidirano zahtevo, naj Šusteršič odstopi kot načelnik stranke.²³ Na kratko je to sejo opisal že Fran Erjavec,²⁴ vendar bi jo zaradi njene pomembnosti kazalo tudi bolj podrobno predstaviti, saj se je v zapuščini škofijskega kanclerja Jožefa Šiške ohranil celoten zapisnik.

Šusteršič, ki se je zavedal, da ga želi Krek politično likvidirati, je sejo Izvršilnega odbora poskušal izkoristiti za okrepitev svojega položaja v stranki. Dekan Ivan Lavrenčič je kot nekakšen posrednik med sprtima strujama postavil na dnevni red sedem predlogov, katerih namen naj bi bil konsolidacija stranke, njen načelnik pa bi dobil široka pooblastila. Tako bi se Izvršilni odbor skliceval »le v važnih slučajih«, poleg tega bi se izvolil še 14-članski Ožji svet SLS, ki bi ga načelnik skliceval vsak mesec. Načelnik bi sam določal termin, kdaj bo na razpolago poslanec in članom Izvršilnega odbora. Med predloge sta bili uvrščeni tudi določili, da morajo poslanci SLS »postopati le sporazumno s stranko« in »edinstveno«. V

¹⁹ Prim. Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana 1928), 245–248; Matija Škerbec, *Pregled novodobnega slovenskega političnega gibanja, I–II* (Cleveland 1956–1957), tu I, 121–128.

²⁰ O Korošču podrobno: Feliks J. Bister, Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872–1918 (Ljubljana 1992).

²¹ Prim. Walter Lukan, Janez Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje; v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22 (1982), 25–53; Isti, *Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratek oris*; v: *Življenje in delo dr. Antona Korošca. Razprave s simpozija v Mariboru 13. decembra 1990. Prispevki za novejšo zgodovino* 31 (1991), 27–33; Janko Pleterski, *Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917*; v: *Naučni skup u povodu 50–godišnjice raspada Austro-Ugarske i stvaranja jugoslavenske države* (Zagreb 1969), 121–130; Grdina, *Nekronani vojvoda kranjski*, 378–381.

²² Evgen Lampe, *Dnevnik*, 4.7., 5.7. in 11.7.1916, Nadškofijski arhiv Ljubljana [dalje: NAL], Zapuščina Evgena Lampeta.

²³ Isto, 21.11.1916.

²⁴ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 267.

primeru nespoštovanja teh načel bi moral poslanec na zahtevo Izvršilnega odbora mandat odložiti. Zadnja dva Lavrenčičeva predloga sta bila Šusteršiču gotovo najbolj všeč: »Stranko reprezentira le načelnik. Disciplina spada med glavne temelje stranke.« Krek je seveda takoj protestiral: »Načelnik naj bo izključno le izvrševatelj strankinih sklepov. ... Osnovna zmota je, da stranka ustvarja v eni osebi neko oblast, to pa je za danes in za vedno nemogoče. – Žive sile v ljudstvu se ne dajo odbiti. Moje pojmovanje je: Posamezno ojstrino vzamem na se, nikoli pa zaradi stvari same ne morem privoliti, da bi bila kritika izključena; če pa je nasprotno, potem je pa razdor gotov. Nimam mandata govoriti v imenu kake struje, ki ima vsak dan več pristašev, od katerih nihče ne odpade. Načelnik stranke, si mislim, ne da po svoji inteligenci vlada, ampak sklicuje seje in jim predseduje, po svoji moči 'poštima' in dovoljuje prosto besedo. Vse, kar se tiče razdora, gre torej le glede načelnika.« Krek je nato predlagal, naj se naredi »križ čez vse«, vendar samo pod pogojem, da »dr. Šusteršič odloži načelstvo, potem bo red v stranki; danes se pa za načelnika izvoli do prihodnjega shoda zaupnikov prelat Kalan.« Krek je svoj govor zaključil z besedami: »Ako se to zgodi, potem je zjedinjenje lahko.«

V Šusteršičev bran se je prvi postavil Lampe: »V dr. Krekovih besedah je cela vrsta nelogičnosti. Če zavladajo njegova načela, potem je konec stranke, ker zavladajo anarhija. ... Dr. Šusteršič ima načelstvo od shoda zaupnikov; mi ne moremo zahtevati, da odstopi, ker ga je postavila živa ljudska stranka. ... Vsaka politična stranka, ki hoče veljati na zunaj, ima za načelnika močnega moža, ki ima velike politične funkcije.« Krek se z Lampetovo razlago ni strinjal: »Priznavam formalne sklepe I[zvršilnega] O[dbora]. Ampak razdrti bomo, če se to sprejme, in napačno je, da se da načelniku stranke tako velika moč. Medsebojnega zaupanja ni.« Jarc je bil s tem v zvezi še bolj odkrit: »Ne trpimo pa, da bi se poslanca nadejal nagobčnik (... Maulkorb).« Da bi umiril diskusijo, se je k besedi prijavil župnik Janez Kalan. Med drugim je dejal: »Krek lahko izrazi željo, če ima razloge, da načelnik odstopi. Dve leti nismo bili skupaj. Zamuda in škoda, ki se je storila narodu, se ne da popraviti, navedemo lahko fakte. Zoper načela se je v stranki mnogo grešilo. ... V stranki se praktično krščanstvo ne izvaja, osebe so v stranki, ki ne živijo po krščanskih načelih.« Šusteršič je nato poudaril, »da je prvi župnik Kalan, ki je prekršil red, katerega zahteva narod in stranka,« in ga pozval, naj kršilce imenuje. Kalan se je takoj začel umikati z izjavo, »da se od tu navzočih ni nihče pregrešil in ne pride nihče v poštev.« Deželnozborskemu poslancu Francu Drobniču je prerekanje med glavnimi prvaki stranke že krepko presedalo, zato je kratko pribil: »Glasoval bom za predloge. – Na deželi ni ne sluha ne duha o kaki struji v stranki, le v Ljubljani je to, kjer so gospodje, ki imajo čas za to.« Drobničeva izjava je vzbudila tudi prelata Andreja Kalana, ki je veljal v stranki za moralno avtoriteto, da je pozval k spravi: »S predlogi Lavrenčiča se strinjam, le glede poslancev imam pomisleke, ker zaupnico ali nezaupnico poslanca smejo izraziti le volilci. ... V današnji seji so se velika nasprotja poravnala. Z načelnikom sem prišel v nasprotje le radi tega, ker ni bilo 2 leti ustavnega življenja in vsled izjave, da sta Krek in Jarc izključena iz stranke. – Pozabimo nazaj, event[ualne] krivice pa se morajo tekom časa aplanirati.« Šusteršič je ponujeno roko sprave sprejel in svečano izjavil: »Jaz nisem dr. Kreku ničesar storil, danes se lahko z njim vsedem tako prijateljsko kakor kedaj.« Kreku ni preostalo drugega, kakor da je pristal na sprejetje Lavrenčičevih predlogov.²⁵

Šusteršiču je torej na seji Izvršilnega odbora SLS 21. novembra 1916 uspelo obvladati položaj in potisniti Krekovo »frondo« v defenzivo. Vendar ne za dolgo. Število Krekovih privrženec je iz dneva v dan naraščalo. Šusteršič je računal, da bodo centralne sile zmagale, mladi cesar Karel, ki je zasedel prestol sredi vojne vihre, pa da bo reformiral državno

²⁵ Zapisnik seje Izvršilnega odbora SLS z dne 21.11.1916, NAL, Zapuščina Jožefa Šiške.

zgradbo. Toda v stranki je vedno bolj prevladovalo mnenje, da bo vojno dobila antanta. Ob neki priložnosti je Janez Kalan vprašal Šusteršiča: »Kaj pa, če bo Avstrija tepena? Kaj bo potem z našo katoliško strujo?« Šusteršičev odgovor se je glasil: »O, zmaga naša je gotova. Podmornice bodo vse naredile.«²⁶

V tem obdobju se je Šusteršiča in njegovih privržencev oprijel vzdevek »avstrijakanti«. Kako so mladini gledali na Šusteršičev apodiktčni avstrodinastični patriotizem, je razvidno iz enega od pisem duhovnika Jerneja Hafnerja: »Veзал pa je [Šusteršič] usodo Slovencev na vladarsko hišo in obstoj avstro-ogrske monarhije absolutno! To je vedno bolj skrbelo katoliško inteligenco, ki je opazala, da postaja izguba vojske in najbrž tudi razpad Avstro-Ogrske vedno bolj gotov, pa tudi raznarodovanje Slovencev v slučaju morebitne zmage vedno hitrejše (most do Adrije), vladarska hiša pa ni bila sposobna, močna ali voljna dovolj (če se je sploh zavedala tega svojega interesa in dolžnosti), braniti narodnostni obstoj Slovencev nasproti Nemcem (z Nemčijo v ozadju, ki je vedno videla v Avstriji le Ostmark, z nalogo ponemčevati jugovzhod). Če je bil morda res prestolonaslednik Franc Ferdinand za nas boljši – pa je bil mrtev. Kako rešiti slovenski narod katastrofe ob polomu A[vstro]-O[grske], to je bilo glavno vprašanje takrat. In na tem problemu si je zlomil vrat dr. Šusteršičev režim! Nastalo je gibanje za majsko deklaracijo, za zedinjenje juga. ... Preko avstrijske monarhistične teze dr. Šusteršiča je šlo kolo časa, so šle ljudske množice za dr. Krekom, dr. Korošcem in škofom dr. Jegličem v Jugoslavijo.«²⁷

Kreku in Korošču je z Jegličevo podporo uspelo Šusteršiča politično izolirati. Slednji je kot deželni glavar sicer še vedno lahko nadzoroval strankino politiko na Kranjskem, toda na ravnanje slovenskih in hrvaških državnozbornih poslancev, ki so 30. maja 1917 ponovno sedli v parlamentarne klopi in lansirali v javnost majniško deklaracijo, ni mogel več vplivati. Novoustanovljeni Jugoslovanski klub pod Koroščevim vodstvom ni želel imenovati Šusteršiča za kranjskega predstavnika v delegacijah, nakar je slednji iz kluba protestno izstopil. 22. novembra 1917 je razpusil SLS in ustanovil Slovensko kmečko stranko, nato pa še lastni glasili *Resnica* in *Novice*.²⁸ Toda SLS je lahko živela naprej tudi brez Šusteršiča.

Šusteršičevo videnje avstrijskega državnega problema leta 1917

Med papirji v Šusteršičevi zapuščini lahko najdemo tudi obsežno spomenico z dne 15. aprila 1917.²⁹ Napisana je bila torej v času priprav na ponovni sklic avstrijskega državnega zbora, namenjena je bila verjetno cesarju Karlu, vendar ne vemo, ali mu je bila tudi dejansko izročena. Gre pa vsekakor za zelo zanimiv dokument, ki nazorno kaže Šusteršičevo videnje avstrijskega državnega problema.

Rdeča nit memoranduma je bila kritika vodilnih avstrijskih državnikov, ki jim po Šusteršičevem mnenju v preteklosti ni uspelo vzpostaviti »žive povezave s čustvovanjem vseh narodov,« kar je imelo za posledice težke napake. Zlasti je manjkala povezava z avstrijskimi južnimi Slovani, s katoliškimi Hrvati in Slovenci, čeprav so bili slednji vedno »steber dinastičnega čustvovanja« in »prave avstrijske državotvornosti«. Nepriznavanje tega dejstva s strani avstrijskih oblasti je omogočalo velikosrbski propagandi, da je razvoj južnoslovanskega vprašanja usmerjala sebi v prid, kar je naposled pripeljalo do sarajevske tragedije. Šusteršič je poudaril, da je vladne kroge pogosto opozarjal na nevarnosti veliko-

²⁶ Janez Kalan, Moja oporoka, tipkopis spominov, NAL, Zapuščina Janeza Kalana.

²⁷ Pismo Jerneja Hafnerja dr. Godniču, 18.4. 1949; cit. Pogledi 26–27 (november 1998) 3–4.

²⁸ Prim. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja, 269–273.

²⁹ Ivan Šusteršič, Promemoria, Wien, 15. 4. 1917, NAL, Zapuščina Ivana Šusteršiča.

srbske propagande, vendar ni našel ustreznega razumevanja. Podobno usodo so doživela tudi njegova opozorila glede razraščanja italijanskega iredentizma.

Šusteršič je pojasnil tudi svoje stališče do državnopravnega programa nemških meščanskih strank. Njihovo zahtevo, da se še pred sklicem parlamenta oktroira ustava v smislu nemškonacionalnih postulatov, je odločno obsodil: »Tu gre za diktat enostranske nacionalne skupine, ki postavlja svoj egoistični strankarski interes nad interese skupnosti. Poglavitno, kar ta strankarska skupina zahteva, je, da se nemškonacionalne želje zadovoljijo še pred sklicem državnega zbora in se celi narodi brez usmiljenja podvržejo jarmu nemškonacionalnega parlamentarnega režima.« Oktroirana ustava po želji nemških nacionalcev bi pomenila nasilje proti slovanskim narodom, med njimi tudi »hrvaško-slovenskemu«, ki je »zvest stražar avstrijskega Jadrana.« Takšen nemškonacionalni kurz bi imel za monarhijo negativne posledice tudi na zunanjepolitičnem področju, saj naj bi ravno slovanska komponenta zagotavljala »neodvisno pozicijo cesarstva in dinastije v koncertu evropskih sil«. Nasprotno bi nemškonacionalni kurz monarhijo pripeljal v »virtualno odvisnost od velikega nemškega rajha,« kar pa bi bilo po Šusteršičevem mnenju v nasprotju z avstrijsko državno tradicijo, saj »vsak pravi Avstrijec vendar čuti odpor do vsake odvisnosti, ki presega vzajemni odnos enakopravnih zaveznikov.«

Izmed nemškonacionalnih zahtev je Šusteršič največ pozornosti namenil vprašanju proglasitve nemščine za državni jezik. O tem, da država v določenih zadevah potrebuje neki enotni jezik, »ki je v Avstriji lahko samo nemški,« za Šusteršiča ni bilo dvoma. Prav tako je ugotavljal, da ima nemščina dejansko že takšen status in ga bo tudi vedno imela. Toda uzakonitev tega statusa z oktroajem bi bila po njegovem mnenju težka napaka. Glavni problem naj bi bil v tem, da so uzakonitev nemškega državnega jezika nemški nacionalci razglasili za svoj strankarski postulat. Če bi sedaj prišlo do njegove uveljavitve, potem bi to delovalo kot uspeh nemških nacionalcev, ne pa kot izpolnitev državnih potreb.

Vprašanje posebnega statusa Galicije je bilo prav tako že dolgo na programu nemških nacionalcev, in tudi temu je Šusteršič namenil nekaj vrstic. Dobro je razumel, kaj se skriva za domnevno naklonjenostjo nemških nacionalcev do Poljakov: zagotovitev nemške večine v avstrijskem državnem zboru. Kratko bi seveda v tem primeru potegnili Čehi in Slovenci, ki bi bili »izročeni na milost in nemilost pristranski nacionalni večini.« Šusteršič je zato odločno odklanjal vsako rešitev galicijskega vprašanja, če do nje ne bi prišlo po parlamentarni poti in v sporazumu z drugimi narodi v Cislitvaniji.

Šusteršič je izrazil tudi precej kritičnih tonov v zvezi s politiko avstrijskih oblasti do Italijanov. Pri tem je bil prepričan, da je avstrijska vlada naredila usodno napako že leta 1849 z »nesrečnim oblikovanjem majhnih iredentističnih kronovin Goriške-Gradišanske, Trsta in Istre,« ki so jih »večinoma iztrgali iz telesa cesarju zveste kranjske dežele.« Zaman so bili vsi protesti kranjskih stanov in ljubljanskega gubernija, »popolna dezorientacija dunajske birokracije je prinesla zmago Italijanom – in ustanovljene so bile tri avstrijske province, ki so služile kot tri odprta vrata za najbolj nesramno in državi sovražno agitacijo in špijonažo v Avstriji.« Monarhija bi si po Šusteršičevem mnenju prihranila velika razočaranja, če bi takrat Primorje v skladu s historičnimi pravicami dodelila Kranjski.

Na koncu memoranduma se je Šusteršič še enkrat vrnil k južnoslovanskemu problemu: »Južnoslovansko vprašanje je eno najpomembnejših, če že ne najpomembnejše od vseh nacionalnih vprašanj monarhije. Med habsburškimi južnimi Slovani tvorijo katoliški Hrvato-Slovenci ferment državi zvestega mišljenja, ki se je v sedanji vojni tako uspešno ohranilo. Da se tega naroda ne oškoduje, ampak zadovolji, je najvišji postulat državniške modrosti in pravičnosti. ... Bog obvarji Avstrijo!«

»Nekronani vojvoda kranjski« in cesar Karel

Šusteršičeva brezpogojna zvestoba vladarju še ni bila dovolj, da bi lahko s svojim mnenjem tudi vplival na ravnanje cesarja Karla. Slednji je v zvezi z južnoslovanskim vprašanjem od slovenskih politikov za nasvet spraševal predvsem Korošca, ki je bil kot načelnik državnoborskega Jugoslovanskega kluba najpomembnejši južnoslovanski politik v monarhiji. Šusteršič je bil odrinjen od visoke dunajske politike, toda na račun stare slave mu je včasih vendarle še uspelo, da je lahko vladnim krogom predstavil svoje politične poglede.

V Nadškofijskem arhivu v Ljubljani se je ohranil obsežen zapisnik Šusteršičeve audienice pri cesarju v Laxenburgu 11. januarja 1918.³⁰ Gre za prvovrsten vir, ki nam osvetljuje Karlov in Šusteršičev odnos do slovenskega in južnoslovanskega vprašanja, zato bom navedel glavne poudarke njune diskusije.

Že takoj po pozdravu je cesar nakazal, da mu je razkol med Šusteršičem in Korošcem znan. Iz njegovih uvodnih besed Šusteršiču je razvidno, na čigavi strani je bil: »Naredili ste veliko patriotično dejanje. Ustanovili ste patriotičen list (*Resnico*).« Glavna tema pogovora je bilo južnoslovansko vprašanje, pri čemer je cesar takoj na začetku pripomnil, »da ljudstvo, še posebno Slovenci, ni za ustanovitev južnoslovanske države.« Po njegovem mnenju bi katoliški južni Slovani igrali v njej podrejeno vlogo: »Srbi ... so veliko bolj molčeči, mirnejši, dobri trgovci itd. in bodo imeli v južnoslovanski državi nedvomno prevlado.« Šusteršič mu je odgovoril, »da hoče pretežna večina južnoslovanskih narodov in tudi Slovencev z vso odločnostjo združitev južnih Slovanov v lastni državi,« pri čemer je poudaril »sorodnost Hrvatov in Slovencev, enotnost njihove vere, prevladujoče odločno dinastično mišljenje.« Seveda jim ne bi smeli vladati pravoslavni Srbi, »južnoslovanska država bi morala biti tako urejena, da bi bila prevlada katoliškega hrvaško-slovenskega naroda zagotovljena.« Med vladajoče je Šusteršič prištel še »bosanske mohamedance, ki se nagibajo k Hrvatom.« O bosanskih muslimanih se je tudi cesar pohvalno izrazil: »Vem, to so hrabri ljudje, zelo hrabri ljudje!«

Ko sta tako razčistila vprašanje, kdo vse naj bi vladal v južnoslovanski državi, je cesarja zanimalo, po kakšni poti naj bi sploh prišlo do njene ustanovitve. Kot »največjo oviro« pri reševanju tega vprašanja je Šusteršič navedel Madžare: »Če bi se te ovire ne dalo premagati, potem bi se moralo poiskati vsaj neko rešitev znotraj Cislitvanije.« Monarha je opozoril, da »tako kot dosedaj, naprej ne gre več.« V slovanskih deželah naj ne bi bilo več mogoče vladati tako kot še pred desetimi, dvajsetimi leti ali neposredno pred vojno, kajti »od antante sprožena parola o samoodločbi narodov je pognala korenine povsod,« je menil Šusteršič. Kot primer je navedel Kranjsko, v kateri so svojčas vladali Nemci, čeprav je kar 95% njenega prebivalstva slovenskega. Poudaril je, da je pred vojno avstrijske vladne kroge, npr. ministrskega predsednika Stürgkha, vseskozi opozarjal na usodne posledice, ki jih bo prinesel »nemški sistem«, vendar njegovih opozoril niso resno jemali. Skrajni čas bi že bil, da »se nekaj stori za zadovoljitev pravičnih nacionalnih aspiracij, v okviru zmožnosti.« Šusteršič je izrazil mnenje, da je potrebno izpeljati »združitev vseh južnoslovanskih področij Cislitvanije v enotno upravno območje,« ki bi se imenovalo »Ilirija,« upravljalo pa bi ga »ilirsko državno namestništvo v Ljubljani.«

Sledilo je cesarjevo vprašanje, katere dežele naj bi obsegala predlagana ilirska enota: »Ne rečem, da jo bom naredil, ampak vseeno bi rad vedel, kako si to zamišljate. Vi torej mislite Ilirijo, sestavljeno iz Kranjske, Goriške-Gradišanske, Istre ...« Šusteršič mu je vpadel v

³⁰ Zapisnik je napisal sam Šusteršič. Pisan je v gotici in na posameznih mestih težko berljiv oz. nečitljiv. Zahvaljujem se dr. Harald Krahwinkelju z Univerze Celovec, ki mi je prijazno pomagal pri transkripciji tega dokumenta. Prav tako se zahvaljujem za pomoč Lilijani Žnidaršič in njenim sodelavcem v Nadškofijskem arhivu.

besedo: »Trst!« Karel je nadaljeval: »Trst, Dalmacija ...« Šusteršič ga je dopolnil: »Južna Štajerska in južna Koroška. Seveda bi morali biti istočasno nemški manjšini popolnoma zavarovani.« Glede Koroške je bil cesar skeptičen: »S Koroško bo šlo težko, kajti tu je samo ena majhna zagozda slovenska (Ziljska dolina).« Šusteršič mu je oporekal: »Veličanstvo tu ni pravilno informirano. V glavnem je celotna dežela južno od Drave slovenska. Priznam, da so ti Slovenci delno germanizirani, delno gredo kot tako imenovani Nemcem prijazni Slovenci pod gospodarskim in političnim pritiskom z vladajočo stranko. Toda vsi se bodo ponovno narodno zavedli, kakor hitro bodo združeni z velikim nacionalnim telesom.«

Po diskusiji o obsegu Ilirije sta se sogovornika ponovno vrnila k vprašanju Srbov. Cesar je pripomnil, da bi bilo v Iliriji relativno malo Srbov, tisti v Dalmaciji, »in to bi bila nedvomno prednost.« Tudi če bi prišlo do združitve vseh južnih Slovanov monarhije, »bi Srbi v nobenem primeru ne smeli igrati odločilne vloge,« je poudaril Karel. Šusteršič mu je »živahno« pritrdil: »To, Veličanstvo, podpišem z veseljem.« Cesarja je zanimalo, ali ne bi morda kazalo Srbe povezati z Rimom preko uniatske Cerkve. Šusteršič se je strinjal z rešitvijo verskega vprašanja pri Srbih po vzoru uniatskih Rusinov, nakar je Karel dejal, da »se mora to zgoditi na vsak način,« kajti ravno pravoslavni »popi« naj bi »pravzaprav vse skupaj zagrešili, ti so bili najhujši.«

Naslednja točka razgovora je bilo vprašanje obnove Kraljevine Srbije. Šusteršič se je pohvalil, da »v Švici pri nevtralnih krogih pledira za avstrosrbsko rešitev južnoslovanskega vprašanja, za združitve vseh Srbov v okviru monarhije.« Po njegovem mnenju »bi bila to tudi najboljša rešitev balkanskega vprašanja,« kajti »dokler obstaja poleg Bolgarije samostojna Srbija, na Balkanu ne pridemo do miru.« Šusteršič je nakazal, da bi z avstrosrbsko rešitvijo problema ostala samo Velika Bolgarija, »ki bi nam bila hvaležna.« (Verjetno si je bolgarsko »hvaležnost« nameraval kupiti tudi z Makedonijo, kar pa iz zapisnika ni razvidno.) Po njegovem mnenju bi bilo potrebno »zgraditi jez proti velikosrbski propagandi,« in »Ilirija bi bila takšen jez.«

Šusteršič je v pogovoru namenil precej pozornosti tudi srbsko-madžarskemu političnemu sodelovanju. Med drugim je dejal, da »Madžari provocirajo Srbe proti Hrvatom.« Cesar je Šusteršičeve protimadžarske izpade »mirno poslušal,« nato pa sta se še enkrat vrnila k vprašanju, kdo naj bi igral vodilno vlogo v morebitni južnoslovanski državi. Šusteršič je tozadevno diskusijo zaključil z mnenjem, da bi morala biti vzpostavljena hrvaško-slovenska nadvlada: »Srbi bi morali v južnoslovanski državi tvoriti neke vrste geto.«

Ob koncu je Šusteršič spregovoril še nekaj kritičnih besed na račun avstrijske uprave v slovanskih deželah. Nato mu je cesar stisnil roko in se poslovil z besedami: »Zahvaljujem se Vam za vse.«

Na podlagi opisanega razgovora lahko sklepamo, da se je cesar zavedal resnosti južno-slovanskega problema. S Šusteršičem sta se strinjala, da bi moralo čimprej priti do rešitve tega vprašanja v okviru monarhije, pri čemer bi bilo potrebno vanjo na neki način vključiti tudi (verjetno kot posebno enoto) Kraljevino Srbijo. Kar zadeva položaj Slovencev in Hrvatov, je Karel sicer z velikim zanimanjem prisluhnil Šusteršičevemu predlogu o formiranju Ilirije, upravne enote, ki bi obsegala vse slovenske in hrvaške dežele v avstrijski polovici monarhije. Toda iz zapisnika ni razvidno, da bi cesar v zvezi s tem karkoli obljubil.

Je pa jasno nekaj drugega. Čeprav je Šusteršič v javnosti zagovarjal Majniško deklaracijo, ki je zahtevala državno-pravno združitve vseh južnih Slovanov v okviru monarhije, je na opisani avdienci cesarja nagovarjal, naj ustanovi državno tvorbo, ki bi obsegala zgolj slovenske in hrvaške pokrajine v Cislitvaniji. Se pravi, da je bil njegov prvi cilj upravna združitve slovenskih in hrvaških dežel, ki so pripadale avstrijski državni polovici. Ni pa brezpogojno zahteval tudi priključitve hrvaških dežel v okviru ogrske kraljevine. Ilirija, ki jo je imel v mislih Šusteršič, bi bila torej lahko ustanovljena ob ohranitvi dualističnega sistema.

Takšna zamisel se je zdela zanimiva tudi ministrskemu predsedniku Ernstu vitezu Seidlerju. Na sestanku s poslanci Jugoslovanskega kluba 30. januarja 1918 je ponudil Korošcu ravno tisto, kar je cesarju na avdienci predlagal Šusteršič. Seidler je namreč Korošca in poslance Jugoslovanskega kluba vprašal, če bi bili zadovoljni z »etapno uresničitvijo« njihovega programa, tako da bi se združile le vse avstrijske oz. cislitvanske južnoslovanske pokrajine. Odgovor južnoslovanskih poslancev se je glasil: »Ali vse ali nič.«³¹ Šusteršič bi Seidlerjevo ponudbo gotovo pograbil z obema rokama. Toda takrat so v slovenski politiki odločali drugi. Ilirija v okviru dualistične monarhije jih ni več zanimala.

V nasprotju s Koroščevo politiko »vse ali nič« je bil Šusteršič vse do razpada države pripravljen sklepati kompromise. Država se je rušila pred njegovimi očmi, a on je še vedno upal, da bo Karel v zadnjem trenutku vendarle izpeljal državnoopravno reformo. 14. oktobra 1918 sta se srečala še zadnjič.³² Šusteršič je cesarja opozoril: »Veličanstvo, sedaj ni več zadnja ura, sedaj je zadnja sekunda!« Svetoval mu je, naj takoj »sam ustanovi narodne države in imenuje narodne vlade, ker se bodo sicer ustanovile brez njega in proti njemu.« Karel je sicer Šusteršičev predlog »dobro sprejel, toda povdarjal je, da se integritete Ogrske ne more dotakniti,« ker je vezan na prisego ogrski kroni. Šusteršič mu je nato dejal, »naj se zaenkrat omeji na avstrijski ('cislitvanski') teritorij in ga podeli po svoji najboljši uvidevnosti v narodne države, določivši začasne meje, z izrecnim pristavkom, da se bodo končnoveljavne meje določile po sklepu miru«. O mejah bi potem odločale delegacije narodnih držav na mirovnem kongresu. Toda cesar je menil, »da bi se narodi sami morali najprej pogajati za meje, preden se ustanove narodne države.« Šusteršič je monarha posvaril: »Ti se ne bodo nikdar zedinili in tačas nas bodo dogodki preplavili!«³³

Čez dva dni je izšel znameniti cesarski manifest – »zadnji poskus za rešitev habsburške monarhije.«³⁴ Šusteršič ga je označil za »dokaj plehek dokument«, ki »da ne more zadovoljiti nobenega Jugoslovana, že zato ne, ker slovesno potrjuje razkosanje našega naroda.«³⁵ Manifest je sicer teoretično res pomenil korak v smeri federalizacije monarhije, vendar samo njenega avstrijskega dela. Dežele ogrskega kraljestva so še naprej ostale nedotakljive, kar je izključevalo ustanovitev Jugoslavije na podlagi Majniške deklaracije. Poleg tega je tudi vprašanje bodočega statusa Trsta ostalo odprto. Šusteršič tako ni prikrival določenega razočaranja nad vsebino manifesta, toda to še ne pomeni, da ga je zavrnil. Izrazil je mnenje, da »se mora priznati, da se v tem manifestu prvokrat v svetovni zgodovini od poklicane strani pripozna avstrijskim Jugoslovanom načelna pravica do lastne države.«³⁶ Manifesta Šusteršič ni zavrnil zato, ker je v njem videl osnovo, da dobijo »avstrijski Jugoslovani« (se pravi Slovenci in Hrvati v avstrijski državni polovici) Ilirijo, ki jo je predlagal cesarju na januarski avdienci. Šusteršiču je bila sicer ideal še vedno državna enota pod habsburškim žezlom, ki bi poleg slovenskih obsegala tudi vse hrvaške dežele, Bosno in Hercegovino ter Vojvodino. Toda za razliko od Korošca, ki je v tem času brezpogojno zahteval združitev vseh južnih Slovanov monarhije v eno državnoopravno telo, je bil Šusteršič pripravljen pristati tudi na Zedinjeno Slovenijo, razširjeno s cislitvanskim hrvaškim ozemljem.³⁷

³¹ Cit. Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana 1971), 298; zapis Vjekoslava Spinčiča v opombi 390. Prim. Šusteršič, *Moj odgovor*, 92.

³² Novice, 16.10.1918.

³³ Šusteršič, *Moj odgovor*, 92–94.

³⁴ Helmut Rumpel, *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung der Habsburgermonarchie* (München 1966).

³⁵ Prim. Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič, 437.

³⁶ Novice, 20.10.1918.

³⁷ Prim. Grdina, *Nekronani vojvoda kranjski*, 380.

Drugo vprašanje je seveda, kako resne so bile obljube vodilnih avstrijskih državnikov o reformi države. Zlasti ni povsem jasno, kako daleč so bili glede zadovoljitve slovenskih nacionalnih zahtev slednji pripravljeni iti oktobra 1918,³⁸ ko se je Korošec že poslovil od cesarja z znamenitimi besedami: »Majestät, es ist zu spät!«³⁹ Po pričevanju zadnjega avstro-ogrskega skupnega finančnega ministra Alexandra Spitzmüllerja naj bi 21. oktobra na seji kronskega sveta prevladalo mnenje, da je potrebno državo rekonstruirati v smislu trializma, ki naj bi zajel tudi Slovence.⁴⁰ V spominih Vinka V. Gaberca-Gaberskega, ki je v tistem času delal kot novinar v redakciji *Novice*, je najti tudi podatek, da naj bi cesar zagotovil Slovincem formiranje Zedinjene Slovenije: »Na Dunaju so morali biti silno nervozni, kajti tik pred prevratom je poslal Šusteršič z Dunaja, kamor se je bil zatekel, od samega cesarja silno dolg nemški telegram, s katerim so ponujali Slovincem združeno samostojno Slovenijo, ki bi jo na severu mejila Drava. To je bila zadnja lopovščina, ki jo je hotela z nami ugnati obupujoča dunajska vlada. S tako rešitvijo bi bili seveda še na slabšem, ker bi izgubili na Koroškem in Štajerskem vse nad Dravo. Kje je tisti zanimivi dokument, in kdo ga je vzel, ne vem.«⁴¹

Tega Karlovega telegrama do danes ni našel še nihče. Mislim pa, da ni mogoče dvomiti, če je sploh obstajal. Gaberc ni spadal v krog Šusteršičevih avstrijakantov, zato mu ne moremo očitati, da si je telegram preprosto izmislil, ker bi morda želel dokazovati Karlovo dobronamernost. Kvečjemu mu lahko štejemo v čast, da telegrama v spominih ni zamolčal, ker gre za pričevanje, da naj bi Karel v prevratnih oktobrskih dneh leta 1918 Slovincem obljubil ustanovitev Zedinjene Slovenije, čeprav v nekoliko okrnjeni obliki (meja na Dravi!). Kot kaže, je cesar vendarle razmišljal o določenih koncesijah v smeri zadovoljitve slovenskih nacionalnih zahtev. S tem v zvezi sta zanimiva zlasti že omenjena Seidlerjeva ponudba o združitvi vseh južnoslovanskih dežel v Cislitvaniji 30. januarja 1918 in Spitzmüllerjevo pričevanje o seji kronskega sveta 21. oktobra istega leta, kjer naj bi bila sprejeta odločitev o trializmu. Toda vse skupaj je ostalo zgolj na ravni obljub in izjav o namerah.

Sanje o »Zedinjenih podunavskih državah«

Tik pred prevratom oktobra 1918 je Šusteršič v seriji člankov v časniku *Novice* predstavil zanimiv načrt transformacije Avstro-Ogrske v podonavsko konfederacijo enakopravnih nacionalnih držav. »Zedinjene podunavske države«, kot si jih je zamislil, bi obsegale »vse tiste narodne države, ki se izcimijo iz sedanje habsburške monarhije.«⁴² Pri tem je imel v mislih Jugoslavijo, Nemško Avstrijo, Čehoslovaško, Poljsko, Ukrajino in Romunijo.

Vsaka od držav-članic bi imela svojo vlado, »v varstvo vitalnih skupnih interesov« pa bi se povezale v »veliko, četudi v rahlo državno zvezo.« Podonavska konfederacija bi tvorila enotno ekonomsko, carinsko in monetarno območje. Za skupno denarno enoto je Šusteršič predlagal frank, dinar ali lev. Skupna naj bi bila tudi zunanja politika. Zveza bi imela skupno zastopstvo v tujini, hkrati pa bi lahko imele tudi posamezne članice konfederacije v tujini lastna diplomatska zastopstva. Vojska naj ne bi spadala pod skupne zadeve. Vsaka članica bi vzdrževala le toliko vojaštva, kolikor bi bilo potrebno za ohranitev notranjega miru in reda. Na zvezni ravni bi prišla v poštev kvečjemu manjša »Zvezina straža«. Sploh pa je bil Šusteršič prepričan, da »pride po vojski razoroženje in se ustanovi liga narodov z obveznim

³⁸ Prim. zanimivi nasprotni stališči Pleterskega in Melika o tem problemu. Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič, 431.

³⁹ Cit. Bister, Anton Korošec, 258.

⁴⁰ Alexander Spitzmüller, ... Und hat auch Ursach, es zu lieben (Wien-München-Stuttgart-Zürich 1955), 272–274.

⁴¹ Vinko V. Gaberc-Gaberski, Brez slave. Spomini na svetovno vojno (Ljubljana 1935), 247.

⁴² *Novice*, 24.10.1918.

razsodiščem.« Obliko svoje državne ureditve bi si vsaka država-članica določila samostojno: »So lahko same republike ali same monarhije, in ima tudi lahko vsaka drugo dinastijo.« Prav tako bi imela vsaka članica pravico, da »če hoče, lahko vsak hip izstopi iz Zveze.« Skupne zadeve naj bi bile v pristojnosti »Zveznega sveta«, katerega predsedstvo in »skupna reprezentativa pa naj bi kot sledno pravo pristojala habsburški dinastiji.« Predsednik Zveze bi imel podobne pravice kot švicarski zvezni predsednik ali britanski kralj.⁴³

Glavni razlog, da bi se Jugoslavija morala priključiti bodoči podonavski konfederaciji, je Šusteršič videl v italijanskih imperialističnih ambicijah: »Italija bo po vojski močnejša kot kdaj poprej in ta njena moč bo latentna nevarnost za Jugoslavijo.«⁴⁴ Izolirana Jugoslavija bi bila lahek plen za Italijo, ki lahko po Šusteršičevem prepričanju »takoј osvoji komercialno prvenstvo na Jadranski obali« in s tem tudi »industrijelno prvenstvo v naših deželah.« To naj se ne bi zgodilo, če bi se jugoslovanska država vključila v podonavsko konfederacijo: »Jugoslavija je v glavni stvari morska obala te podunavske skupine. – Ostalo je zaledje. Neka organična državnopravna zveza obale z zaledjem bi dala Jugoslaviji uprav sijajno pozicijo v označeni skupini.«⁴⁵

Šusteršič je menil, da bi bila za slovenski narod podonavska konfederacija boljša rešitev kot pa združitev s Kraljevino Srbijo. Njegovo glasiló Resnica je vseskozi svarilo pred velikosrbskimi težnjami: »Kot kaj bi prišli Srbi k nam? Oni bi prišli, ne kot 'rešitelji' in bratje in kakor se že glase vse take in podobne mednarodne fraze, ampak kot zmagoviti osvojevalci, kot gospodje, katerim je njihov meč in njihova hrabrost priborila naše ozemlje. Oni bi nas res 'rešili' nemštva, to priznamo. Zato pa bi raztrgali starodavne vezi naših dežel z našo dinastijo in s Podonavjem, s katerim smo gospodarsko silno tesno zvezani. ... Oni ne bodo dali v Ljubljano slovenskega guvernerja ali pa Ivana Hribarja za podkralja, ampak v Ljubljani bo sedel Srb, ki bo vladal in upravljal slovensko ozemlje. ... Noben konkordat pa ne bo preprečil dejstva, da bo v Veliki Srbiji pravoslavna Cerkev državna Cerkev. ... Srbi bodo na vsak način poskušali, da izpremene Slovence in Hrvate v Srbe. ... V šoli in uradu bo gospodoval srbski jezik, Cerkev pa bo imela nalogo, da ta proces pospešuje.«⁴⁶

Ustanovitev podonavske državne tvorbe bi po Šusteršičevem mnenju preprečila tudi priključitev avstrijskih Nemcev k nemškemu rajhu: »Če se izolirajo, morajo prej ali slej k Nemčiji, ker drugam ne morejo. Če pa so priklopljeni interesom sosednih slovanskih držav, se bo neizogibno izvršil isti proces, kakor pri nemških Švicarjih, ki so, v nerazrušljivi interesni skupnosti z romanskimi sodržavljani, veseli in zadovoljni, da ne pripadajo – Nemčiji.« Podonavska konfederacija naj torej ne bi predstavljala nekakšne predstraže velikonemškega imperializma, ampak bi bila po Šusteršičevem prepričanju garant svobodnega razvoja majhnih nacij v Srednji Evropi: »Vsaka teh držav, sama zase, ne bo zadosti močna za konkurenčni boj v 'prosti igri moči' na svetovnem torišču, ki bo značilo novo svetovno dobo po Wilsonovem receptu. Skupno pa bodo tvorila mogočen steber, pripraven na vsako tekmovanje na kulturnem in gospodarskem polju, enakovreden najmočnejšim činiteljem sveta. Nobena 'Zedinjenih držav' ne bo protežé katerekoli tuje sile, vsaka bo stala na docela lastnih nogah, oslonjena na 'rocher de bronze', nobeni ne bo treba iskati tuje pomoči. ... Na čelu Zveze, kot vidim izraz njene veličine, pomenljivosti in ugleda pred svetom, pa bi stal potomec najstarejše evropske dinastije, da vtelesi v sebi in vredno zastopa pred celim svetom voljo sedméro svobodnih narodov.«⁴⁷

⁴³ Novice, 26.10.1918.

⁴⁴ Novice, 23.10.1918.

⁴⁵ Novice, 24.10.1918.

⁴⁶ Resnica, 5.10.1918.

⁴⁷ Novice, 26.10.1918.

Šusteršičevi načrti za ohranitev velike srednjeevropske države tvorbe pod habsburškim žezlom so ostali brez odmeva v javnosti. Nacionalne politične elite na ozemlju razpadle monarhije so se pod pokroviteljstvom zahodnih velesil takrat že odločile za drugačno pot. Toda večina Šusteršičevih napovedi se je uresničila. Majhne in med sabo sprte srednjeevropske nacionalne države, ki so se izoblikovale na ruševinah habsburške monarhije, so se kmalu znašle v navzkrižnem ognju interesov velesil. Zaradi imperialističnih ambicij italijanske države je prišlo do razkosanja slovenskega nacionalnega ozemlja. In po prevratu leta 1918 je Šusteršič resignirano ugotovil, da leži zdaj njegova domovina v – Veliki Srbiji.⁴⁸

Epilog

Oktober 1918 se je Šusteršiču dokončno podrl svet. Monarhija, ki ji je ostal zvest vse do konca, je razpadla. 22. oktobra je pod njegovim predsedstvom še zadnjič zasedal kranjski Deželni odbor. 26. oktobra je Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov Šusteršiča odstavil. Kot »avstrijakantu« so mu grozili celo s smrtjo. Zato je moral Ljubljano zapustiti in se odpeljati na Dunaj.⁴⁹ V Jegličevem dnevniku je zabeleženo, da je Šusteršič zapustil deželni dvorec »solznih oči«.⁵⁰

Ko je bil že v izgnanstvu na Dunaju, je 15. novembra 1918 na predsednika Narodne vlade SHS Josipa viteza Pogačnika naslovil pismo, v katerem je opredelil svoje stališče do prevrata v domovini: »Ko stopam definitivno iz političnega življenja, pozdravljam novo narodno vlado naše svobodne domovine in ji želim obilo Božjega blagoslova. Naj bi pod njenim vodstvom narod razvil v polni meri svoje bogate darove in svetu pokazal, da je zrel za pridobljeno državno samostojnost. ... Zlasti pa izražam vročo željo, da se posreči modrosti in energiji mlade vlade, izvojevati popolno, ne razkosano jugoslovansko domovino. ... Do zadnjega sem bil zvest svojemu vladarju. To svojo zvestobo prenašam na novo državno oblast, brez pridržka. Moja iskrena želja je, da bi temu zgledu sledili vsi oni, ki so sledili moji politični orientaciji. *Salus rei publicae suprema rex!* Interes mlade narodne države zahteva popolno in lojalno sodelovanje vseh narodnih faktorjev in vodilni možje se morajo v tako kritični dobi naslanjati na zaupanje celega naroda. Preteklost je za me izbrisana. Odslej nočem drugega biti kot priprost, dober in zvest jugoslovanski državljani. Bog čuvaj domovino.«⁵¹

Toda Šusteršič se kljub prisegi zvestobe jugoslovanski državi ni nikoli znebil očitkov, da je avstrofil. Leta 1922 je o tem svojem »prekletstvu« razmišljal takole: »Razglašen sem kot poosebljena avstrijska misel, kot reprezentant stare avstrijske ideje, kot 'habsburški agent'. ... Moje 'avstrijakantstvo' mi je bilo že za časa Avstrije s trnjem poslana postelja. Že dolgo vrsto let sem moral opazovati, kako je glupost avstrijske uprave sistematično razdirala poglavitni temelj za uspeh moje narodno-politične koncepcije: patriotična čutila našega naroda. Remonstriral in protestiral sem, kazal na neizogibne posledice, vse zaman. Že več let pred preobratom sem svojo obsodbo o avstrijski vladni modrosti napram ministrskemu predsedniku izrazil v sarkastično-trpkem stavku: 'Če gre tako naprej, bom v par letih edini črnožolti Jugoslovani.' Zgodovinska ironija mi je dala prav.«⁵²

V domovino se je Šusteršič lahko vrnil šele sredi decembra 1922. Za kratek čas se je ponovno vključil v politično življenje, vendar je neslavno propadel.⁵³ Po neuspešni udeležbi

⁴⁸ Prim. Šusteršičevo pismo Antonu Korošcu, 16.12.1918; cit. Šusteršič, Moj odgovor, 48–51.

⁴⁹ Prim. Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič, 439.

⁵⁰ Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 27.10.1918, NAL.

⁵¹ Šusteršičevo pismo Josipu Pogačniku, 15.11.1918, NAL, Zapuščina Ivana Šusteršiča.

⁵² Šusteršič, Moj odgovor, 77 in 85.

na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS leta 1923 se je zadnji slovenski avstrijakant dokončno umaknil s političnega prizorišča.

Zusammenfassung

Der letzte slowenische »Austriacant« Ein Beitrag zur politischen Biographie Dr. Ivan Šusteršič

Andrej Rahten

Dr. Ivan Šusteršič, langjähriger Obmann der *Slowenischen Volkspartei* (Slovenska ljudska stranka) und letzter krainischer Landeshauptmann, war eine der markantesten Persönlichkeiten der slowenischen politischen Geschichte am Übergang vom österreichischen zum jugoslawischen Staatsverband. Im Jahrzehnt vor dem Ersten Weltkrieg gehörte er zu den eifrigsten Befürwortern der großösterreichischen Idee und des Trialismus. Sein Ideal war die Vereinigung der südslawischen Gebiete »von Triest bis zur Drina« zu einem staatsrechtlichen Körper im Rahmen der Habsburgermonarchie. Er trat für eine Reform des Staates ein im Sinne eines »zentralisierten Föderalismus«, wie er vom Thronfolger Franz Ferdinand und seinen Vertrauenspersonen konzipiert worden war. Šusteršič hoffte, Franz Ferdinand würde einen Staatsstreich durchführen und die nationalpolitischen Forderungen der Slowenen und Kroaten erfüllen. Der Tod des Thronfolgers im Jahre 1914 bedeutete einen schweren Schlag für Šusteršič, verließ doch ein Habsburger die politische Szene, der ernste Ambitionen zeigte, den bei den slawischen Nationen verhaßten Dualismus zu reformieren.

Ähnlich wie Šusteršič den guten Absichten Franz Ferdinands Glauben geschenkt hatte, erwartete er während des Ersten Weltkriegs vom jungen Kaiser Karl, er würde den slowenischen nationalen Forderungen Gehör schenken. In dieser Angelegenheit war Šusteršič zu verschiedenen Kompromissen bereit. So setzte er sich bei einer Audienz beim Kaiser am 11. Januar 1918 für die Schaffung einer besonderen Verwaltungseinheit »Illyrien« ein, das alle slowenischen und kroatischen Länder Zisleithaniens umfassen sollte, auch unter Beibehaltung des dualistischen Systems. Dieses Vorhaben stieß auch auf das Interesse des Ministerpräsidenten Seidler, bot doch dieser Anton Korošec, dem Vorsitzenden des Jugoslawischen Klubs im Wiener Reichsrat, am 30. Januar 1918 gerade das an, was Šusteršič anlässlich seiner Audienz beim Kaiser vorgeschlagen hatte. Doch Korošec beharrte auf den Grundsätzen der »Maideklaration« des Jugoslawischen Klubs vom 30. Mai 1917 und forderte bedingungslos die Vereinigung aller südslawischen Länder der Monarchie. Allem Anschein nach dachte der Kaiser dennoch an bestimmte Konzessionen im Sinne der Erfüllung der slowenischen nationalen Forderungen, alles blieb jedoch auf der Ebene von Versprechungen und Absichtserklärungen.

Šusteršič rechnete mit einem siegreichen Ausgang des Weltkriegs für die Mittelmächte. Die absolute Dynastietreue wurde ihm zum Verhängnis: Sein apodiktischer austrodynastischer Patriotismus trieb ihn letztendlich in die politische Isolation. In der Slowenischen Volkspartei gewann die ihm feindlich gesinnte Fraktion die Oberhand, die daraufhin die entscheidende Rolle bei der Vereinigung der südlichen Slawen der Monarchie mit dem Königreich Jugoslawien spielen sollte. Šusteršič widersetzte sich einer Vereinigung mit Serbien, weil er meinte, die Slowenen würden dabei einer großserbischen Diktatur zum Opfer fallen.

Kurz vor dem Umbruch im Oktober 1918 trat Šusteršič mit der Idee von den »Vereinigten Donau-Staaten« an die Öffentlichkeit. Er setzte sich ein für die Erhaltung eines großen mitteleuropäischen Staatsgebildes unter dem Zepter Habsburgs, das Jugoslawien, Deutschösterreich, die Tschechoslowakei, Polen, die Ukraine und Rumänien umfassen sollte. Doch seine Pläne einer Donau-Konföderation fanden kein Echo in der Öffentlichkeit. Die nationalen politischen Eliten im Gebiet der untergegangenen Habsburgermonarchie entschieden sich unter der Schirmherrschaft der westlichen Großmächte für einen anderen Weg.

⁵³ Podrobno o tem: Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič, 473–486.

Andrej Vovko

Udje Družbe sv. Mohorja v Južni Ameriki do leta 1918

Ljudska knjižna založba Družba sv. Mohorja je nastala v Celovcu na pobudo Antona Martina Slomška z namenom pospeševati narodno prebujanje, izobraževanje in kulturni napredek med Slovenci na podlagi krščanskih načel. Svoje prve knjige je izdala leta 1852 kot Društvo sv. Mohorja, njen pravi vzpon pa se je začel šele potem, ko se je leta 1860 preoblikovala v cerkveno bratovščino Družbo sv. Mohorja. Do I. svetovne vojne je doživljala silovit razcvet, po njenem koncu pa se je morala umakniti v tedanjo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, najprej na Prevalje in nato v Celje. Ker so fašistične oblasti preprečevale prihajanje mohorskih knjig preko meje, je goriški nadškof Frančišek B. Sedej leta 1924 ustanovil Goriško Mohorjevo družbo. Po koncu II. svetovne vojne je Družba sv. Mohorja spet začela delovati in izdajati knjige tudi v Celovcu kot posebna, »tretja sestra« in poleg koroških Slovencev povezala tudi povojne politične begunce po vsem svetu. Družbo sv. Mohorja v Sloveniji pa so leta 1955 v Sloveniji v duhu takratne vladajoče totalitarne ideologije preimenovali v Mohorjevo družbo, ki ni bila več bratovščina, ampak »skupina državljanov.« V novejšem času, posebno po osamosvojitvi Slovenije, se stiki in sodelovanje med tremi Družbami sv. Mohorja postopno krepijo. Družba sv. Mohorja je tako enotna ali v troje v preko 140 letih svojega delovanja opravljala in še opravlja svoje dragoceno versko-vzgojno, narodno-prebudno, kulturno in izobraževalno delovanje tako v slovenskih matičnih deželah kot tudi med Slovenci zunaj njih v zamejstvu in izseljenstvu.¹

Pravila Družbe sv. Mohorja so v času, ki ga obravnavamo, določala, da je njen namen podpirati »pobožno, lepo obnašanje in ohranjevati katoliško vero med slovenskim ljudstvom, v ta namen se bodo na svetlo dajale in razširjale med Slovenci dobre katoliške bukve.« V Družbo lahko vstopi »vsak katoliški kristijan obojega spola, vsakega stanu in vsake starosti.« Dolžnosti članov so, da molijo, da bi se ohranjala in razširjala katoliška vera nasploh in še posebej med slovenskim narodom, in da plača predpisano članarino. »Dobički družbenikov« pa so poleg prejema popolnih in delnih odpustkov tudi pravica, da dobijo »od vsakih knjig, ki jih izda družba... po jeden iztis za svoje plačilo,« in »take spise, ki se mu za slovensko ljudstvo potrebni ali koristni dozdevajo, družbenim odbornikom pripročevati, naj se na svetlo spravijo.«²

Koledarji Družbe sv. Mohorja so v proučevanem obdobju vsako leto prinašali poimenskih seznam članov Družbe, ki so se po njenih pravilih imenovali »družbeniki« ali »udje«. Pravila so poznala dve vrsti članov – dosmrtni in letne. Dosmrtni člani, ki se hočejo »za vse žive dni iznebiti letnega plačila,« so proti koncu prejšnjega stoletja plačali enkrat za vselej 15 goldinarjev, ali dvakrat po 8 goldinarjev v enem letu, letni v tem času pa po 1 goldinar.

¹ Več o Družbi sv. Mohorja v: Andrej Vovko, Marijan Smolik, Branko Marušič, Mohorjeva družba. – Enciklopedija Slovenije 7, Ljubljana 1993, str. 205–206, kjer je navedena tudi osnovna literatura.

² Družbe sv. Mohorja postave in vodila pravičnega reda. – Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1902, Celovec 1901, str. 133 (dalje KDM za...).

Omenili smo že delovanje Družbe sv. Mohorja med slovenskimi izseljenci. Družba se je lepo »prijela« v Severni Ameriki, predvsem v ZDA, med slovenskimi izseljenci v Vestfaliji, v Egiptu in drugod. Udje Družbe v ZDA, ki so se od števila 64 v letu 1888 povzpeli na 2.512 v letu 1912 in padli na 1.135 v letu 1916,³ so pridno naročali njen vsakoletni knjižni dar, čeprav je bil v primerjavi s tistim v matični domovini več kot dvakrat dražji – 15 dolarjev za dosmrtno in 1 dolar letno za letne ude (dolar je bil vreden 2,2 goldinarja). Tako visoka cena je bila po mnenju vodstva Družbe sv. Mohorja potrebna, da se naročnikom »zamorejo knjige o svojem času pod križnim zavitkom poslati in se poštnina že tu odraja,« pri čemer znaša ta na leto 1 goldinar 20 krajcarjev.⁴ Po vsej verjetnosti je bila naročnina enaka ali zelo podobna za druge prekomorske ude, tako tudi tiste v Južni Ameriki. Tako v ZDA kot v Južni Ameriki in drugje po svetu pomenijo podatki o udih Družbe sv. Mohorja svojevrsten kažipot do slovenskih izseljencev in njihovih naselbin in pomemben »termometer« njihove slovenske narodne zavesti oziroma pripadnosti slovenstvu. Mreža krajev z naročniki Družbe je hkrati tudi mreža njihovih najpomembnejših naselbin. To velja še zlasti za tiste izseljence, o katerih sicer še vedno zelo primanjkuje drugih podatkov, v našem primeru predvsem za še zelo malo raziskano naseljevanje slovenskih izseljencev v Brazilijo ob koncu 19. stoletja.

Pričujoči prispevek ni in noče biti raziskava zgodnjega izseljevanja v Južno Ameriko, kljub temu pa naj mi bo na kratko dovoljeno povzeti nekatere ugotovitve preučevalcev tega vprašanja.⁵ V obdobju do leta 1914 so se Slovenci v Južni Ameriki priseljevali predvsem v Brazilijo in Argentino. Izseljevanje v Brazilijo je slabše raziskano od izseljevanja v Argentino, čeprav je bilo številčno močnejše od argentinskega. Večina preučevalcev izseljenskih vprašanj se strinja, da se je začelo leta 1888, ko je bilo odpravljeno suženjstvo in je primanjkovalo delovne sile. Ker so slovenski priseljenci naleteli na zelo težavne delovne pogoje in so bili praktično brez možnosti povratka iz dejanskega »belega suženjstva« slovenskih priseljencev, je Brazilija v matični Sloveniji hitro prišla na slab glas. Slovenci so se izseljevali v Brazilijo predvsem v zadnjih letih 19. in v začetku 20. stoletja in to predvsem iz Primorske (Goriške, Brd, Furlanije) in Kranjske. Največ Slovencev se je naselilo na območju zvezne države Sao Paulo, delno v mestu, delno v podeželju kot kolonisti.⁶

³ O udih Družbe sv. Mohorja v ZDA do 1918 glej: Andrej Vovko, *Udje Družbe sv. Mohorja v ZDA do leta 1900*. – Dve domovini/Two Homelands 1, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo, Ljubljana 1990, str. 121–135; Andrej Vovko, *Udje Družbe sv. Mohorja v ZDA od leta 1901 do 1916*, Traditiones 26, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, SAZU, ZRC SAZU, Ljubljana 1997, str. 117–134.

⁴ Imenik častitih p.n. udov družbe sv. Mohorja za leto 1890. – KDM za 1891... Celovec 1890, str. 121.

⁵ O slovenskih izseljencih v Južni Ameriki do leta 1918 glej: Alojzij Kuhar, *Naše izseljensko vprašanje*. – Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 525–529; Janez Hladnik, *Po Argentini sem ter tja*. – Duhovno življenje, Buenos Aires, oktober 1945, str. 186–187; Janez Hladnik, *Slovenci v Argentini nekdaj in danes*, Koledar Svobodne Slovenije 1949, Buenos Aires 1949, str. 60; Vlado Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne*. – Dve domovini/Two Homelands 1, Ljubljana 1990, str. 63–64; Bogdan Kolar, *Cerkev in Slovenci po svetu*. – Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Mohorjeva družba, Celje 1991, str. 290–292; Irene Mislej, *Kulturna zgodovina Slovencev v Južni Ameriki*. – Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki, Razprave FF, Ljubljana 1995, str. 14–16; Aleksej Kalc, *Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko*. – Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki, Razprave FF, Ljubljana 1995, str. 33–56; Zvone Žigon, *Otroci dveh domovin*, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1998, str. 39–40, 85–86.

⁶ O priseljevanju v Brazilijo glej še: Ema Umek, *Izseljevanje v Brazilijo v zadnjih letih 19. stoletja*. – Slovenski izseljenski koledar 16/1969, Ljubljana 1968 str. 210–220; Ema Umek, *Brazilija v »rožnatih« barvah*, Slovenski koledar 1980, Ljubljana 1979, str. 213–214; Branko Marušič, *Prispevka o slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko*. – Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki, Razprave FF, Ljubljana 1995, str. 62–66 (dalje B. Marušič, *Prispevka o slovenskem izseljevanju...*).

Zgodnje priseljevanje v Argentino je bilo precej manjše kot v Brazilijo. Prve večje skupine slovenskih izseljencev so prišle v Argentino konec 70. let 19. stoletja, podobno kot v Braziliji predvsem iz Goriške, Brd in Krasa, kasneje tudi iz Notranjske in sežanskega okraja. Naselili so se zlasti v Buenos Airesu ter kot kolonisti, predvsem živinorejci, v pokrajinah Formosa in Entre Rios (v slednji zlasti v okraju Paraná in v koloniji Cerrito). Tik pred I. svetovno vojno se je priselila še skupina slovenskih intelektualcev.⁷

Kot že rečeno moj namen ni prikazati v celoti zgodnjega slovenskega priseljevanja v Južno Ameriko, ampak dati celovit prikaz mreže udov Družbe sv. Mohorja v Argentini in Braziliji do leta 1918, kot so za vsako leto posebej navedeni v Imenikih udov v Koledarjih Družbe sv. Mohorja.⁸ Glede Argentine pomeni ta prispevek razširitev in dopolnitev pionirskih raziskav o zgodnjih slovenskih priseljencih, Mohorjanih in drugih po argentinskih virih, kot jih opravlja naša slovenska rojakinja v Argentini zgodovinarica Veronika Kremžar-Rožanc.⁹ Podatki o Mohorjanih v Braziliji pa so, kot mi je znano na podlagi dostopne literature, pregledno in v celoti tokrat objavljeni prvič.

ARGENTINA

Paraná (Pokrajina Entre Rios)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1888		12	12	1900	–	5	5
1889		14	14	1901	1	13	14
1890		16	16	1902	1	8	9
1891		15	15	1903	1	8	9
1892		13	13	1904	1	2	3
1893		13	13	1905	–	4	4
1894	1	9	10	1906	–	5	5
1895	1	10	11	1907		6	6
1896	1	11	12	1908	–	6	6
1897	1	8	9	1909	–	6	6
1898	–	10	10	1910	–	5	5
1899	–	6	6				

Poverjenik:

Janez Tinta (1888–1903, 1906–10)

Dosmrtna uda:

Alojz Benedetič (1894–97, 1901–03), Fr. A. Pausich (1904)

Letni udje:

Janez Cijan (Cian, Cejan, Cigan), (1888–1903, 1906–10), Anton Černič (1888–94), Jožef Devetak (1888–94), Andrej Furlan (od 1894 do 1896 z bratoma) (1888–1901), Anton Jakin (1888–90?),

⁷O priseljevanju v Argentino glej še: Aleš Breclj, Duhovno življenje in slovenska skupnost v Argentini. – Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki, Razprave FF, Ljubljana 1995, str. 67–69.

⁸Tabele so narejene na podlagi Imenikov udov Družbe sv. Mohorja, objavljenih v KDM za leta 1889 do 1917.

⁹Veronika Kremžar-Rožanc, Naseljevanje Slovencev v Argentini, Svobodna Slovenija, Buenos Aires, IL (43)/1990, št. 2, str. 2, št. 3, str. 3, št. 4, str. 4, št. 5, str. 4 (dalje V. Kremžar-Rožanc, Naseljevanje Slovencev...); Veronika Kremžar-Rožanc, Zapiski k naselitvi Slovencev v Argentini. – Meddobje, SKA, Buenos Aires, 24/1990, št. 3–4, str. 259–272; Veronika Kremžar-Rožanc, Mohorjani v Argentini 19. stoletja. – Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu za prestopno leto 1992, Celovec 1991, str. 125–126 (dalje V. Kremžar-Rožanc, Mohorjani v Argentini...).

1892–94), Franc Kosta (Košta) (1888–90?), Miha Makorič (Mokorič) (1888–94), Franc Markovič (Markočič), (1888–91), Andr. Pahor (1888–91), Pavel Pavšič (Pavsič, Poušič, Pausich) (1888–92, 1905–09), Frančiška Prinčič (Primčič) (1888–94, 1901–03), Franc Jakin (1889–1906), Alojz Jakončič (1889–91, 1899–1900), Fr. Pahor (Pahar) (1889–92), Jan. Stekar (1889–91), Doroteja Peterčič (Pernauchič) (1891–94), Alojzij Podberščik (Podverščik) (1891, 1896, 1898, 1901–03), Anton Furlan (1892–96, 1898, 1901–03), Marija Devetak (1893–96, 1907–10), Al. Benedetič (1893–94), Franc Pavšič, učenec (od 1896 dijak, od 1897 bogoslovec, od 1901 duhovnik) (1895–1901), Janez Podverščik (Podberščik) (1895–98, 1901–03), Anton Benedetič (1895, 1901, 1903), Jož. Furlan (1894–96, 1899, 1901), Peter Pernaučič (1901–02), Franc Remic (1901), Janez Tinta (1904–05), Anton Cijan (Cigan) (1905–10), Jožef Primčič (1907–10)

Buenos Aires

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1893		2	2	1905		5	5
1894		–	–	1906		10	10
1895		4	4	1907		10	10
1896		7	7	1908		12	12
1898		9	9	1909		2	2
1899		4	4	1910		2	2
1900		5	5	1911		1	1
1901		4	4	1912		3	3
1902		4	4	1913		1	1
1903		7	7	1914		1	1
1904		5	5				

Poverjenika:

Sebast. Prinčič (1895–96), Karol Bregantič (1898–1908)

Letni udje:

Karol Bregantič (1893–96, 1909–1914), Pet. Viola (Vijola) (1893–96, 1898), Miha Lenardič (1895–96, 1898–1908), Fr. Kodolja (1896, 1898), Jak. Kancler, mizar (1896, 1898), J. Blažič (1896), Jožefa Prinčič (1898), Seb. Prinčič (1898), Štef. Ferletič (1898–1902), Filip Jak. Komel, mizar (1898, 1900–08), Jan. Pahor (1899–1900), Boštjan Prinčič (1903–09), Franč. (Franjica) Femec (1903–08, 1910) Jak. Ounut, trgovec (1903), Jan. Rudež, pivovarnar (1903), St. Mervic (1906–08), Jan. Marvin (1906–08), Jan. Zizmond (1906–08), Ant. Jakin (1906–08), Angel. Nemc (1906–08), Fran. Nemc (1908), Terezija Simončič (1908), Franc Torkar (1912) (2 »iztiska«)

Cerrito

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1898	1	5	6
1899	1	5	6
1900	1	4	5

Poverjenik:

Alojz Benedetič (1898–1900)

Dosmrtni ud:

Alojz Benedetič (1898–1900)

Letni udje:

Anton Benedetič (1898–1900), Anton Furlan (1898–1900), Jož. Furlan (1898), Alojz Podverščik (Podveršček) (1898–1900), Jan. Podverščik (Podveršček) (1898–1900)

Moreno (Pueblo Moreno)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1904	1	5	6
1905	1	6	7
1906	6	1	7
1907	6	–	6
1908	6	–	6

Poverjenik:

Alojz Benedetič (1906–08)

Dosmrtni udje:

Alojzij Benedetič (1904–05), Anton Benedetič (1906–08), Alojz Podveršič (1906–08), Jan. Podveršič (1906–08), Frančiška Prinčič (1906–08), Mar. Furlan (1906–08)

Letni udje:

Anton Benedetič (1904–05), Anton Furlan (1904–06), Alojz Podveršič (Podveršček) (1904–05), Jan. Podveršič (Podveršček) (1904–05), Frančiška Prinčič (1904–05), Mar. Furlan (1905–04)

Cerrito

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1909	6	–	6

Poverjenik:

Alojz Benedetič (1909)

Dosmrtni udje:

Anton Benedetič, Alojz Podveršič, Jan. Podveršič, Frančiška Prinčič in Mar. Furlan (vsi samo 1909)

Entreerio

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1910	6	–	6
1911	6	–	6

Poverjenik:

Alojz Benedetič (1910–11)

Dosmrtni udje:

Alojz Benedetič, Anton Benedetič, Alojz Podveršič, Jan. Podveršič, Frančiška Prinčič in Mar. Furlan (vsi v letih 1910–11)

General Paz

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1912	6	–	6
1913	6	–	6
1914	6	–	6
1915	6	–	6
1916	6	–	6

Poverjenik:

Alojz Benedetič (1912–16)

Dosmrtni udje:

Alojz Benedetič (št. 1119), Anton Benedetič (št. 2119), Alojz Podveršič (št. 2120), Jan. Podveršič (št. 2121), Mar. Furlan (št. 2122) in Frančiška Prinčič (št. 2123) (vsi v letih 1912–16)

Coreo Baracas (Baracas al Norte)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1901	3	3	
1902	3	3	

Poverjenik:

Jak. Onout, trgovec (1901)

Letni udje:

Blaž Bole, čevljarški mojster (1901), Jan. Rudeš, pivovarniški pomočnik (od 1902 pivovarnar), (1901–02), Jak. Onout (1902)

Goya:

Franč A. Pausich, župnik (dosmrtni ud) (1902–03)

Villa Libertad (E. Rios):

Franč A. Pausich (Pavsich), (dosmrtni ud), (1905–10), Ant. Milanič (1905–06)

Rosario Tala:

Franč A. Pavsich (Pausich), župnik (dosmrtni ud št. 1845) (1911–12, 1914–16), Ivan Cijan (1911)

Ponta Grossa (Estado Paraná):

C. Seigerschmid (1906)

Est Libaros:

Ivan Cijan, posestnik (1914–15)

Argentina skupaj

Leto	Število naselbin	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Število naselbin	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1888	1		12	12	1903	3	2	15	17
1889	1		14	14	1904	3	2	12	14
1890	1		16	16	1905	4	2	16	18
1891	1		15	15	1906	5	7	17	24
1892	1		13	13	1907	4	7	16	23
1893	2		15	15	1908	4	7	18	25
1894	1	1	9	10	1909	4	7	8	15
1895	2	1	14	15	1910	4	7	7	14
1896	2	1	18	19	1911	3	7	2	9
1897	1	1	8	9	1912	3	7	4	11
1898	3	1	24	25	1913	2	6	1	7
1899	3	1	15	16	1914	4	7	2	9
1900	3	1	14	15	1915	3	7	1	8
1901	3	1	20	21	1916	2	7	–	7
1902	4	2	14	16					

Argentinski udje Družbe sv. Mohorja se do leta 1918 v Imenikih v njenih Koledarjih prvič pojavijo za leto 1888 (in ne za leto 1891, kot navaja Veronika Kremžar-Rožanc)¹⁰ in zadnjič za leto 1916, imenika za leti 1917 in 1918 pa jih ne navajata. Zasledimo predvsem tri jedra Mohorjanov – slovenske izseljenske skupnosti v Paraná, Buenos Aires in Cerrito. Kot

¹⁰ V. Kremžar-Rožanc, Mohorjani v Argentini..., str. 125.

vidimo iz zgornje tabele število udov Družbe sv. Mohorja ni bilo posebno veliko, svoj višek pa je doseglo v letih 1906–1908.

Določen problem predstavlja mohorjansko jedro v koloniji Cerrito, kjer udje Družbe sv. Mohorja v mohorjanskem imeniku kar petkrat zamenjajo svoj naslov – Cerrito, Pueblo Moreno, Cerrito, Entrerio, General Paz, pri čemer je bil General Paz naselje ob koloniji Cerrito, ob koncu stoletja pa naj bi se vključil vanjo.¹¹ Ob tem ostane skupina šestih udov, ki so od leta 1906 dalje dosmrtni, do konca objavljanja podatkov v seznamu trdno skupaj. Ker je Veronika Kremžar-Rožanc v svojih raziskavah ugotovila, da gre pri omenjeni skupini za kmetovalce-živinorejce, je zato bolj malo verjetno, da bi se vsakih nekaj let selili, bolj verjetno je, da se je spreminjalo poimenovanje kraja, kjer so živeli, oziroma kamor so prejeli vsakoletni knjižni dar Družbe sv. Mohorja. Če štejemo vseh zgornjih pet naselbin enotno kot Cerrito, potem je bilo vseh argentinskih naselbin z mohorjani skupaj devet, od tega šest majhnih po številu udov in času prejemanja knjig Družbe sv. Mohorja. Kot vidimo, gre nekaj teh postojank zgolj na račun spreminjanja službenega mesta in prebivališča udov Družbe.

V seznamu udov Družbe sv. Mohorja v Argentini je do šestdeset imen, vsaj deset od njih pa se pojavlja v več različnih naselbinah. Imeniki članov Družbe sv. Mohorja imajo praviloma veliko podatkov o njihovih poklicih, vendar za argentinske ude to ne velja. Omenjeni so trije pivovarnarji, dva mizarja, trgovec, čevljarški mojster in samo en posestnik, čeprav je bilo slednjih po že omenjenih raziskavah Veronike Kremžar-Rožanc bistveno več. Tako jih omenjena zgodovinarica zasledi v mestu Paraná pet, ob njih pa še dva čevljarja – Andreja Furlana in Janeza Tinto, za Dorotejo Pernaučič pa sklepa, da je bila gospodinja. Nekoliko težavna je zadeva z Miho Makoričem in Janezom Cijanom, kajti takrat argentinski popisi navajajo v tem času v mestu Paraná dva Makoriča in kar tri Cijane. Oba Makoriča sta bila kmeta in posestnika, podobno dva od Cijanov, tretji pa je bil mlekar. Po en Makorič in Cijan sta bila označena za nepismena, vendar pa glede na njihovo starost in kraje, od koder so prišli, lahko pritrdimo domnevi Veronike Kremžar-Rožanc, da so bili za argentinske oblasti pač nepismeni, ker niso znali dovolj špansko. (Zadeva nekoliko spominja na merila o neznanju cirilice kot označitvi za »polpismenost« iz časov bivše jugoarmade.)

Najvidnejši mohorjan v Argentini iz tega obdobja je nedvomno France Pavšič, v imenikih tudi Pausich. Doma iz Gorice je postal ud Družbe sv. Mohorja že kot učenec v Paraná in ji ostal zvest kot bogoslovec in prvi slovenski duhovnik v Argentini. Bil je tudi prvi argentinski dosmrtni ud Družbe sv. Mohorja, umrl pa je leta 1926 kot kanonik v mestu Paraná, star 50 let. Nekaj mohorjanskih naselbin gre, kot že omenjeno, prav na račun njegove poklicne poti in spremembe krajev službovanja. Vsaka skupina mohorjanov v določeni fari ali kraju, ki je štela več kot dva, tri ude, je imela svojega poverjenika, zato ni pojava »častitega farnega poverjenika« Janeza Tinta nič izrednega in jih je bilo nekaj še v ostalih krajih, kot razberemo iz zgornjih tabel.¹² Res pa je, da so bili poverjeniki Družbe sv. Mohorja praviloma med njenimi najuglednejšimi udi v svojih farah ali, kot je bil večinoma primer med mohorjani zunaj matičnega slovenskega ozemlja, torej tudi med izseljenci, v svojih naselbinah. Obstajale pa so tudi slovenske izseljenske fare, posebno med slovenskimi izseljenci v ZDA in tam so bili poverjeniki Družbe sv. Mohorja v resnici »častiti farni poverjeniki.«

Veronika Kremžar-Rožanc je določila poklice tudi mohorjanom v Cerritu, ki so bili kmetje-živinorejci in so redili predvsem govedo, prašiče in kokoši ter imeli od 15 do 50 hektarjev zemlje – Alojziju in Antonu Benedetiču, Antonu in Jožetu Furlanu ter Alojziju in Antonu Podberščiku. Po argentinskih virih je naletela na dva Alojzija Benedetiča, od katerih

¹¹ V. Kremžar-Rožanc, *Naseljevanje Slovencev...*, 4. del (1.2.), str. 4.

¹² Prav tam, str. 125–126.

je bil eden ud Družbe sv. Mohorja in spet eden vpisan kot nepismen. Po argentinsko nepismena sta bila tudi uda Družbe sv. Mohorja Anton in Jože Furlan.¹³

BRAZILIJA

Villa Costina (Provinca Sao Paulo)

Leto Dosmrtnih udov Letnih udov Skupaj

1891	9	9
------	---	---

Poverjenik:

Fr. Sadu, grašč. oskrbnik (1891)

Letni udje:

Andr. Čelan, tesar, Martin Germikar, Andr. Kapel, krojač, Blaž Milharčič, Iv. Mokerle, Fr. Ogrizek, kovač, Iv. Rössmann, nadzornik in Amalija Pakič (vsi le 1891)

Visconde do Parnahyba

Leto Dosmrtnih udov Letnih udov Skupaj

1893	16	16
1894	—	—
1895	26	26
1896	29	29

Poverjenik:

Fr. Sada (Sadu), administrator (od 1895 trgovec in posestnik) (1893, 1895–96)

Letni udje:

Andr. Dolenc, nadzorn. (od 1895 kolonist) (1893, 1895), Blaž Milharčič, kolonist (1893, 1895–96), Matija Bele (1893), Sim. Terkal (Trkelj), mizar (1893, 1895–96), Jože Branisel, kolonist (1893, 1895–96), Fr. Stavajne (1893), And. Gašperšič (1893), Matija Lunka (1893), Štefan Smerdu (1893), Pavel Zwelf (1893), Jan. Les (Less), kolonist (1893, 1895–96), Marj. Petric (1893), And. Kontel, kolonist (1893, 1895–96), Franc Draksler (1893), Jožef Štrukelj (1893), Balt. Pavčič, trgovec (1895–96), Fr. Češnik, kolonist (1895–96), Neža Leskovec, kolonist (1895), Ign. Moravec (Morauc), kolonist (1895–96), Jože Furlan, kolonist (1895–96), Jak. Doles, kolonist (1895–96), Ant. Jurca, kolonist (1895–96), Jan. Vadlšek, kolonist (1895), Jan. Čokelj, kolonist (1895), Mat. Trkelj, kolonist (1895), Jan. Mauer, kolonist (1895), Jože Sterle, kolonist (1895–96), Miha Kapel, kolonist (1895–96), Mat. Majcen (Majcan), kolonist (1895–96), Jan. Branisel, kolonist (1895–96), Jan. Kranjc, kolonist (1895), Jan. Mramor, tesar (1895–96), Iv. Stampel, knjigovodja (1895), Katarina Sadu, dekle (1895–96), Ivan Nadlišek (1896), Iv. Sušmel (1896), Jože Delak (1896), Ant. Nedoh (1896), Andr. Švigel (1896), Mat. Leskovec (1896), Jak. Branisel (1896), Ant. Hren (1896), Jan. Mokerle (1896), Fr. Germ (1896), Andr. Štefančič (1896), Andr. Molk (1896)

S. Carlos do Pinal

Leto Dosmrtnih udov Letnih udov Skupaj

1896	13	13
1897	11	11
1898	3	3
1899	1	1
1900	8	8
1906	4	4

¹³ Prav tam, str. 126.

Poverjenika:

Jan. Žitnik, posestnik in mizarski mojster, (1896–97), Francesco Janše (1906)

Letni udje:

Jak. Benincaza, posestnik (1896–97), Avg. Benincaza, zidarski mojster (1896), Fr. Janša, posestnik, mizar (1896–98, 1900), Marija Levar, posestnica (1896–97), Janez (Ivan) Ogrin, zidarski pomočnik, zidar (1896–98), Jan. Bajt, mizarski pomočnik (1896), J. Kolar, kolar (1896–97), A. Pikel, delavec (1896), Ivana Bališ, dekle (1896), Jan. (Iv.) Ajdič, kolonist (1896–97, 1900), Jože Bajde, kolonist (1896–97), Lovro Petelinkar, kolonist (1896), Al. Straus, kovač (1897), Pongr. (Pankracij) Smole (1897, 1899–1900), Pet. Lužnik (1897), Iv. Žitnik, mizarski mojster in posestnik (1898), Fr. Beber, kolonist (1900), Jak. Petrovšič, kolonist (1900), Tom. Levar (1900), Jak. Bonač (1900), Fr. Drožinc (1900), Fr. Kupec (1906), Valentin Srebotnjak (1906), Gregor Muhovič (1906),

Joboticobal (Jaboticobal)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1896		7	7	1901		17	17
1897		9	9	1906		15	15
1898		27	27	1907		15	15
1899		32	32	1908		16	16
1900		18	18	1909		13	13

Poverjeniki:

Jan. (Iv.) Ogrin, trgovec in posestnik (1896, 1898–99, 1901, 1906–09), Julij Pintar (Pinter, Pinto), mizarski mojster, posestnik (od 1906 trg.), (1898–99, 1906),

Letni udje:

Jak. Strojanski, (Strojanšek, Starjanšek, Tojansk) kovaški mojster, posestnik (1896–1901, 1906–09), Fr. Vitanc, knjigov. (1896), Jože Predavnik (Predovnik), kmet (1896–99), Jože Pinto, vrtnar (1896), Jože (Jak.) Vizjak (Visjak), kovaški pomočnik (od 1897 kovač) (1896–1901), Brigita Parfant, soproga (1896), J. Strojanski, mat. (1897), Jan. Ogrin, trgovec in posestnik (1897, 1900), Urb. Aschman (Ažman), krojač (1897–98), Ant. Volč, kolar (1897–98, 1901), Vincenc Petelinkar, kolonist (1897–1900), Mat. Debevc, delavec (1897), Jos. (Jak.) Vizjak st. z družino, kolonist (1898–1900), Ant. Bajde, kolonist (1898–1900), Ant. Remer, delovodja (1898–1901, 1908–09), Iv. Oblak, delovodja (1898), Jak. Ahat, delavec (1898), Julij Pintar (Pinter, Pinto), mizarski mojster, posestnik (od 1906 trg.) (1898–99, 1906–09), Josip Komar, žagar (1898–99, 1901), Andr. Pirman, kovač (1898), Lovro Sever, mizar (1898), Ivan Šega, kolonist (1898–99, 1901), Iv. Remondelli (Ramundel) z družino, kolonist (1898–99), Iv. Ponikvar, trg. pomočnik (1898), Iv. Matičič, tesar (1898), Fr. Logar, tesar (1898–99), And. Sever, tesar (1898, 1908), Pavel Simčič, tesar (1898), Miha Gergetič, tesar (1898–99), Ant. Jurca, kolonist (1899), Anton Zalar, tesar (1898), Miha Gergetič, tesar (1898–99), And. Kovačič, kolonist (1899), Matevž Magajna z družino, kolonist (1899–1901, 1906–09), Ana Vлага, kolonistka (1899), Mat. Sežon z družino, kolonist (od 1901 trgovec) (1899–1901), Jern. Kovačič, kolonist (1899), Marija Žot, kolonistka (1899), Iv. Pirman, kolonist (1899), Ant. Mišič, kolonist (1899), Mar. Fajfar, tesar (1899), Jos. Šajne, tesar (1899), Fr. Korenčan (1899–1900), Jernej Dekleva, tesar (1899), Iv. Borštnik, tesar (1899), Mat. Šimčič, tesar (1899), Jak. Žnidaršič, kolonist (1899), Mart. Črnkovič, tesar (1899), Jos. Muha, tesar (1899), Ant. Geržel, kolonist (1900), Fr. Turšič (1900), Mar. Podboj (1900), Fr. Žele (1900), Fr. Žele (1900), Jak. Jožel (1900), Alojzij Torkar (1900), And. Korenčan (1900), Fr. Visjak, kovaški mojster (1901), Fr. Bole, kolonist (1901), Fil. Jak. Linkon, kolonist (1901), Mar. Bajde, kolonist (1901), Jos. Bajde, kolonist (1901), Žagarjeva družina, kolonisti, (1901, 1906–09), Marija Podboj (1901), Fr. Magajna (1901), France Žunko, oskrbnik (1906–09), Tone Rener (1906–07), Jož. Jakovac (1906), Pfeiferjeva družina (1906–07), Jožef Komar (1906–09), Jožef Šajn (1906–09), Andrej Ižanc (Žranc?) (1906, 1908–09), Jož. Bizjak (1906–07), Fr. Miklavčič (1906), Franc Železnikar (1906), Ivan Gerče (1907), Iv. Hartman (1907–09), Iv. Petrovčič (1907–09), Kar. Mušič (1907), Jož. Pfeifer, mesar (1908–09), Jan. Sanzino (1908), Fr. Vizjak (1908), Jožef Vizjak (1909)

Linha Mogyana (Sao Paolo)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1897		36	36
1909		1	1

Poverjenik:

Fr. Sadu, trgovec in posestnik (1897)

Letni udje:

Fr. Sadu ml., Iv. Neišel, Ant. Blažek, Iv. Less, And. Kontel, Jože Šterle, Louis Pegan, Andr. Štefančič, Peter Simčič Peter Hreščak, Ant. Nedoh, Jože Delak, Jože Branisel, Andr., Mat. Majcen, Sim. Terkal, And. Dekleva, Miha Ženko, Jak. Čuk, Anton Željko, Jože Mankuc, Fr. Germ, Miha Kapel, Jak. Smerdu, Blaž Milharčič, Jan. Mramor, Janez Sušmel, Jak. Doljes, Fr. Češnik, Ant. Sedmak, Mat. Sedmak, Marija Sedmak, Janez Pavločič, Katar. Sadu in Pavlina Sadu (vsi le 1897), Mat. Zorman (1909)

Mineiros

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1897		7	7
1899		6	6
1900		4	4
1901		5	5

Letni udje:

Fr. Kupec, zidar (1897, 1899–1901), Anton Benincaza, zidar (1897), Ant. Pikl, delavec (1897), Mart. Cenk (Cink), kolonist (1897, 1899–1901), Jan. Vidovič, kolonist (1897), Roza Grams, soproga (1897, 1901), Lovro Petelinkar, post. (1897), Pavel Jager, kolonist (1899–1901), Mar. Udovič, kolonist (1899), Mart. Puš, kolonist (1899), Jakob Kolar, kolar (1899–1901)

Sao Paolo

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1898		21	21	1901		10	10
1899		12	12	1913		1	1
1900		8	8	1914		2	2

Poverjenika:

Fran Turk, avstrijski konzularni tajnik (1898–1901), Ivan Hrašovec (1914–15)

Letni udje:

Mirko Hribšer, uradnik pivovarne Antarctica (1898–1901), Fr. Majcen, sedlar (1898), Aleks. Peršin (1898), Tom. Širca (1898), Marija Katz (1898), Fr. Klobasa, tesar (1898), Fr. Vernišek, orglar (?) (1898), Jos. Hubmayer, trgovec (1898–1901), Julij Ploj, arhitekt (1898–1901), Josip Babič (1898–99), Anton Brenčur, trgovec (1898–1901), Avg. Zakeršnik (1898–99), Iv. Rupnik (1898–99), Genov. Schönwetter (1898–99), Franč. Ule (1898–1901), Marjeta Simončič (1898–99), Marija Venko (1898), Luka Schweiger (1898), Ivan Obronik (1898), Ivan Štruc (1898), Fr. Mlakar (1899–1901), Mar. Najdoh (1900–01), Avstro-ogrsko podporno društvo »Ustanova cesarja Franca-Jožefa« (1901), Ant. Robnik (1901), Ivan Hrašovec (1913–), Franc Vever (1914–15)

Campinas

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1898		5	5
1899		8	8
1900		1	1
1901		4	4

Letni udje:

Jos. Tomažič, ključavničar (1898–99), Iv. Širca, sprevodnik (1898–99), Ant. Kristan (1898), Jul. Borstner (1898), Alojzij Doles (1898), Jan. Kušlan, kovaški mojster (1899), Jož. Tomažič, vrtnar (1899–1901), Mat. Ponikvar, mizarski mojster (1899, 1901), Jak. Korošec, kovač (1899), Ant. Ponikvar, mizarski mojster (1899), Ivanka Gigliuotti, trgovčeva žena (1899), Ivana Tomažič (1901), Mar. Ponikvar (1901)

S. Paulo dos Aguados (Agudos)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1900		2	2	1911	–	13	13
1901		5	5	1912	–	19	19
1906		9	9	1913		1	1
1908		1	1	1914	1	1	2
1909	1	–	1	1915	1	–	1
1910	1	16	17	1916	1	–	1

Poverjeniki:

Iv. Lavrič, mizar (1901), Angelo Benicasa (1906), Vincenc Hoderič (Koderič), sodar (1910–12)

Dosmrtni ud:

Fr. Kac (št. 2310) (1909–10, 1913–16)

Letni udje:

Angelo Benincasa, zidar (1900–01), Lovro Petelinkar, posestnik (1900–01, 1906), Mat. Petelinkar, kovač (1901, 1906), Ciril Petelinkar, kolar (1901, 1906), Iv. Lavrič (1906), Fr. Kac (1906), Fr. Gelle (1906), Jožef Jerkič (1906), Martin Cerk (1906), Ant. Stecher (1908, 1910–11, 1914), Adalbert Swiensen, duhovnik O.S.B. (1910–11), Jan. Hrašovec (1910–12), Jan. Ferijanec (Ferjanč) (1910–12), Henr. Schlencz (Šlenec) (1910–12), Marko Krebenc (Greibenč) (1910), Fr. Vever (1910–12), Fr. Pfeifer (1910), Jos. Wiedner (1910), Julija Babič (1910, 1912), Jan. Struc (1910–12), Jak. Samsa (1910–12), Andr. Ferfila (1910–12), J. Petrovčič (1910), Mat. Koren (1910), Blaž Vojvodič (1911–12), Fr. Mlakar (1911–12), Julija Rabič (Babič) (1911–12), Mihael Uhle (1912), Mar. Košuta (1912), Mar. Žitnik (1912), Giz. Rezende (1912), Franc Debevc (1912), O. Rafael Huth, salezij. misijonar (1912), Jožef Pintar (1912)

Santa Rita do Passa Quatro

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1899		4	4
1900		4	4
1901		4	4
1906		1	1

Letni udje:

Jak. Simčič (1899–1901), Iv. Mekina (1899–1901), Miha Zalar (1899–1901), Jos. Horvatin (1899–1900), Terezija Miško (1901), Anton Gerk (1906)

Douardo (Korelio Durado)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1899		1	1	1910		2	2
1900		1	1	1911		2	2
1901		2	2	1912		1	1
1904		1	1	1913		2	2
1905		2	2	1914		2	2
1906		3	3	1915		1	1
1907		2	2	1916		1	1
1908		2	2				

Letni udje:

Ant. Česnik, strojevodja (1899–01, 1904–08, 1910–11) (1910 2 iztisa), Iv. Šabec, čevlj. mojster (1901), Jožef Miklavčič (1905), Jožef Milharčič (1906–11, 1913–14), Matija Požar (1906), Marija Česnik (1912–16)

Santo Joao de Capivary

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1898		6	6
1899		1	1
1900		1	1
1901		2	2

Letni udje:

Ivan Kobal, posestnik in trgovec (1898–01), Ant. Kanobel, kolonist (1898), Andr. Vandrov, kolonist (1898), Iv. Vandrov, kolonist (1898), Iv. Gruden, kolonist (1898), Iv. Jurčič, kolonist (1898), Ant. Princ (1901)

Estação Engenheiro Brodowski

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1899		10	10

Letni udje:

Fr. Sadu, trgovec in posestnik, Katarina Sadu, gospodinja, Fr. Česnik, Jos. Branisel, And. Kontel, Jak. Doles, Ant. Blažek, Ign. Moravec, Fr. Molk in Jak. Smerdu (vsi le 1899)

Batataes

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1901		3	3
1902		2	2

Poverjenik:

Fran Sadu, posestnik (1901)

Letni udje:

Katar. Sadu (1901), Ivan Nadlišek (1901–02), Franjo Sadu (1902)

Est. Salles Oliveira

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1901		18	18

Poverjenik:

Ant. Lovko, kolar (1901)

Letni udje:

Jos. Branisel, Ivan Petrovčič, posestnik, Jak. Branisel, kolonist, Ant. Blažek, kolonist, Fr. Česnik, kolonist, Andrej Divjak, kolonist, And. Dorenčin, kolonist, Iv. Mramor, kolonist, Iv. Mulc, kolonist, Lov. Lunka, čevljar, Iv. Černač, mizar, Fr. Sterle, krojač, Jos. Sterle, Iv. Petrič, Pet. Simčič, Ivana Šabec in Blaž Milharčič, tesar (vsi le 1901)

Viktorija – Sorocobana

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1906		1	1	1909		3	3
1907		1	1	1910		1	1
1908		1	1	1911		1	1

Letni udje:

Jak. Šoba (1906–08, 1910–11), Matija Petelinkar (1909), Martin Cink (1909), Ant. Stecher (1909)

Coronel-Orlando

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1907		5	5
1908		1	1

Poverjenik:

Jož. Pintar (1907)

Letni udje:

Janez Petrič (1907), Franjo Valovec (1907), Fr. Žezon (1907), Ant. Žnidaršič (1907), Jož. Pintar (1908)

S. Jaquim

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1909		4	4
1910		4	4
1911		2	2

Poverjenik:

Jos. Pintar (1910–11)

Letni udje:

Jos. Pintar (1909), Jan. Ambrož (Ambrožič?) (1909–11), Štef. Šušel (1909–10), Ign. Šabec (1909–10)

Jahu

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1910		1	1
1911		3	3
1912		1	1
1913		1	1
1914		1	1
1915		1	1
1916		1	1

Letni udje:

Fran Vitzler (Witzler) (1910–16), Jak. Kalar (1911), Andrej Korenčan (1911)

Nuporanga (Sao Paolo)

Leto	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1913		2	2
1914		2	2
1915		2	2

Poverjenika:

Ivan (Janez) Ambrožič (Ambrož?) (1913), Josip Pintar (1914–15)

Letni udje:

Josip Pintar, poverjenik (1913), Štefan Sušelj (1914–15)

Limeira:	Alojz Štravs, kovaški mojster (1898–99)
Juiz de Fóra:	Fran Kobal (1898)
Uberába:	Jakob Jurca, posestnik (1898)
Porto Ferreira:	Jak. Jurca, lesni trgovec (1899), Jak. Grom, pisar (1899)
Rib. Bonito:	Iv. Šabec, pivovarnar (1899)
Ilha Grande:	Jos. Babič, upravnik fazende »Bella Vista« (1900)
Liberon Boneto Dorado:	Anton Dekleva (1900)
Paranahyba:	Fr. Vever, pivovarnar (1901)
Porto Alegre:	Karol Strucelj (Štrucelj) (1905)
S. Antonio de Figeira:	Janez (Iv.?) Šabec (1907–08, 1913–15)
Palmeira:	Rev. Ciril Seigerschmid, coadjut. (1907–08)
Viktoria (S. Spirito):	Ciril Seigerschmid, profesor (1909–12)
Ribeira (Ribeiro) Preto:	Luka Tornič (1909–1913)
Fazenda Babilonia:	Anton Česnik (1909)
Diagonal Esq.:	Štefan Škorjanec (1911–12)
Ituverava (Sao Paolo):	Franc Sadu (1913), Katarina Sadu (1913)
Fereno:	Andrej Hlat (1913–15)
Xarqueada:	Jakob Šoba (1913–16)
Bica de Pedra:	Francesco Jager (1914)
Linha Ingleza:	José Obreza (1914)
Estado de San Paulo:	Jožef Milharčič (1915)

Brazilija skupaj

Leto	Število naselbin	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj	Leto	Število naselbin	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj
1891	1		9	9	1905	2	–	3	3
1893	1		16	16	1906	6	–	33	33
1895	1		26	26	1907	6	–	25	25
1896	3		49	49	1908	7	–	23	23
1897	4		63	63	1909	8	1	24	25
1898	9	–	65	65	1910	7	1	25	26
1899	12	–	79	79	1911	8	–	24	24
1900	11	–	49	49	1912	3	–	21	21
1901	11	–	71	71	1913	10	1	13	14
1902	1	–	2	2	1914	10	1	13	14
1903					1915	6	1	5	6
1904	1	–	1	1	1916	4	1	3	4

Kot vidimo iz zgornje tabele, se udje Družbe sv. Mohorja v Braziliji pojavijo leta 1891, torej nekaj let za argentinskimi, svoj vrh pa dosežejo nekoliko prej – ob prelomu 19. in 20. stoletja; podobno kot argentinskim pa jim po imenikih Družbe lahko sledimo do leta 1916, za naslednji dve leti pa tudi o njih v imenikih udov ni podatkov. Velikemu padcu po prvem višku sledi ponovni dvig, ki pa ne doseže prvotnega števila udov. V primerjavi z argentinskimi je brazilskih mohorjanov in njihovih naselbin nekajkrat več. Vsega skupaj se udje Družbe sv. Mohorja pojavijo v 41 naselbinah, od katerih jih je 20 večjih. Z izjemo Joboticobala (pisano tudi Jaboticobal) vse velike naselbine mohorjanov delujejo zelo kratek čas, od enega do šest let, manjše naselbine pa premorejo v veliki večini le enega, največ dva mohorjana. Imena naselbin z mohorjani so v imenikih pogosto pisana različno in jih navajam v vseh oblikah, kot so zapisana. Podobno kot v Argentini naletimo tudi v Braziliji tako v »velikih« kot »malih« naselbinah kar nekajkrat na ista imena in tako posredno spremljamo pot mohorjanov od ene do druge njihove poklicne in življenjske postaje. Lep primer takega popotovanja je družina Sadu, ki jo najdemo kar na šestih mohorjanskih postojankah, zadnjo, šesto sestavlja kar sama.

Vsega skupaj najdemo v seznamih brazilskih mohorjanov okoli 370 imen, od katerih se jih vsaj 20 pojavlja večkrat. V primerjavi z argentinskimi so brazilski mohorjani veliko bolj »opremljeni« s poklici. Tako nas po dosedanjem vedenju o slovenskem izseljevanju v Brazilijo pač ne preseneti, da je med njimi navedenih kar 62 kolonistov, poleg njih pa še 6 posestnikov, dva vrtnarja in en kmet ter še nekaj kombinacij posestnika in obrtnika ali trgovca. Nedvomno je med poklicno neopredeljenimi na seznamih udov še nekajkrat več s kmetijstvom povezanih poklicev. Veliko je navedenih tudi obrtnih poklicev: 16 tesarjev, 12 mizarjev, 11 kovačev, 6 zidarjev oz. zidarskih mojstrov, 4 kolarji, 3 krojači, 2 čevljarja, mesar, sedlar, sodar, žagar, fasader in ključavničar.

Med drugimi poklici naletimo na avstrijskega konzularnega tajnika v Sao Paulu Frana Turka, ki je vsaj nekaj časa pošiljal sezname udov Družbe sv. Mohorja v Braziliji vodstvu Družbe v Celovec, ta pa ga je leta 1898 prejela »ravno pred natisom zadnje pole Imenika.¹⁴ Turk je leta 1905 postal tudi začasni vodja avstro-ogrskega konzulata v Porto Allegre. V tem kraju je bil eno leto ud Družbe sv. Mohorja tudi zelo zanimiv izseljenec Karel (Dragotin) Štrucelj (tudi Srucelj), kasnejši povratnik v matično domovino (1871–1942), ki je med drugim nekaj časa zalagal in urejal glasilo avstrijskih priseljencev v Brazilijo *Viribus Unitis*.¹⁵ (Ime je vzel po znanem geslu cesarja Franca Jožefa, po katerem je dobila ime tudi leta 1918 v Pulju potopljena bojna ladja.)

Med ostalimi navedenimi poklici naletimo še na arhitekta, graščinskega oskrbnika, knjigovodjo, strojevodjo, sedem trgovcev, od katerih so trije še posestniki, tri pivovarnarje, dva delavca, strojevodjo, prevodnika, gospodinjo, par soprog, trgovčevno ženo, trgovskega pomočnika, dve dekleti, upravnika faziende, pisarja in dva duhovnika – salezijanskega misijonarja Rafaela Hutha ter Cirila Seigerschmida, ki je na eni od svojih postojank naveden kot koadjutor, na drugi pa kot profesor, pred Brazilijo pa smo nanj naleteli že med argentinskimi mohorjani. Med udi Družbe sv. Mohorja naletimo v letu 1901 tudi na edinega kolektivnega naročnika v Južni Ameriki – avstro-ogrsko podporno društvo »Ustanova cesarja Franca-Jožefa«.

¹⁴ KDM za 1899, str. 129.

¹⁵ B. Marušič, Prispevka o slovenskem izseljevanju..., str. 62–65.

Južna Amerika skupaj					Družba sv. Mohorja v celoti		
Leto	Število naselbin	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj JA	Dosmrtnih udov	Letnih udov	Skupaj DSM
1888	1	—	12	12	630	40.922	41.552
1889	1	—	14	14	658	45.384	46.042
1890	1	—	16	16	680	47.404	48.084
1891	2	—	24	24	775	51.052	51.827
1892	1	—	13	13	837	56.866	57.703
1893	3	—	31	31	915	56.483	57.398
1894	1	1	9	10	984	64.968	65.952
1895	3	1	40	41	1.057	71.040	72.097
1896	5	1	67	68	1.132	74.095	75.227
1897	5	1	71	72	1.168	70.372	71.540
1898	12	1	89	90	1.232	75.899	77.131
1899	15	1	94	95	1.309	76.794	78.103
1900	14	1	63	64	1.362	77.234	78.596
1901	14	1	91	92	1.413	74.697	76.110
1902	5	2	16	18	1.473	78.573	80.046
1903	3	2	15	18	1.521	74.537	76.058
1904	4	2	13	15	1.561	83.037	84.598
1905	6	2	19	21	1.608	81.964	83.572
1906	11	7	50	57	1.660	80.319	81.979
1907	10	7	41	48	1.707	77.439	79.146
1908	11	7	41	48	1.740	82.649	84.389
1909	12	8	32	40	1.788	83.726	85.514
1910	11	8	32	40	1.858	83.931	85.789
1911	11	7	26	33	1.837	83.018	84.855
1912	6	7	25	32	1.848	76.719	78.567
1913	12	7	14	21	1.951	76.320	78.271
1914	14	8	15	23	2.090	76.271	78.361
1915	9	8	6	14	2.080	72.234	74.314
1916	6	8	3	11	2.122	76.023	78.145
1917	—	—	—	—	2.290	80.509	82.799
1918	—	—	—	—	2.492	88.020	90.512

Idejni otrok škofa Antona Martina Slomška Družba sv. Mohorja s svojimi knjigami že preko 140 let nedvomno pomembno prispeva k verski, narodnostni, moralni, kulturni, gospodarski in še kakšni rasti Slovencev, s svojim delovanjem med Slovenci zunaj matične domovine, torej tudi med slovenskimi izseljenci v Južni Ameriki in drugod pa je znatno pomagala buditi in ohranjati njihovo zavest pripadnosti slovenskemu narodu. Poleg tega zaslužnega poslanstva pa pomenijo imeniki njenih udov tudi pomemben vir podatkov za zgodovino slovenskega izseljenstva. Kot smo že omenili, je bila osnovna organizacijska enota Družbe sv. Mohorja v matični Sloveniji in tudi marsikje v zamejstvu in bližnjem ter daljnem izseljenstvu sicer župnija s svojimi poverjeniki (praviloma duhovniki ali najuglednejši laiki).

Vendar pa v Argentini in Braziliji teh ni bilo in tako so mohorska jedra sestavljale slovenske naselbine. Tako nam seznam naselbin mohorjanov pokaže do določene mere tudi mrežo naselbin slovenskih izseljencev. Mohorjeva družba je zajela pač le manjši del slovenskega izseljenstva, zato so slovenski izseljenci in slovenske izseljenske naselbine obstajale seveda tudi zunaj njihovega okvira; vsaj glede večjih slovenskih izseljenskih

naselbin pa se oba seznama pokrivata. Mreža mohorjanskih jeder je toliko dragocenejša v primerih, ko primanjkuje drugih podatkov o slovenskih izseljencih v določenih državah. To v našem primeru v veliki meri velja za zgodnje slovensko izseljevanje v Brazilijo, v nekoliko manjši pa za precej boljše proučeno zgodnje izseljevanje v Argentino. Objavljeni pregled nam tako nudi mrežo štiridesetih krajev, kjer so živeli Slovenci in preko 400 njihovih imen s kakimi sto poklici. Tudi ti, sicer precej skromni podatki so koristno dopolnilo k našemu vedenju o zgodnjem slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko.

Summary

Members of the St Hermagoras Society (Družba sv. Mohorja) in South America before 1918

Andrej Vovko

The brain-child of Bishop Anton Martin Slomšek, Družba sv. Mohorja (St Hermagoras Society) has doubtlessly importantly influenced the religious, national, moral, cultural, and economic growth of Slovenes in the last 140 years. Since it is active also among Slovenes outside their native country, thus also among the ones living in South America and elsewhere, it has greatly affected and helped to preserve the awareness of their Slovene ethnic appartenance. Aside from this well-deserved mission of the association its member rosters contain an important source of data on the history of Slovene immigration. The basic organizational unit of the association in Slovenia and in bordering countries, as well as in some of the more distant ones, was the parish with its commissioners who were usually either priests or respected laymen; yet Argentina and Brasil did not have it.

The core of the St Hermagoras Society members in these two countries therefore consisted of Slovene settlements. The list of the settlements with the association members thus also reflects to a great extent the network of Slovene immigrant settlements. It is true that Mohorjeva družba encompassed only a smaller part of Slovene immigrants, and Slovene immigrants and settlements existed also outside this framework, but at least in larger Slovene settlements both lists correspond to each other. The network of the association cores is all the more invaluable when other data on Slovene immigrants in certain countries is unavailable. This is basically true for the early period of Slovene immigration to Brasil and, although to a smaller degree, also for the early immigration from Slovenia to Argentina, although the latter has been far better researched.

Based on the data from the association rosters, published in the association calendars each year, this paper for the first time presents on the whole the settlements in Argentina (between 1888–1916) and Brasil (1891–1916). The ten settlements of the Argentina St Hermagoras Society members numbered about sixty people who lived mainly in Parana, Buenos Aires, and Cerrito, while the approximately 370 members in Brazil lived in forty settlements. About 100 out of these more than 400 names also contain data on people's profession. Even though this data is rather modest, it presents yet another useful step toward our knowledge about early Slovene immigration to South America. This review is supplemented by a brief presentation of the research of Slovene immigrants in Argentina and Brazil before 1918, based on the existing literature.

SLOVENSKA MATICA, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 8, 061/1263-190

med drugimi svojimi publikacijami zalaga in članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije **nudi po svojih članskih cenah tudi Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (ZZNT):**

ZZNT 1/1971 – Z. Bufon – Naravoslovje v slov. narodnem prebujanju, L. Čermelj – Fizik Nace Klemenčič, V. Murko – Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, F. Mlinarik – Ptujске lekarnе, lekarnarji in njihove hiše, A. Štefančič – Kratek pregled zdravstvenega nadzora živil

ZZNT 2/1974 – V. Murko – Starejši slov. znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini – astronomi, M. Matičetov – Zvezdna imena in izročila o zvezdah, F. Adamič – Naš prispevek k razvoju genetike in žlahtnjenja rastlin, Z. Bufon – Naravoslovje v slov. narodnem prebujanju II

ZZNT 3/1975 – D. Mušič, J. Batis – Življenje in delo J.M. Žagarja (Sagarja), P. Borisov – Sto dvajset let od ustanovitve naravnega zdravilnega zavoda na Bledu, V. Zavrnik – Mariborski tekst napotkov mojstra Albranta za zdravljenje konj

ZZNT 4/1979 – J. Pučnik – Razvoj vremenoslovja, Z. Bufon – Ivan Žiga Popovič kot naravoslovec in rodoljub, K. Bajc – Ivan Žiga Popovič, predhodnik oceanografije, F. Sevnik – Žagarstvo na Slovenskem, J. Maček – Izbruh in širjenje krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stol., F. Adamič – Stoletnica rojstva dr. Frana Jesenka

ZZNT 5–6/1981 – F. Habe, A. Kranjc – Delež Slovencev v speleologiji, E. Pertl – Prvi slov. zdravniki v Mariboru, F. Adamič – Razvoj agrotehničnih znanosti, S. Turk – Masivne in lesene konstrukcije, S. Turk – Mihael Strukel (Štrukelj) prvi redni univ. profesor med slov. gradbeniki

ZZNT 7/1983 – Bleiweisov zbornik s prispevki B. Grafenauerja, V. Melika, P. Vodopivca, F. Rozmana, F. Adamiča, S. Bavdka, M. Dolenca, J. Batisa, P. Borisova, B. Štiha, M. Orožen, D. Moravca, S. Grande, V. Gjurina, Š. Barbariča in M. Kambiča

ZZNT 8/1985 – A. Ramovš, V. Kochanovsky-Devide – Marko Vincenc Lipold (1816–83), prvi slov. geolog, J. Strnad – Kako je Jožef Stefan odkril zakon o sevanju, V. Murko – Resslerovi načrti za izkoriščanje vetrne energije, A. Hribovšek, E. Pertl – Dr. Štefan Kočever, delavec za slov. narodno in zdravstveno ledino, A. Poznik – Osnovne Paracelsusove teze in njegovo bivanje v Ptuj

ZZNT 9/1987 – S. Sitar – Rusjanov poskus letalske industrije, T. Kurent – Merski sistem v arhitekturi, E. Faninger – Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki, J. Jurca – Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem

ZZNT 10/1989 – J. Strnad – Ernest Mach kot fizik, V. Ribarič – Alojz Belar (1864–1939) in začetki slov. seizmologije, P. Svetik – Oris razvoja geodezije, L. Bezljaj-Krevel – Pregled zgodovine razvoja poštne službe

ZZNT 11/1991 – P. Borisov, A. Dolenc – Razvoj sodnomedicinskega izvedenstva v Evropi, F. Adamič – Razvoj agrotehniških znanosti, B. Ozvald – Ljubljčan baron Anton Codelli – eden najplodovitejših izumiteljev, S. Sitar – Slov. letalsko pionirstvo, J.J. Ferber – Opis živorebrnega rudnika v Idriji

ZZNT 12/1993 – Z. Šmitek – Astronom Avguštin Hallerstein in Kitajska 18. stol., J. Strnad: Stefanovi dosežki v fiziki, L. Hrček – Prispevek iz vinogradništva in vinarstva, E. Holz – O cestnih gradnjah na Kranjskem v 19. stol., D. Cerar – 50 let plavžarstva na Jesenicah

ZZNT 13–14/1998 – S. Gaberc – Kratek oris zgodovine slov. pomorstva, A. Paulin – Metalurgija neželeznih kovin, M. Pleničar – Zgodovina raziskav nafte, P. Sinčič in R. Vidrih: Razvoj instrumentalne seizmologije, S. Južnič – Fizik Simon Šubic, S. Južnič – Študij fizike v Ljubljani v času študija Jurija Vege, S. Sitar – O razvoju vprežnih vozov, M. Pleterski – Delavnice za vzdrževanje železniških vozil

Ludwig Steindorff

Med birokracijo in ideologijo

Protiverska komisija pri Centralnem komiteju kot koordinator boljševistične verske politike v dvajsetih letih

Prispevek temelji na predavanju, ki ga je avtor 1. marca 1999 kot gost Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani predstavil v hrvaškem jeziku. – Razširjena verzija prispevka bo v nemškem jeziku izšla v reviji Kirchliche Zeitgeschichte 12 (1999).

V zadnjem desetletju so se ponudile nove perspektive za raziskovanje odnosa države do pravoslavne cerkve kot tudi do vseh drugih verskih skupnosti v zgodnjem obdobju Sovjetske zveze. Arhivi za zgodnja dvajseta leta so večinoma odprti, kar je skupaj z neovirano izmenjavo informacij omogočilo, da lahko posamezna dogajanja in ravnanje določenih oseb rekonstruiramo dosti bolj natančno, kot je to bilo možno na podlagi dosedanjega števila dostopnih virov. Ne morem verjeti, da bi v prihodnosti mogli še dalje prikrivati ali vsaj prikazovati kot nedolžno neprenehno prisotnost represije, kakor je to počelo prejšnje uradno sovjetsko zgodovinopisje; niti ne bodo mogle obveljati predstave, da je sovjetski sistem proti cerkvi in veri postopal z demonsko perfekcijo in po enotnem načrtu. V enaki meri se razblinja podoba homogenih in v sebi statičnih verskih skupnosti, ki je bila v skladu s svetovnonazorskimi in političnimi vidiki konotirana bodisi pozitivno ali negativno; ni namreč več mogoče spregledati najrazličnejših interesov in vzorcev vedenja tudi znotraj posameznih skupin.

V središču pričujočega prikaza se bo nahajal sklop virov, ki je postal dostopen šele v začetku devetdesetih let in ki je bil do sedaj komajda raziskan, namreč uradni zapisniki »Komisije za izvajanje ločevanja cerkve od države pri CK RKP (b)«,¹ ki je obstajala od 1922 do 1929 in ki so jo znotraj partije imenovali tudi s času primernim nazivom »Protiverska komisija«.²

Zapisniki so zanimivi kot ogledalo politike do verskih skupnosti; v velikem številu dogodkov, ki jih bomo omenili, se prepletajo z že objavljenimi viri. Poleg tega jih je mogoče obravnavati tudi kot paradigmo za delovanje sovjetskega sistema v dvajsetih letih, posebej glede sodelovanja med partijo in državo.

¹ Od leta 1927 VKP (b): namesto »Ruska komunistična partija (boljševiki)« zdaj »Vsezvezna komunistična stranka (boljševiki)« – CK pomeni »centralni komite«, ki je bil najvišji partijski organ, ki se je periodično sestajal med posameznimi strankarskimi zasedanji; iz kroga članov CK-ja je izhajalo najožje vodstvo politbiroja, ki se je praviloma sestajalo tedensko.

² Avtor ta sklop preučuje v okviru projekta DFG, ki sta ga zasnovala skupaj z Güntherjem Schulzem in ga slednji tudi vodi; poglavitni cilj projekta je objava in obdelava zapisnikov od leta 1922 do 1925 v nemškem prevodu. Načrt je usklajen tudi z N.N. Pokrovskim (Novosibirsk), ki je v nadaljevanju svojega projekta »Arhiv Kremlja« pričel s pripravi na rusko izdajo zapisnikov.

Za boljši prikaz izhodiščnih okoliščin, v katerih je bila oktobra 1922 ustanovljena Protiverska komisija, naj v skopih potezah orišemo versko politiko po oktobrski revoluciji: 23. januarja 1918 je svet ljudskih komisarjev, ki mu je predsedoval Lenin, izdal »Dekret o ločevanju cerkve od države«.³ Če izhajamo iz dobesečne formulacije besedila, lahko prepoznamo vzporednice s francosko zakonodajo 1905/7; dekret se je poleg tega navezoval na prejšnja razmišljanja o novi ureditvi odnosa med državo in cerkvijo, ki izvirajo iz obdobja provizorične vlade.

Analogno Franciji je zakonodajo prežemal laicizem kot načelo razsvetljenstva in moderne. Država je vse kulturne zgradbe vzela v svojo last in jih nato brezplačno dala na razpolago verskim skupnostim. Verske skupnosti so bile organizirane v skladu z zasebnim pravom, podobnim tistemu, ki je veljalo za združenja.

Toda v primerjavi s Francijo je bilo ločevanje povsem drugače udejanjeno: sistem, katerega glavna nosilca sta bili partija in država, do religije ni bil brezbrizen, temveč sovražno nastrojen. V Franciji je prišlo do številnih kompromisov, ki so omogočali, da je cerkev ohranila svoja področja dela in možnost delovanja. V sovjetski Rusiji so zakonodajo nasprotno uporabljali za to, da bi verske skupnosti v kar največji meri diskriminirali in marginalizirali. Zahtevo po verski indiferentnosti s strani državnega aparata je v veliki meri preglasila protiverska programatika partije, ki je bila v odnosu do države tisti dominantni nosilec sistema, ki si je hotel prilastiti pravico, da nadzira delovanje vseh verskih skupnosti.

Do leta 1921 v verski politiki še ne moremo razložiti jasne smernice. Nihala je med posameznimi represivnimi dejanji, še posebej proti pripadnikom višje duhovščine, in med popuščanjem oz. nezmožnostjo, da bi si pridobila vpliv na versko življenje. Prvi protiversko naravnani ukrep kampanjskega značaja je bil val prisilnega odpiranja relikviarijev v letih 1919–1920.⁴

Šele po koncu leta 1921 je sistem, ki se je med tem že utrdil, svojo pozornost močnejše usmeril na verske skupnosti. Povod za načrtno konfrontacijo s pravoslavno cerkvijo je nudil njen poizkus jeseni leta 1921, da bi organizirala samostojen program pomoči za stradajoče ljudi na področju Volge. Država je v skladu z navodili partijskih organov prepovedala vsakršno samostojno humanitarno delovanje cerkve in tudi ni pristala na predlog cerkvenega vodstva, da bi po svoji presoji za financiranje programov pomoči odstopila nekatere cerkvene zaklade. Namesto tega je VCIK⁵ dne 23. februarja 1922 ukazal zaplembo vseh cerkvenih zakladov z izjemo predmetov, ki so bili nujno potrebni za opravljanje bogoslužja.

Zaradi različnih sporov v zvezi z zaplembo in zaradi protestov patriarha Tihona je bil 19. maja 1922 za slednjega odrejen hišni pripor v moskovskem samostanu Donskoj in pričele so se priprave na kazenski proces proti njemu.⁶

K nadaljnji oslavitvi cerkvene ustanove je doprinesla razcepitev, ki jo je sistem načrtno podpiral. Na eni strani se je nahajala konservativna struja okrog patriarha Tihona, ki je bil izvoljen 5. novembra 1917 na sinodi ruske pravoslavne cerkve; na drugi strani pa različne

³ Vsa relevantna besedila o pravnih določilih so zbrana pri P.V. Giduljanovu: Otdelenie cerkvi ot gosudarstva v SSSR. Pod. red. P.A. Krasikova, Moskva ³1926.

⁴ Kratek prikaz verske politike: John Shelton Curtiss, *Die Kirche in der Sowjetunion (1556–1917)*, prevod iz angleščine, München 1956; Roman Rössler, *Kirche und Revolution in Rußland. Patriarch Tihon und der Sowjetstaat*. Köln – Wien 1969; Eckehart Beichler, »Kriegskommunismus« und »Neue Ökonomische Politik« in ihren Auswirkungen auf die bolschewistische Religionspolitik. (Dis.) Göttingen 1980.

⁵ VCIK: »Vseruski centralni izvršni komite«; odbor, ki ga je volil vseruski kongres sovjetov, ki je v času med njegovimi zasedanji opravljal zakonodajne in izvršne naloge.

⁶ Podrobnejši prikaz spora: N.A. Krivova: *Vlast' i cerkov' v 1922–1925 gg. Politburo i GPU v bor'be za cerkovnye cennosti i političeskoe podčinenie duhovenstva*, Moskva 1997; prim. tudi prejšnjo opombo.

skupine »prenoviteljev«, med njimi »živa cerkev«, pri ustanavljanju katere je maja 1922, kakor je dokazano danes, režijsko pomagal tudi GPU.⁷

Versko politiko je v tem času nedvomno vodil Trocki; dosledno se je zavzemal za trd pristop, v čemer ga je podprl tudi Lenin v svojem pismu z dne 19. marca 1922: spor glede zaplemb je potrebno izkoristiti, da bi trajno oslabil cerkve; izreči je treba kar največ smrtnih obsodb.⁸

Najpomembnejše odločitve teh mesecev je sprejemal politburo na podlagi spisov Trockega in drugih oseb najožjega vodilnega kroga.⁹ Poleg tega je redno zasedala »Osrednja komisija za prilaščanje cerkvenih zakladov« z namenom, da bi usmerjali ravnanje partijskih organov v središčih in provinci ter koordinirali delovanje partije in državnih organov, na najvišji ravni torej delovanje VCIK-ja, ljudskih komisariatov in GPU-ja.

3. oktobra 1923 je »Komisija za protiversko propagando pri Oddelku CK-ja za agitprop«, ki je bila ustanovljena šele konec septembra, predlagala CK-ju, da bi oblikovali novo enotno komisijo za verska vprašanja. Ko je organizacijski biro CK-ja 13. oktobra¹⁰ projekt potrdil, je tudi Komisija za cerkvene zaklade pod vodstvom Trockega in v prisotnosti še šestih drugih na svojem 18. zasedanju v ponedeljek, 17. oktobra 1922, sklenila, naj se razpustijo vse komisije, ki so se dotedaj ukvarjale z verskimi vprašanji in protiverskim delovanjem, oziroma naj bodo kot podkomisije dodeljene novi komisiji.¹¹

Istega dne ob osmih zvečer je v Kalininovem kabinetu v zgradbi VCIK-ja v Kremlju potekalo ustanovno zasedanje nove komisije; štirje od šestih navzočih so se udeležili tudi zadnjega zasedanja Komisije za cerkvene zaklade. Na zasedanju je bilo sprejeto uradno ime »Komisija za izvajanje ločevanja cerkve od države«. Začasni predsedujoči je postal P.A. Krasikov, vodja 5. oddelka Ljudskega komisariata za pravosodje, ki je bil pristojen za kulturne zadeve.¹² Istočasno je komisija prosila politburo, naj za predsedujočega določi Trockega, ki sam ni bil navzoč.¹³ – Tej prošnji sprva niso ugodili; namesto tega je politburo 19. oktobra sklenil, da se predsednikovanje prenese na N.N. Popova iz aparata CK-ja.¹⁴

⁷ Izrečno lahko to zasledimo v referatu uradnika GPU-ja Tučkova pred Protiversko komisijo dne 30. oktobra 1922, besedilo: Politbjuro i cerkov' 1922–1925 gg., izdanie podgotovili N.N. Pokrovskij / S.G. Petrov, Novosibirsk – Moskva 1997 (= Arhivy Kremļa), 7–109, tukaj 82; prim. tudi v predgovoru k tej izdaji, str. 83. – O osebnosti Tučkova v nadaljevanju. – GPU, od leta 1924 dalje OGPU: (Ob'edinennoe) Glavnoe političeskoe upravlenie, tajna policija.

⁸ Pismo ni bilo natisnjeno v Leninovih delih. Objavljeno je bilo na Zahodu leta 1970, v Sovjetski zvezi pa šele leta 1990. – Besedilo najdemo dandanes na primer v: Politbjuro i cerkov', št. 23–16, 140–144; Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo 1917–1941. Dokumenty i fotomaterialy, red. Ja. N. Ščapov, Moskva 1996, 88–92. V nemščini rahlo okrajšano: Die Orthodoxe Kirche in Rußland. Dokumente ihrer Geschichte (860–1980), izd. Peter Hauptmann / Gerd Stricker, Göttingen 1988, št. 236, str. 674–676; v tem zvezku se nahajajo tudi številni drugi poglavni dokumenti, ki so bili znani pred letom 1988.

⁹ Vloga Trockega je podrobneje orisana pri S.G. Petrov: Sekretnaia programma likvidacii russkoj cerkvi: pis'ma, zapiski i pošto-telegrammy L.D. Trockogo v politbjuro CK RKP (B) (1921–1922 gg.), v: Sibirskaia provincija i centr: Kul'turnoe vsaimodejstvie v XX veke. Sbornik naučnykh trudov, Novosibirsk 1997, 21–86; prim. tudi Jonathan W. Daly: »Storming the Last Citadel«: The Bolshevik Assault on the Church, 1922, v: Wars, izd. Vladimir N. Brokvin, 235–238.

¹⁰ Publikacija: Politbjuro i cerkov', št. 12–9, 319 sl.

¹¹ Publikacija: Politbjuro i cerkov', št. 12–10.

¹² Kakor priča popis osebja z dne 12. decembra 1922, ki ga je podpisal Krasikov, je ta oddelek sestavljalo natanko devet sodelavcev: vodja, namestnik vodje, znanstveni svetovalec (S.L. Ursinovič), pravni svetovalec (P.V. Giduljanov), tajnik, poslovodja, novinar, pisar in kurir; prim. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj federacii (v nadaljevanju: GARF), delo 353, opis' 7, delo 1, list 9.

¹³ Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii (v nadaljevanju: RCHiDNI), fond 17, opis' 112, delo 443a, 1.2 in drugi izvodi v drugih delih; publikacija. Politbjuro i cerkov', št. 12–14, 324.

Razlogov za to, zakaj Trocki kljub svojemu dotedanjemu delovanju na področju verske politike ni dobil tega položaja, zaenkrat ni mogoče z gotovostjo razjasniti. Morda se je tako odločil sam, ker je bil preobremenjen z delom. Vsekakor ni nikakršnih dokazov za to, da bi vzrok tičal že v Stalinovih manipulacijah, ki so bile uperjene proti Trockemu.¹⁵ Kakor je mogoče razbrati iz nadaljevanja, je usmeritev komisije v prvih mesecih svojega obstoja ustrezala konceptiji, ki jo je opredelil Trocki, namreč naj drugo proti drugi naščuvajo konkurenčne cerkvene skupine in naj patriarhatsko cerkev napadejo šele potem, ko jo bodo onemogočili s pomočjo prenoviteljev. Pri odločitvah glede verskih vprašanj sta Stalin in Trocki aprila 1923 še zastopala enako stališče.¹⁶

Prvo redno zasedanje Protiverske komisije je bilo 23. oktobra 1922; do septembra 1923 so zasedali – če ne upoštevamo dveh večtedenskih premorov enkrat januarja in drugič aprila zaradi XII. partijskega kongresa – praviloma v tedenskem ritmu; dan zasedanja je bil večinoma torek; kraj zasedanja je ostal Kalininov kabinet; izjemoma so za tretje zasedanje uporabili Enukidsejev kabinet. Od jeseni 1923 dalje so razmaki med zasedanji postali daljši in vse bolj neenakomerni. Zadnji zapisnik z dne 4. novembra 1929 nosi številko 118.¹⁷

V nekaterih primerih je komisija sklenila, da se ustanovijo podkomisije, v katere so vključili tudi zunanje osebe.¹⁸ Kolikor je znano, nobena izmed teh komisij ni postala trajna ustanova.

Število prisotnih na zasedanjih je praviloma nihalo od štiri do osem; skoraj redno so se jih udeleževali le P.A. Krasikov z Ljudskega komisariata za pravosodje, N.N. Popov iz aparata CK-ja, P.G. Smidovič iz vrst VCIK-ja, namestnik vodje GPU-ja V.R. Menžinski¹⁹ in E.A. Tučkov, prav tako član GPU-ja. Razen Tučkova so bili vsi navedeni za sodelavce komisije določeni že v času njenega ustanavljanja. Tučkov, ki je prišel šele na redno sejo št. 1, kasneje, če ne upoštevamo zasedanja št. 37, ni manjkal niti enkrat vse do leta 1925.

Do konca leta 1925, do 67. zasedanja, če ne štejemo ustanovnega, je bilo na najmanj enem zasedanju vsega skupaj prisotnih 41 ljudi; od tega jih je 25, med njimi obe edini ženski, prišlo največ petkrat. Mnogi izmed redkeje navzočih so bili povabljeni zgolj kot strokovnjaki za določena vprašanja.²⁰

¹⁴ Publikacija: *Politburo i cerkov'*, št. 12–14, 324. – N.N. Popov: vodilni član ukrajinske KP in njen »predstavnik« v Moskvi.

¹⁵ Tako Arto Luukkanen: *The Party of Unbelief. The Religious Policy of The Bolshevik Party, 1917–1929*, Helsinki 1994, 126–127; podobno Daniel Peris: *Storming the heavens. The Soviet League of the Militant Godless*, Ithaca – London 1998, 41 sl. – Tudi Petrov: *Sekretnejaja programma* (kakor v op. 9), 62, govori o »ponižujočem porazu«. Toda prav njegovi prikazi kažejo, kako se je Trocki že od maja 1922 dalje, potem ko je začrtal nadaljnjo usmeritev, vse bolj umikal iz organizacijskega dela na področju verske politike, tako da je povsem verjetno, da se je prostovoljno odpovedal vodenju komisije.

¹⁶ *Politburo i cerkov'*, št. 25–15, 265; št. 25–21, 273; prim. Krivova: *Vlast' i cerkov'* (kakor v op. 6), 180–181.

¹⁷ S. Savel'ev: *Bog i komissarii* (k istorii komissii po provedenii otdelenija cerkvi ot gosudarstva pri CK VKB (b) – antireligioznoj komissii), v: *Religija i demokratija. Na puti k svobode sovesti* 2, red. S.B. Filatov / D.E. Furman, Moskva 1993, 164–216, tu 168.

¹⁸ Registrirano do zapisnika št. 40, št. 4 (14. november 1923): RCHiDNI, fond 17, opis' 112, delo 443a, list 10 (točka dnevnega reda (v nadaljevanju: TDR) 1.6): Komisija za uvoz in tiskanje verske literature; 1.11 (TDR 5c1): Komisija za molilne prostore baptistov. Št. 5 (21. november), pravitam, 1.13 (TDR 3.1): Komisija za registracijo skupnosti. Št. 8 (19. december), pravitam, 1.21 (TDR 4.1): Komisija za pogostejše obtožbe zaradi cerkvene kontrarevolucije. Št. 38 (13. november 1923), RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 37 (TDR 2b): Komisija za informiranje o registraciji pravoslavnih skupnosti.

¹⁹ Menžinski je leta 1926 postal vodja OGPU-ja namesto Dzeržinskega; umrl je leta 1934.

²⁰ Avtor se zahvaljuje Borisu Orlovu (Univerza v Tel Avivu), da je zbral biografske podatke o vseh osebah, ki so bile do konca leta 1925 kdajkoli navzoče na zasedanjih komisije; podatke o večini oseb najdemo tudi v:

Med navzočimi je bil najbolj znan kasnejši organizator »Zveze brezbožcev« Emel'jan (Gubel'man) Jaroslavskij, ki si je svoje prve zasluge pridobil že ob prevzemu oblasti oktobra 1917 v Moskvi. V skladu s sklepom organizacijskega biroja CK-ja z dne 18. januarja²¹ je od 11. zasedanja, ki je potekalo dne 30. januarja 1923, dalje prav on vodil komisijo, vendar je bil do konca leta 1925 prisoten vsega skupaj le na 29 zasedanjih. – Poleg cerkveno-političnega in protiverskega delovanja je poglobitno področje Jaroslavskijevih nalog predstavljala organizacija Osrednje partijske nadzorne komisije; za njenega tajnika je bil izvoljen na XII. partijskem kongresu aprila leta 1923.

»Duša komisije« je bil leta 1892 rojeni Evgenij Aleksandrovič Tučkov, kmečki sin, ki mu je uspelo, da je po štiriletnem obiskovanju šole postal knjigovodja v trgovski pisarni. Leta 1915 je bil mobiliziran in si je kot zapisnikar v etapnem štabu dobil nadaljnje upravne izkušnje; poleti 1917 se je podal med boljševike. V letih 1918–22 je opravljal različne naloge pri Čeki, predhodni organizaciji GPU-ja; od leta 1922 pa do svoje upokojitve leta 1939 je bil vodja VI. oddelka tajnega sektorja GPU-ja oz. od leta 1924 dalje OGPU-ja, ki je bil pristojen za verske skupnosti. Tučkov je skoraj popolnoma slep umrl leta 1957.²² Komisija ga je na svojem tretjem zasedanju dne 8. novembra 1923 določila za svojega tajnika; to službo je ohranil ves čas, dokler je komisija obstajala.

Funkcija tajnika Protiverske komisije je bila zanj dodatna naloga. Tudi ostali člani komisije so bili navzoči kot predstavniki ustanov, za katere so delali. Komisija je nudila ustrezen okvir, ki je zagotavljal komunikacijo med vsemi ustanovami, ki so se ukvarjale z vprašanji verskih skupnosti, in koordinacijo njihovega dela. Partijskemu aparatu je zagotavljala primat pri sprejemanju odločitev.

Ko je komisija odločala o prošnjah posameznih verskih skupnosti, so bile te prošnje oddane pri eni izmed državnih ustanov, ki je bila zastopana v komisiji. Odločitev, ki jo je bilo potrebno sporočiti verski skupnosti, je bila podana v imenu državne ustanove; prosilec zato na prvi pogled ni mogel prepoznati (lahko je le slutil), da je odločitev sprejela komisija, ki je pripadala partijskemu aparatu. Komisija sama ni imela stikov s podrejenimi uradi v provinci; dajala je le navodila posameznim ustanovam, ki so bile zastopane v njej – predvsem GPU-ju in Ljudskemu komisariatu za pravosodje –, naj odločitve posredujejo navzdol.

Tako lahko načeloma izhajamo iz tega, da obstaja ali vsaj je obstajalo ustrezno pisno gradivo o vseh zadevah, ki jih je obravnavala komisija, ter da je to gradivo izviralo iz sovjetskih uradov. Vendar pa primeri, ki jih je komisija obravnavala, nasprotno predstavljajo le »vrh ledene gore«; o večini zadev se je odločalo – pri čemer lahko domnevamo, da so vplivale krajevne partijske instance – znotraj uradnih sovjetskih ustanov.²³

Način dela komisije je upošteval načelo, da pisno gradivo, ki je krožilo znotraj partije, ne sme zaiti v obtok dopisov sovjetskih organov – torej ljudskih komisariatov, VCIK-ja, nižjih uradov, tudi GPU-ja – in sindikatov; to pravilo je bilo redno natisnjeno na formularjih CK-ja.²⁴ Komunikacija med partijo in sovjetskimi organi, torej državo, je bila vezana na

Politburo i cerkov' 1922–1925 gg. Kniga 2, izdanie podgotovili N.N. Podkrovskij, S.G. Petrov (=Arhivy Kremlja), Moskva 1998, 521–579.

²¹ Politburo i cerkov', pravtam, (op. 13), št. 12–26, 358.

²² Biografski podatki po I.V. Solov'ev v opombah k Archimandrit Feodosij (Almazov): Moi vospominanija (Zapiski soloveckogo uznika), Moskva 1997, 206, op. 76; Politburo i cerkov'. Kniga 2, 572; Arto Luukkanen: The Religious Policy of the Stalinist State. A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938, Helsinki 1997, 68.

²³ Od dogajanj, izpričanih v GARF-u, f. 1235, op. 60, d. 78; op. 61, d. 174, kjer je sekretariat predsednika VCIK-ja v letih 1924–26 v odnosih do krajevnih uradov nastopal kot »apelacijska instanca« za verska združenja, ni niti eden izmed primerov prišel do Protiverske komisije. – Sistematično raziskavo obširne korespondence VCIK-ja glede verskih vprašanj bo še potrebno opraviti.

osebe, ki so imele funkcije v obeh aparatih.²⁵ Medtem ko so sovjetski organi v odnosu do verskih skupnosti predstavljali postopkovno in pravno varnost, pa je institucija, ki je morala v skladu z ideološkimi smernicami skrbeti za reglamentacijo in manipulacijo, delovala konspirativno in se je nahajala zunaj državnega aparata.

Formular, na katerega so bili natipkani zapisniki zasedanj, je bil oblikovan analogno s protokoli politbiroja in je leta in leta ostal v veliki meri nespremenjen. Večina zapisnikov obsega enega ali dva lista formata 20,5 x 35 cm, torej velikosti med DIN A 3 in DIN A 4. Tipkani zapisnik je očitno slonel na rokopisni, že v teku zasedanja pripravljeni verziji.

Zapisnik se začne z naslovom in datacijo. Številke zapisnikov so bile deloma lastnoročno vstavljene šele kasneje. Vsi zapisniki nosijo oznako »strogo zaupno«, poleg tega od št. 13 dalje vsebujejo tudi navodilo, da jih je potrebno »konspirativno shraniti«.

Sledi seznam udeležencev. Od zapisnika št. 6 dalje je dnevni red naveden posebej. Temu sledi dejanski zapisnik sklepov. V levem stolpcu, ki nosi naslov *Slušali*, t.j. »Poslušali«, se nahajajo posamezne točke dnevnega reda, v desnem stolpcu, naslovljenem s *Postanovili*, t.j. »Sklenili«, pa so bili vzporedno s točkami dnevnega reda navedeni sklepi.²⁶ V izrednih primerih je bilo zabeleženo tudi razhajanje mnenj znotraj komisije glede določenega vprašanja.²⁷

Zaenkrat je le približno pojasnjeno, kako so se zapisniki ohranili.²⁸ Obstaja le en sam popoln komplet; nahaja se v fondih Centralnega komiteja v nekdanjem partijskem arhivu.²⁹ V nekaterih zapisnikih najdemo obširne, na roko napisane popravke, ki jih je večinoma vnesel Jaroslavski; vendar pa so skoraj izključno stilistične in ne vsebinske narave.

Kakor je razvidno iz rokopisnih zaznamkov Tučkova, je ta običajno dva dni po zasedanju tipkane zapisnike poslal Jaroslavskemu oz. njegovemu namestniku in ga prosil, naj zapisnik podpiše, po potrebi popravi in vrne. Ob tej priliki je Jaroslavski ali njegov namestnik vnesel korekture, še preden je zapisnik vrnil Tučkovu.

V seznamu prejemnikov je navedeno, da je bil zapisnik napisan v dveh izvodih, poleg tistega za sekretariat CK-ja še izvod za OGPU,³⁰ od zapisnika št. 78 z dne 7. decembra 1926

²⁴ Naključno zabeleženi primeri: RCHiDNI, f. 17, op. 113, d. 775 (notranja stran mape s prilogami o zasedanju št. 153 organizacijskega biroja CK-ja z dne 16. septembra 1929, ki se navezuje na sklep CK-ja z dne 10. junija 1927); pravtako RCHiDNI, f. 17, op. 113, d. 837, l. 33. – Nedvomno so ta pravila upoštevali od najzgodnejšega obdobja sovjetske države dalje.

²⁵ Izjemo je predstavljala pristojnost sovjetskih organov v vprašanju članstva partije in komsomolcev; prim. korespondenco VCIK-ja z Osrednjo partijsko komisijo za nadzor: GARF, f. 1235, op. 61, d. 33; op. 63, d. 117–118; op. 64, d. 194, 414. – To načelo je prekršila tudi združitev Ljudskega komisariata delavske in kmečke inspekcije z Osrednjo partijsko komisijo za nadzor.

²⁶ Tako so bili oblikovani tudi zapisniki plenuma CK-ja do leta 1924; odtlej so bila zasedanja stenografirana, stenogrami pa natisnjeni v včasih očitno predelani obliki. Prim. A.N. Artizov / O.V. Naumov, *Nekotorye problemy publikacii dokumentov plenumov CK VKP (b) – KPSS*, v: *Novaja i novejšaja istorija* 1998, 4, 66–76, tukaj 68.

²⁷ Doslej registrirani: zapisnik št. 5 (21. november 1922): *Financiranje »denarja za protiverske cilje«*, RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a; l. 13. Št. 6 (28. november 1922): *Protiverske publikacije*; pravtam, l. 16. Št. 34 (21. avgust 1923): *Dovoljenje za versko poučevanje za muslimane*, RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 30.

²⁸ V delu *Politbjuro i cerkov'* (kakor v op. 7), 550–554 (opombe) najdemo seznam doslej dokazanih izvodov; nekateri podatki tudi v: Savel'ev, *Bog i kommissari* (kakor v op. 17), 187.

²⁹ RCHiDNI, fond 17, op. 112, d. 443a; d. 565a; d. 775; op. 113, d. 353; d. 871.

³⁰ Napotek o »dveh izvodih« prvič zasledimo v zapisniku št. 2 brez navedbe prejemnikov; seznam prejemnikov se redno pojavlja šele od št. 65 dalje.

dalje pa sta na seznamu prejemnikov imenovana tudi predstavnik VCIK-ja Smidovič in Krasikov z Ljudskega komisariata za pravosodje.

V skladu z informacijami, ki jih je avtor dobil na Centralnem arhivu Federalne varnostne službe (CA FSB), med dokumenti OGPU-ja ni ohranjen noben komplet zapisnikov. Vendar je to odkritje presenetljivo le na prvi pogled. Pri izvodih, ki se dokazano nahajajo v partijskem arhivu, gre namreč s precejšnjo gotovostjo za izvode, ki naj bi v skladu s seznamom prejemnikov bili namenjeni OGPU-ju. Kajti skorajda redno zasledimo namreč lastnoročno prošnjo Tučkova, naj predsedujoči zapisnike podpiše in nato vrne. V skladu z omenjenimi pravili ravnanja s partijskimi pisnimi dokumenti je Tučkov izvode osebno hranil ločeno od dokumentacije GPU-ja. Kasneje, verjetno po razpustu komisije leta 1929, je gradivo predal partijskemu arhivu. Prav izvodi zapisnikov, ki so bili v skladu s seznamom prejemnikov namenjeni CK-ju, po tem datumu doslej še niso izpričani. Le skromen del zapisnikov je na voljo v publikacijah.³¹

Kakor je predpisal politbiro,³² ko je 19. oktobra 1922 potrdil ustanovitev komisije, je predsedujoči v prvih petih mesecih obstoja komisije v približno tritedenskih razmakih politbiroju pošiljal poročila; ta na eni strani približno povzemajo vsebino zapisnikov, po drugi strani pa omogočajo širše analize stanja. Po dveh nadaljnjih poročilih v razmaku po en mesec je časovno obdobje med poročili naraslo na pol leta. Po koncu septembra 1923 doslej ni izpričano nobeno nadaljnje poročilo.³³

Na posameznih zasedanjih je bila obravnavana široka paleta tem; v odlomkih naj predstavimo relativno obširni zapisnik št. 2 z dne 31. oktobra 1922;³⁴ zasedanja so se udeležili začasni predsedujoči Krasikov, Smidovič, Skvorcov-Stepanov, novinar in sodelavci agitpropa Flerovskij, Menžinskij in Tučkov ter kot začasni tajnik še sodelavec GPU-ja Deribas.

Pod 3. točko je Tučkov predstavil referat o sporu med patriarhom Tihonom in njegovimi privrženci na eni ter prenovitelji na drugi strani; izvodu zapisnika za politbiro je bila priložena tudi pisna verzija referata, datirana z dnem predavanja, 30. oktobrom.³⁵ Sklep komisije je pritrdil predlogom Tučkova, ki so nakazovali smer, ki jo je 30. marca 1922 opredelil že Trocki.³⁶ Še naprej so hoteli podpirati prenovitelje³⁷ in ovirati Tihonove

³¹ Zapisnik št. 1 in 2: Istoričeskij arhiv 1993, 2, 76, 79–81; Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo (kakor v op. 8), 149–152; Politbjuro i cerkov' (kakor v op. 7), št. 12–16, 326 f.; št. 12–19, 333–337. – Vse točke dnevnega reda, ki zadevajo proces proti patriarhu Tihonu, so objavljene v: Politbjuro i cerkov', pravtam (op. 13), 522–534, 566–572 (opombe). Poleg tega so za celotni čas delovanja komisije do leta 1929 objavljeni izvlečki izbranih zapisnikov pri Aleksandr Nežnyj: Kommissar d'javola, Moskva 1993, 97–106.

³² Politbjuro i cerkov', št. 12–14, 324.

³³ Poročila:

Datum:	Objavljeno v: Politbjuro i cerkov'
4. nov. 1922	št. 12–20, str. 337–339.
28. nov. 1922	št. 12–21, str. 339–343.
12. dec. 1922	št. 12–23, str. 344–348.
1. jan. 1923	št. 12–24, str. 349–354.
17. jan. 1923	št. 12–25, str. 354–358.
16. feb. 1923	št. 12–28, str. 358–362.
22. mar. 1923	št. 12–33, str. 366–371.
(15.–25. spet. 1923)	št. 12–58, str. 419–430.

Prva tri poročila so objavljena tudi v: Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo (kakor v op. 8).

³⁴ Politbjuro i cerkov', št. 12–19, str. 333–337; glede izvodov in drugih publikacij gl. zgoraj.

³⁵ Politbjuro i cerkov', št. 12–18, 331–333. – Objavljeno poleg tega v: Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo, 152–154, po RChDNI, f. 5 (Leninskij), op. 2, d. 55., l. 43.

privržence; predvsem so si prizadevali, da bi preprečili vsakršne poizkuse prenoviteljev, da bi se zbližali s Tihonom. Šele daljnoročno naj bi nato iz javnega življenja izrinili tudi nosilce reform.

Podpiranje prenoviteljev je razvidno tudi iz novejših zapisnikov. Deloma so subvencionirali njihove časopise; na zasedanju št. 8 dne 19. decembra 1922 je komisija sklenila, da ne bo več zagotavljala nobenih sredstev za časopise v provinci. GPU je proti koncu februarja leta 1923 od komisije prejel nalog, naj pred volitvami delegatov v sinodo prenoviteljev iz župnijskih občestev odstrani Tihonove privržence.³⁸

Po Tučkovem predavanju je pod točko 4. svoj referat o protiverski propagandi predstavil sodelavec agitpropa Skvorcov-Stepanov; tudi ta je bil priložen zapisniku.³⁹ Njegove teze je komisija prav tako potrdila, čeprav so bile pravzaprav v nasprotju s koncepcijo Tučkova. Kajti Skvorcov je izhajal iz izhodišča, da je potrebna enaka negativna naravnost do vseh verskih struj. Implicitno je ta pristop izključeval koncept taktiziranja s prenovitelji.

Nadaljnja tema pod točko 5. je bil časopis *Nauka i religija*. Predstavnik agitpropa Flerovskij je bil mnenja, da usmeritev tega časopisa ni več potrebna, saj ne potrebuje več nobene subvencije. Sklenjen je bil dvomesečni moratorij; nato je na zasedanju št. 4 sledila še odločitev, da časopis preneha izhajati in da se z istim osebjem ustanovi novega.⁴⁰ 28. novembra je komisija na 6. zasedanju potrdila načrt Flerovskega, da naj bi vsaka dva tedna izdajali časopis *Bezbožnoe vremja*,⁴¹ ki je nato izšel pod naslovom *Bezbožnik*.

Zapisnik sta podpisala predsedujoči Krasikov in tajnik Deribas.

V 118 zapisnikih med leti 1922 in 1929 je bilo obravnavanih vsega skupaj 843 točk dnevnih redov.⁴² Zato je nemogoče, da bi na tem mestu podali podroben katalog vseh tem, ki se pojavljajo v zapisnikih. V nadaljevanju se bomo poleg tega omejili na čas do konca leta 1925.

Težišče dela komisije je v prvih mesecih objektivno kot tudi subjektivno v samoumevanju njenih članov prav gotovo predstavljalo prizadevanje za marginalizacijo pravoslavne cerkve. To je razvidno že iz uradne oznake »Komisija za izvajanje ločevanja cerkve od države«, namesto da bi se splošno imenovala komisija »za položaj verskih skupnosti« ali kaj podobnega. Enako pomenljiva je bila tudi neuradna oznaka »Protiverska komisija«, ki se pojavi že v naslovu drugega poročila z dne 28. novembra, v zapisnikih pa je prvič uporab-

³⁶ Politburo i cerkov', št. 23–29, 161–164; podobno še enkrat v nekem telegramu, naslovljenem na politburo z dne 14. maja: Politburo i cerkov', št. 12–3, 311–313. – Kakor smo že povedali, ta kontinuiteta govori proti domnevam, da Trocki predsedništva v komisiji ni dobil proti svoji volji.

³⁷ Stefan Plaggenborg: *Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrussland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus*, Köln etc. 1996, 126, piše, kako si je sistem »živo cerkev« predstavljal kot »transmisijsko krmilno cerkev« (tudi v besedilu se nahaja v navednicah), ki bi se nahajala v funkcionalni bližini ostalih transmisijskih krmil kot na primer Komsomola. Vendar pa ne smemo spregledati, da je sistem podpiral prenovitelje le zaradi kratkoročnih taktičnih interesov in je tudi njih – kot vsako versko skupnost – v nasprotju s »pravimi« transmisijskimi krmili obravnaval kot *a priori* sumljive.

³⁸ Zapisnik št. 8 (19. december 1922): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 20 (TDR 2.2; 3); zapisnik št. 14 (27. februar 1923): pravtam, l. 30 (TDR 2.5).

³⁹ Objavljeno v: Politburo i cerkov', pravtam (op. 13), št. 12–17, 327–330; v skladu z drugim izvodom: *Russkaja pravoslavna cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo* (kakor v op. 8), 154 (izvlečki). – Stališče je podrobneje izdelano v knjižici I. Skvorcov, *O »živoj cerkvi«*, Moskva 1922, posebej 38–39.

⁴⁰ Zapisnik št. 4 (14. november 1922): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 10 (TDR 4).

⁴¹ RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 16 (TDR 1.1–2).

⁴² Tako navaja Savel'ev, Bog i kommissari, (kakor v op. 17), 168.

ljena v št. 7 z dne 5. decembra 1922;⁴³ kajti od samega začetka je komisija obravnavala tudi druge verske skupnosti.

V odnosu do pravoslavne cerkve je v zgodnjem poletju leta 1923 nastopila sprememba. Patriarh Tihon je bil, potem ko je bil 11. maja iz hišnega pripora celo premeščen v zapor GPU-ja, 27. junija izpuščen na prostost; postopek proti njemu je bil suspendiran. Tihon je 16. junija z »izjavo o kesanju«⁴⁴ prosil Vrhovno sodišče za izpustitev;⁴⁵ dan po izpustitvi pa je v pozivu vernikom oznanil svojo lojalnost do sovjetske oblasti.⁴⁶ Iz dokumentov, ki so šele zdaj postali dostopni, je razvidno, da je Jaroslavski vsebino te izjave predhodno formuliral na izrednem, »zunanjem zasedanju«⁴⁷ Protiverske komisije dne 11. junija.⁴⁸ Komisija je osnutek skorajda dobesedno sankcionirala na svojem rednem zasedanju št. 24 dne 12. junija⁴⁹ in ga predložila politbiroju, da ga odobri.⁴⁸

Izpustitev v zameno za izjavo o lojalnosti je bila ugodna rešitev za režim, saj lahko iz poročil GPU-ja razberemo, kako zelo so se bali, da bi proces izzval nemire;⁴⁹ poleg tega so želeli preprečiti, da bi prišlo do ponovnega padca ugleda v tujini in do ogrožitve prizadevanja za diplomatske odnose. Vendar pa je politbiro prav nasprotno še 12. aprila zavrnil prošnjo ljudskega komisarja za zunanje zadeve Čičerina, da bi že v naprej izključili vsaj smrtno kazen za Tihona.⁵⁰

Tihon sam pa je junija pristal na kompromis, ker se je moral bati, da ga bo sicer režim skupaj s prenovitelji izrinil na stranski tir, saj ga je sinoda prenoviteljev že 3. maja proglasila za odstavljenega.⁵¹ Protiverska komisija je 4. maja sklenila, naj sinoda k Tihonu odpošlje delegacijo in izvedbo zaupa GPU-ju.⁵²

Od Tihonove izjave o lojalnosti dne 16. junija dalje je sistem patriarhatsko cerkev obravnaval kot večinsko cerkev; postopek proti Tihonu je bil na podlagi sklepa politbiroja z dne 13. marca 1924 ustavljen.⁵³ Prenoviteljsko gibanje je izgubilo podporo javnosti in postopoma usahnilo.⁵⁴

⁴³ Politburo i cerkov' (kakor v op. 7), št. 12–21, št. 339; RCHi DNI, fond 17, opis' 112, d. 443a, l. 18 (TDR 1.2).

⁴⁴ Besedilo je med drugim objavljeno v: Akty svjatejšego Tihona, patriarcha moskovskogo i vseja Rusi, poznejšie dokumenty i perepiska o kanoničeskom preemstve vysšej cerkovnoj vlasti. 1917–1943 gg., sostavitel' M.E. Gubonin, Moskva 1994, 280–281; Politburo i cerkov', št. 25–34, str. 285–286.

⁴⁵ Objavljeno med drugim v: Akty svjatejšego Tihona, 283–285; Politburo i cerkov'. Knjiga 2 (kakor v op. 20), št. P-164, 349–352.

⁴⁶ Politburo i cerkov' (kakor v op. 7), št. 25–31, 282–283 (11. junij). – Na enem izmed izvodov zasledimo ročno napisani zaznamek: »Izvlaček iz zapisnika zunanjega zasedanja Komisije za ločevanje cerkve od države«. Ta zapisnik, če je sploh obstajal, ni dokazan.

⁴⁷ Zapisnik št. 24 (12. junij; TDR 1): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 10.

⁴⁸ Politburo i cerkov', pravtam (kakor v op. 13), št. 25–33, 284–285 (14. junij). – Prikaz dogodkov tudi pri Krivova: Vlast' i cerkov', (kakor v op. 6), 186–187; na kratko že pri V.A. Alekseev, Illjuzii i dogmy, Moskva 1991, 248.

⁴⁹ Prim. poročilo Rebrova, namestnika vodje 6. oddelka GPU-ja, z dne 17. aprila: Politburo i cerkov', št. 25–17, 267–269.

⁵⁰ Politburo i cerkov', št. 24–15, 265–266. – Izdajatelji navajajo, da udeleženci na zasedanju niso zabeleženi.

⁵¹ Objavljeno: V. Krasnickij: Pomestnyj sobor 1923 g., Moskva 1923, 11–13.

⁵² Zapisnik št. 20: RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 1 (TDR 1.5). – Prim. tudi Krivova Vlast' i cerkov', 185.

⁵³ Politburo i cerkov' (kakor v op. 7), št. 25–40, 290.

⁵⁴ Krivova, Vlast' i cerkov', 203. – Glede zatona prenoviteljev najdemo gradivo tudi pri Krapivin, Protivosostojanie: Bol'sheviki i cerkov'. 1917–1941 gg., Volgograd 1993, 37–38.

V zapisnikih so omenjene tudi druge verske skupnosti; podobno kot v zvezi s pravoslavno cerkvijo, tudi v drugih primerih na njihovi podlagi dobimo le fragmentarno podobo. Upor katolikov, da bi za uporabo svojih cerkva sklepali pogodbe z državo, je bil sicer omenjen,⁵⁵ ni pa omenjeno zaprtje večine katoliških cerkva v Sankt Peterburgu, ki je sledilo decembra 1922.⁵⁶ Protiverska komisija je sklenila, da morajo biti zaslišanja v procesu proti peterburškemu nadškofu Cieplaku in njegovemu generalnemu vikarju Budkiewiczzu zaključena pred sprožitvijo procesa proti Tihonu.⁵⁷ Najti ni mogoče nobene navedbe, ki bi omenjala smrtni obsodbi obeh, pomilostitev Cieplaka na desetletno zaporno kazen in usmritev Budkiewiczza 31. marca 1923. 26. februarja 1924 je komisija zavrnila predčasno izpustitev Cieplaka.⁵⁸ Pred sklepom politbiroja z dne 13. marca, naj Cieplaka izženejo,⁵⁹ komisija ni sprejemala predhodnih sklepov – kar ne izključuje možnosti, da so o zadevi posamično povprašali člane komisije. Cieplak je mejo prestopil 9. aprila.⁶⁰

Komisija je 27. junija 1925 težnje, da bi »ustanovili nacionalne katoliške organizacije (belorusko, ukrajinsko itd.),« proglasila za »škodljive«,⁶¹ to pomeni, da je odklonila organizacijo cerkvene jurisdikcije v analogiji z zveznimi republikami. To bi namreč istočasno okrepilo oblikovanje nacionalnih razmejitev in otežilo osrednji nadzor.

Na splošno naj pripomnimo, da zapisniki Protiverske komisije ne nudijo podatkov o tematiki narodnostne politike. Kakor je videti iz dnevnih redov in sklepov, je bila sovjetska politika do verskih skupnosti neodvisna od narodnostne politike.

Izmed protestantskih skupin so najpogostejše omenjeni baptisti in njim bližnji evangeličani. Pri teh skupinah je šlo predvsem za uvoz in tiskanje verske literature, za potovanja v tujino in obiske iz tujine; tudi njihovo odklanjanje služenja vojaščine se vedno znova pojavlja kot tema razprav.

V zvezi z muslimani se je v ospredju nahajalo vprašanje poučevanja mladoletnih. Komisija je 13. novembra 1923 sprejela predlog sklepa, ki naj bi ga potrdil politbiro, v smislu, da naj bo sodelovanje muslimanov pri verskem pouku vezano na prvo stopnjo sovjetske šole oz. na dopolnitev 13. leta.⁶² Ta uredba je istočasno pomagala uveljavljati obisk državnih šol; le na redkih področjih so muslimanske verske šole za otroke ostale začasno še dovoljene. Politbiro je uredbo odobril 16. aprila 1924, le da je bila starostna meja zvišana na 14 let.⁶³ Za kongres muslimanskih duhovnikov v Ufi junija 1923 so zastopniki GPU-ja prav tako dobili natančna navodila za usmerjanje odločitev kakor za sinodo pravoslavnih prenoviteljev.⁶⁴

⁵⁵ Zapisnik št. 6 (28. november 1923, TDR 6.3); št. 7 (5. december, TDR 3): RCHiDNI, fond 17, op. 112, d. 443a, l. 17, 19.

⁵⁶ Hansjakob Stehle, *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*, Zürich 1993, 50.

⁵⁷ Zapisnik št. 14 (27. februar 1923, TDR 1.2): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 30.

⁵⁸ Zapisnik št. 45 (TDR 11): RCHiDNI, d. 17, op. 112, l. 55.

⁵⁹ Politburo i cerkov', št. 25–40, 290.

⁶⁰ Stehle, *Die Päpste* (kakor v op. 56), 68.

⁶¹ Zapisnik brez številke (med št. 67 in 68) (TDR 2): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 775, l. 40. – Po besedah Savel'eva: Bog i kommissari (kakor v op. 17), 184 v zapisnikih po letu 1926 ni mogoče zaslediti nikakršnih nadaljnjih omemb katoliške cerkve.

⁶² Zapisnik št. 38 (TDR 3): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 37–38.

⁶³ Verzija sklepa kot priloga zapisnika št. 38; pravtam, l. 42. – VCIK je prejel številne pisne prošnje, da bi se verske šole ohranile, večinoma v arabski pisavi; prim. GARF, f. 1235, op. 60, d. 92. Tukaj l. 27 (13. april 1924) argument, da z verskim poučevanjem ni mogoče čakati do dopolnjenega 18. leta, saj v tej starosti otroci že delajo kot kmetje.

⁶⁴ Zapisnik št. 22 (22. maj 1923; TDR 2): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 565a, l. 5.

Staroverske in izvorno ruske sekte, kot so molokani, *duhoborci* in »joaniti,« so le posamično omenjene. Prav tako so le redko imenovani budisti v mongolsko-burjatski republiki.

Judovsko versko življenje se je skoraj v celoti nahajalo izven interesov komisije. Nobenih pomislekov ni imela proti spremembi neke sinagoge v Minsku v klub.⁶⁵ V svojem poročilu s konca septembra 1923 je Jaroslavskij potožil, da se je zaradi neobstoja centralnih struktur izredno težko bojevati proti judovski duhovščini.⁶⁶ Prav tako kot za sinodo prenoviteljev in muslimanski kongres leta 1923, je komisija leta 1927 sklenila tudi za kongres rabinov, da ga dovoli in ga istočasno usmeri v »zeleno smer«.⁶⁷

Na splošno lahko prepoznamo nekakšno »hierarhijo« politične relevance posameznih verskih skupnosti za sistem; kaže se v pogostnosti njihovega omenjanja v točkah dnevnega reda in v kronološkem redu, kdaj so bile skupine deležne največje pozornosti: rusko-pravoslavna cerkev – katoličani – muslimani – protestanti – ruske sekte – budisti – judje.

Poleg točk dnevnega reda, ki so zadevale posamezne verske skupnosti, predstavlja enega izmed osrednjih tematskih sklopov tudi organizacija protiverske propagande: komisija se je pogovarjala o izdajanju protiverske knjižne serije. Po izkušnjah s prvim komsomolskim božičem 7. januarja 1923 (po starem koledarju 25. decembra 1922) so od Komsomola zahtevali, da za Veliko noč 1923 ne organizira nikakršnega protiverskega karnevala in se omeji na »pesmi, kino, referate, predavanja itd.«⁶⁸ Komisija je svojemu članu Popovu naročila, naj preko agitpropa in politične uprave pri Rdeči armadi doseže prepoved razprave o verskih temah v vojašnicah.⁶⁹ Izdatno dokumentirana je ustanovitev »Zveze prijateljev časopisa *Bezbožnik*,« za katero je konec leta 1924 dal pobudo Jaroslavski in iz katere je leta 1925 izšla »Zveza brezbožcev« kot nosilec oblikovanja množičnega protiverskega gibanja.

Registracija verskih družb, oblikovanje in potrjevanje njihovih statuten predstavljajo še enega od tematskih sklopov, ki se stalno pojavljajo v zapisnikih.

V tem sestavku ni bil naš namen, da bi tudi vsaj približno zaokroženo prikazali vsebino zapisnikov, temveč smo želeli na podlagi gradiva iz časa do leta 1925 ponazoriti, kako raznolike so bile obravnavane teme. V mnogih primerih so navedbe v zapisnikih tudi tako skope, da jih lahko v pravi kontekst uvrstimo le na podlagi predhodnega vedenja oz. na podlagi nadaljnjih virov in literature. S svojim medsebojnim dopolnjevanjem z drugim, že dlje časa poznanim ali prav tako na novo pregledanim gradivom zapisniki predstavljajo izredno bogat sklop virov za natančnejše proučevanje posameznih dogajanj ali posebnih vidikov politike v odnosu do cerkva in nekrščanskih verskih skupnosti.

Kako daleč je potemtakem segal vpliv komisije in koliko je bila zmožna aktivno posegati v dogajanje? Njeno delo je bilo v prvi vrsti osredotočeno na Moskvo; tako je bilo na 5. zasedanju sklenjeno, naj bo v komisijo sprejet predstavnik moskovskega partijskega komiteja.⁷⁰ Predstavniki komisije so potovali v Sankt Peterburg, v Ukrajino in na muslimanski kongres v Ufo. Komisija je zavzemala stališče do notranjecerkvenih sporov v Ukrajini. Kakor je komisija nekoč izrecno ugotovila, pa je bilo vendarle tako, da so »kot organi, ki na kraju samem praktično izvajajo versko politiko, načeloma fungirali vladni oddelki GPU-ja.«⁷¹

⁶⁵ Zapisnik št. 14 (27. februar 1923; TDR 9a): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 31.

⁶⁶ Politbjuro i cerkov' (kakor v op. 7), št. 12–58, 430.

⁶⁷ Zapisnik št. 90 (25. junij 1927): RCHiDNI, f. 113, op. 353, l. 43.

⁶⁸ Zapisnik št. 12 (6. februar 1923; TDR 4): RCHiDNI, f. 17, d. 112, d. 443a, l. 27.

⁶⁹ Zapisnik št. 13 (20. februar 1923; TDR 1.3): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 26.

⁷⁰ RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 13 (TDR 5.4). – Glede odnosa med moskovskim komitejem in komisijo prim. v nadaljevanju.

Očitno so se vedno znova pojavljale težave, kako na deželi uveljavljati sklepe in smernice, na primer, ko je šlo za prepoved poljubnega zapiranja cerkva, ki se je sicer v dvajsetih letih večinoma še omejevalo na mestno okolje.⁷² Povabljeni niso prihajali; točke dnevnega reda je bilo potrebno predstavljati zaradi pomanjkljive pripravljenosti.

Kljub navedenim omejitvam v učinkovitosti je komisija vendarle utrdila svoj položaj kot instanca, ki je praviloma dokončno odločala o vprašanih politike do verskih skupnosti; le v posebej perečih primerih je imel pravico do sprejemanja dokončnih sklepov politbiro, ki pa je po drugi strani, kakor v primeru Tihonove izpustitve, upošteval predhodno odločitev komisije.

Vsaj v obdobju do konca leta 1927, ki smo ga preučili do sedaj, je od srede leta 1923 – torej po izpustitvi Tihona – mogoče prepoznati težnjo, v skladu s katero so verske skupnosti obravnavali manj sovražno in destruktivno ter se omejili na nadzor in manipulacijo. Komisija je pridobila bolj vlogo strogega »angela varuha«,⁷³ ki je dovoljeval in pogosto tudi prepovedoval, vendar kazal določeno strpnost. Kakor je leta 1927 ironično zapisal nadškof Ilarion Troicki, je GPU-jev človek Tučkov zavzel položaj vrhovnega prokuratorja;⁷⁴ v partiji pa nosil vzdevek »iguman«.⁷⁵

Novi pristop, v skladu s katerim se je, kakor smo že omenili, ritem zasedanj od jeseni 1923 dalje upočasnil, je sovpadal s splošno začasno stabilizacijo družbenih odnosov v sredi dvajsetih let. Vendar je zaradi te drže znotraj same komisije prišlo do spora, ki ima na prvi pogled precej nenavadne poteze.

1. novembra 1924 je komisija sklenila, da bo za večjo racionalizacijo dela oblikovala predsedstvo, ki naj bi zasedalo vmes med redkejšimi zasedanji plenuma.⁷⁶ V sledečih zapisnikih je vsakokrat zabeleženo, ali gre za zasedanje predsedstva ali plenuma, pri čemer po številu udeležencev skorajda ni mogoče prepoznati razlike. V dopisu z dne 18. februarja 1925 Jaroslavskemu se je M.M. Kostelovska pritožila, da je do 13. novembra 1924 niso povabili niti enkrat, pa čeprav jo je politbiro že 28. junija 1923 potrdil kot članico komisije. Tudi kasneje poleg V.N. Jakovleve z Ljudskega komisariata za izobraževanje, ki tako ali tako nikdar ni prišla na zasedanja, le ona ni bila sprejeta v novooblikovano predsedstvo in je bila s tem izključena iz dela komisije.⁷⁷ Po njenem protestu je bilo razlikovanje odpravljeno; gospa Kostelovska pa odslej ni več omenjena med udeleženci zasedanj.

Vendarle pa je šlo za več kot osebno rivalstvo⁷⁸ in pogajanje okrog poslovnika. Kostelovska je v svojem omenjenem dopisu komisiji očitala, da se ukvarja le z administra-

⁷¹ Zapisnik št. 7 (5. december 1922; TDR 2.5): RCHiDNI, fond 17, op. 112, d. 443a, l. 18.

⁷² Glede oblik podeželske vernosti v dvajsetih letih prim. nazadnje Glennys Young: *Power and the Sacred in Revolutionary Russia. Religious Activists in the Village*, University Park, Pennsylvania 1997.

⁷³ Luukkanen: *The Religious Policy* (kakor v op. 22), 21, uporablja pojem *guardian angel* v zvezi s komisijo, ki je nasledila Protiversko komisijo. Tudi med nasprotniki lahko vzklije zaupljivost. Tako je patriarh Tihon 28. junija 1924 svoje pismo Tučkovu pričel preprosto takole: »Evgenij Aleksandrovič!« Objavljeno pri M.I. Odincov, »Podvergnut' arestu i privleč' k sudbenoj otvetstvennosti. VČK-GPU i patriarch Tihon. 1917–1923, v: Istoričeskij archiv 1997, 5–6, 141–155, tukaj 153.

⁷⁴ Pismo prijatelju z dne 4. novembra glede izjave o lojalnosti, ki jo je leta 1927 dal metropolit Sergij. – Besedilo: Akty svjatejšego Tihona (kakor v op. 44), tukaj 525; tudi: Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo (kakor v op. 8), pravtam (op. 17), 236–242, tukaj 238.

⁷⁵ Politbjuro i cerkov'. Knjiga 2 (kakor v op. 20), št. P-166, 355; Solov'ev o: Feodosij, Moi vospominanija (kakor v op. 22), 206, op. 67.

⁷⁶ Zapisnik št. 57, (TDR 15): RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 775, l. 13.

⁷⁷ RCHiDNI, f. 17, op. 112, d. 443a, l. 29–31, kot priloga k zapisniku št. 64 z dne 14. februarja.

⁷⁸ Prim. pismo Jaroslavskega Leninovi sestri M. Ul'janovi, v katerem pravi, da je osebno najgloblje prizadet,

tivnimi vprašanji, namesto da bi se posvetila protiverski propagandi. Spor med Kostelovsko in drugimi člani komisije z Jaroslavskim na čelu se je nanašal na različne koncepte protiverske propagande.⁷⁹ M.M. Kostelovska, ki je bila v komisiji od srede 1923 kot predstavnica moskovskega partijskega komiteja, je bila glavna urednica časopisa *'Bezbožnik u stanka'*, ki ga je izdajal komite in je predstavljal konkurenčni časopis *'Bezbožniku'*, ki ga je izdajal oddelek za agitprop pri CK-ju.

Jaroslavski je v članku, ki je 29. januarja 1925 izšel v *Pravdi* in še enkrat 1. februarja v *'Bezbožniku'*, časopisu *'Bezbožnik u stanka'* očital, da je v sami zasnovi zgrešen.⁸⁰ Protiverskemu delovanju namreč nič ne koristi, če v polemičnih člankih in karikaturah razgaljajo pope in njihovo neotesanost ali odvisnost od alkohola oziroma njihove finančne zlorabe. S tem naj bi verskim skupnostim le omogočili, da se spoprimejo z lastnimi slabostmi in se tako okrepijo. Potreben je boj proti veri, ne proti duhovščini.⁸¹

Na splošno se je Jaroslavski zavzemal za previdno ravnanje, da bi tako preprečili protestne odzive in pojavljanje kakršnihkoli mučencev. Cilj bojevanja so bile verske ustanove in vsebine, ki so jih le-te oznanjale, ne posamezne osebe. S tem se je Jaroslavski držal smernice, kakršna se je uveljavila približno od srede 1923 dalje, po Tihonovi izpustitvi. Tudi kasneje, ko se je verska politika od sredine leta 1929 dalje radikalizirala, kampanja snemanja zvonov⁸² ni bila naperjena proti posameznim osebam, temveč proti celi skupini vernikov in proti vernosti kot takšni.

Protiverska komisija, ki se je od 13. junija 1928 dalje tako imenovala tudi uradno, je prvič zasedala 17. novembra 1929. Novooblikovana »Centralna stalna komisija za kulturna vprašanja pri VCIK-ju«, katere uvedbo so sklenili že 8. aprila istega leta sočasno z novo »Uredbo o verskih združenjih«, je po eni strani nasledila dediščino Protiverske komisije, po drugi strani pa se je navezovala na nalogo VCIK-ja, ki je izpričana že leta 1921, od leta 1924 dalje pa je bila vedno močnejše opazena, namreč, da je potrebno delovati kot »apelacijska instanca« za verske skupnosti v odnosu do lokalnih sovjetskih ustanov.

Stalno prisotni člani leta 1929 oblikovane Stalne komisije VCIK-ja so že stari znanci iz Protiverske komisije CK-ju; poleg N.P. Krasikova in P.G. Smidoviča z VCIK-ja je bil med njimi zopet tudi sodelavec OGPU-ja Tučkov.⁸³

Z oblikovanjem Stalne komisije je bilo mesto, na katerem naj bi delo koordinirali s posameznimi ustanovami, ki so se ukvarjale z verskimi vprašanji, preneseno iz partijskega v državni aparat. Za razliko od Protiverske komisije pa tu obravnavanje verskih skupnosti ni bilo več povezano z načrtovanjem protiverskega delovanja; Zveza militantnih brezbožcev, ki

ker je »Pravda« natisnila proti njemu naperjeni članek Kostelovske, ne da bi ga prej o tem obvestila; citirano pri Nežnyj, Komissar d'javola (kakor v op. 31), 74, op. 28; po RCHiDNI, f. 89, op. 4, d. 14, l. 21.

⁷⁹ Na splošno glede bojev za določanje smernic, povezanih z osebnimi rivalstvi: Sandra Dahlke, *An der antireligiösen Front. Der Verband der Gottlosen in der Sowjetunion der zwanziger Jahre*, München 1998. – Z dogodki se ukvarjata tudi: Luukkanen, *The Party of Unbelief* (kakor v op. 15), 196–202; Peris, *Storming the heavens* (kakor v op. 15), 48–54.

⁸⁰ Ponatis članka v: E.M. Jaroslavskij: *Protiv religii i cerkvi. Proletarskaja revoljucija i cerkov' v bor'be s religiej*, Moskva 1935, 150–164.

⁸¹ Še leta 1929, v času zaostrovanja cerkvene politike, je predstavnik Zveze brezbožcev poudarjal, da bi smeli cerkve zapirati le v skladu z voljo vernikov; saj naj bi problem ne tičal v odprtih cerkvah, temveč v obstoju vere kot take, prim. F. Oleščuk: *Kto stroit cerkvi v SSSR*, Moskva – Leningrad 1929, 17.

⁸² Sklep komisije z dne 29. maja 1929 o ustreznih pripravah; zapisnik št. 113, v izvlečkih objavljeno pri Nežnyj: *Komissar d'javola* (kakor v op. 31) 105, 66, po RCHiDNI, f. 17, op. 113, d. 871, l. 36.

⁸³ Luukkanen, *The religious policy* (kakor v op. 22), 68–69.

jo je vodil Jaroslavski, je sicer od časa do časa v komisijo poslala svojega predstavnika, sicer pa se je osamosvojila.

Reorganizacija leta 1929 je bila očitno povezana z novo, ostrejšo politiko do verskih skupnosti. Kodifikacijski dokumenti iz leta 1929 so izpopolnili »sistem državi sovražnih cerkvenih dostojanstvenikov« in legalni okvir delovanja verskih skupnosti še bolj dosledno skrčili le na opravljanje kulta.⁸⁴ Leta 1929 je brezbožniško gibanje pod vtisom pičlih uspehov dotedanjega dela postajalo vse bolj dinamično; to je bilo potrebno za lastno legitimacijo znotraj sistema; napovedovalo pa se je s predhodno pojavljajočo se verbalno radikalizacijo. Zveza brezbožcev je postala sonosilec mobilizacijskih kampanj za industrializacijo in kolektivizacijo, izvajanje katerih je povsem v smislu brezbožniškega gibanja pogosto kazalo izrecno protiklerikalne in protiverske poteze.

Stalna komisija je obravnavala predvsem pritožbe in prošnje prebivalstva v zvezi z zapiranjem cerkva, ki so jih naslovili na VCIK.⁸⁵ Toda prav zato, ker ni bila zasidrana znotraj partije in ni več delovala konspirativno, je v političnem oziru v veliki meri ostala brez vpliva. Tako je komisija leta 1938 »zaspala«.⁸⁶

V odnosu do verskih skupnosti je vsaka ustanova dobila svojo vlogo pri izvrševanju posebnih nalog, tako da kolektivni koordinacijski gremij na najvišji ravni končno sploh ni bil več potreben. Rezultat je bil, da so trideseta leta z množičnim zapiranjem kulturnih zgradb tudi na podeželskem področju z načrtnim uničevanjem verskega življenja in kriminalizacijo posameznih vernikov v primerjavi z dvajsetimi leti prinesla dosti daljnosežnejšo marginalizacijo in diskriminacijo verskih skupnosti.

Politiko dvajsetih let do verskih skupnosti so zaznamovale iste poteze kot druga področja boljševistične politike: še vedno je obstajalo razhajanje med ideološkimi smernicami in sposobnostjo, da bi jih uresničili. Po izkušnjah iz let »vojnega komunizma« se je sistem v času NEP-a v družbeni in gospodarski politiki izogibal korakom in ukrepom, ki bi lahko izzvali krizne trenutke; v zvezi z versko politiko se je ta usmeritev z zamikom uveljavila šele v sredini leta 1923. Znotraj partije in političnega vodilnega razreda so vzporedno še obstajali različni tokovi, katerih medsebojna konkurenca je onemogočala radikalizacijo politike.

Če si zastavimo vprašanje, ali je bila radikalizacija ob koncu dvajsetih let deviacija, ki je bila vezana na Stalinovo osebo in je nihče ni predvidel, ali pa je bila v zametkih že prisotna v sistemu, gradivo o verski politiki kaže, da so se represivne tehnike porajale že v dvajsetih letih.⁸⁷ Argumentacijske vzorce podtikanja, ki jih je uporabljal generalni državni tožilec Višinski na svojih zaslišanjih in v obtožnicah med režiranimi procesi v letih 1936–38, je mogoče najti že v obtožnici proti patriarhu Tihonu iz leta 1923, ki jo je prav tako podpisal on.⁸⁸

⁸⁴ Formulirano pri Otto Luchterhandt: *Der Sowjetstaat und die Russisch-Orthodoxe Kirche. Eine rechtshistorische und rechtssystematische Untersuchung*, Köln 1976, 247 in pogostejše; tukaj tudi glede zakonodaje: 76–89.

⁸⁵ Prim. obširno delavno poročilo komisije z dne 1. septembra 1936, objavljeno v: *Russkaja pravoslavnaia cerkov' i kommunističeskoe gosudarstvo* (kakor v op. 8), 300–316.

⁸⁶ M. I. Odincov: *Gosudarstvo i cerkov' (Istorija vzaimootnoženij. 1917–1938)*, Moskva 1991 (=Kul'tura i religija 11/1991), 47–63. – Na splošno glede cerkvene politike v 30. letih prim. tudi Luukkanen: *The Religious Policy* (kakor v op. 22). V tem prikazu pa je težko dojeti prav vlogo Stalne komisije.

⁸⁷ Odincov: *Gosudarstvo i cerkov'*, 63, čas do leta 1938 imenuje »dvajsetletna erozija Leninovih načel glede odnosa do vere in cerkve«. Leta 1991 objavljeni, verjetno najkasneje leta 1990 napisani članek ustreza takratnemu prepričanju, po katerem naj bi povratak k Leninu in letom NEP-a predstavljal pozitivno alternativo za sedanjo sistemsko krizo.

⁸⁸ Poitbjuro i cerkov' (kakor v op. 7), 537 (opombe).

Napačno je tudi, če bi v dvajsetih letih videli zlato obdobje za sekte. V primerjavi s pravoslavno cerkvijo le-te sicer odtlej niso bile več pravno zapostavljene in diskriminirane ter so v tem lahko videle izboljšanje svojega položaja v primerjavi z letom 1917, vendar pa so bile kljub temu, da so jih posamezni sovjetski politiki obravnavali z določeno simpatijo, prav kakor velike verske skupnosti žrtev vsiljenih pravil in posamične manipulacije.⁸⁹ V zvezi s posameznimi sektami je Tučkov 27. februarja 1924 zapisal: »Tudi te bodo zagotovo še prišle na vrsto; kajti s poglobljenim ukvarjanjem s sektami smo pričeli šele sredi leta 1923.«⁹⁰

V dokumentih Protiverske komisije je težko prepoznati sledi prizadevanja, da bi uresničili vizijo o »novem človeku«; birokratski vsakdan in nagnjenost k manipulaciji ter spletkarjenju prav nasprotno izpričujeta klavno normalnost »starega Adama«. Neodvisno od pogojenega pluralizma znotraj partije in politične elite so bili nestrpnost, pripravljenost za uporabo nasilja in nespoštovanje pravne države stalni spremljevalci boljševističnega sistema že od njegovih prvih dni dalje.

Prevod Amalija Mergole

Zusammenfassung

Zwischen Bürokratie und Ideologie : Die Antireligiöse Kommission beim Zentralkomitee als Koordinator bolschewistischer Religionspolitik in den zwanziger Jahren

Ludwig Steindorf

Im Zentrum der Ausführungen stehen die Anfang der neunziger Jahre zugänglich gewordenen, doch bisher erst ansatzweise erschlossenen Protokolle der 1922 von bis 1929 tätigen »Kommission zur Durchführung der Trennung der Kirche vom Staat beim Zentralkomitee der Russischen Kommunistischen Partei (Bolschewisten)«, nach parteiinterner zeitgenössischer Bezeichnung auch »Antireligiöse Kommission« genannt.

Die Protokolle vernetzen sich in einer Vielzahl von erwähnten Vorgängen mit bereits publizierten Quellen. Sie bilden einen Spiegel der Politik gegenüber den Glaubensgemeinschaften; es läßt sich eine »Hierarchie« der politischen Relevanz einzelner Religionsgemeinschaften für das System erkennen: Russisch-orthodoxe Kirche – Katholiken – Muslime – Protestanten – russische Sekten – Buddhisten – Juden.

Die Protokolle lassen sich zudem als ein Paradigma für das Funktionieren der sowjetischen Systems, des Zusammenwirkens von Partei und Staat, in den zwanziger Jahren auswerten.

Es fällt schwer, in den Akten der Antireligiösen Kommission Spuren der Arbeit an der Umsetzung einer Vision vom »Neuen Menschen« zu erkennen; bürokratische Alltäglichkeit samt Neigung zu Manipulation und Intrige zeigen stattdessen klägliche Normalität des »Alten Adam«. Unabhängig vom bedingten Pluralismus innerhalb von Partei und politischer Elite waren Intoleranz, Gewaltbereitschaft und Nichtachtung von Rechtsstaatlichkeit ständige Begleiter des bolschewistischen Systems seit seinen frühesten Tagen.

⁸⁹ Walter Kolarz: Die Religionen in der Sowjetunion. Überleben in Anpassung und Widerstand, prevod iz angleščine, Freiburg 1963, 286–287; Savel'ev: Bog i kommissari (kakor v op. 17), 210; Krapivin: Sopotavlenie (kakor v op. 54), 46–57.

⁹⁰ Citat pri Nežnyj: Komissar d'javola (kakor v op. 31), 110–111; iz omenjenega poročila o manipulaciji evangeličanov.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Predvojni Mestni Ferkov muzej v Ptuju je upravno postal po osvobojenju iz muzeja Muzejskega društva v Ptuju državni muzej, katerega s sodelovanjem mestnega in okrajnega ljudskega odbora Ptuj vodi in vzdržuje Ministrstvo za prosveto LRS. Ministrstvo za prosveto je prispevalo za gradbeno obnovo muzejskih objektov in namestitve strokovnih delovnih moči, mesto Ptuj pa je podpiralo muzej s finančnimi in materialnimi subvencijami ter z umestitvijo tehničnih delovnih sil.

(Franjo Baš, Mestni muzej v Ptuju, ZČ 2-3, 1948-49, str. 183)

... pred štirimi desetletji?

Do velikih je razlika u mišljenjima dolazilo iz više razloga, no jedan od najglavijih je nesumljivo taj, što je razvitak društva u Hrvatskoj promatran odvojeno od općeevropske problematike. Samo zato što se nije vidjelo ni cijeli Balkanski poluotok, a kamo li dalje, moglo se tvrditi, da je u Hrvatskoj postajao neki posebni »vlasteotski feudalizam« (Barada) ili da je proces formiranja hrvatske države »možda jedan od najkompliciranijih, koji su dosada poznati u historiji« (Mandić, Bratstvo, 226).

(Nada Klaić, Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, ZČ 12-13, 1958-59, str. 242)

... pred tremi desetletji?

Naslednji korak za volitvami so napravili tabori. Ti so prinesli idejo Zedinjene Slovenije s časopisnih stolpcev in zaprtih sestankov politikov in rodoljubov med množice. Tabori, ki so bili po vseh slovenskih deželah, so bili, kakor volitve, tudi neka vrsta plebiscita slovenskega prebivalstva Koroške, Primorske, Štajerske in Kranjske za združitev v eno samo politično enoto. Ta plebiscit je bil pomemben toliko bolj, ker so klavmo propadli vsi poskusi nacionalnih nasprotnikov, da bi na slovenskih tleh organizirali svoja množična zborovanja.

(Vasilij Melik, Slovensko narodno gibanje za časa taborov, ZČ 23, 1969, št. 1-2, str. 75)

... pred dvema desetletjema?

Samo po sebi se je vsiljevalo predhodno vprašanje, ali so se kdajkoli porajali kakršnikoli oziri na Slovence v Benečiji v kritičnem razdobju med leti od 1860 do 1866, ko je vprašanje Benečije postalo enako kakor vprašanje papeške države nadležen problem evropske politike. O zedinjevalnih in ekspanzijskih težnjah italijanske države in o doktrini, ki je bila podlaga za njeno zunanjo politiko, ni bilo kaj dvomiti.

(Jaromir Beran, Plebiscit in razmejitve v Benečiji (1866 in 1867), ZČ 33, 1979, št. 2, str. 283)

... pred desetletjem?

Gospodarske, zlasti pa socialne razmere pred revolucijo 1848. leta na Dolenjskem niso bile zavidanja vredne. V očeh sodobnikov je veljala za manj, če že ne najmanj razvito slovensko pokrajino. Številna zemljiška gospodstva niso bila več isto kot nekdaj, njihove gospodarske in družbene podlage so bile razrahljane, kar pa se ni odražalo na dejanski obremenitvi kmeta. »Dolenjski kmet je nosil nad 70 % vse tlake na Kranjskem, pa tudi večji del denarnih in naturalnih dajatev.«

(Stane Granda, Frankfurtske volitve v novomeškem volilnem okraju, ZČ 43, 1989, št. 2, str. 221)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega branja poiščite v starejših zvezkih *Zgodovinskega časopisa*, ki jih vse dobite na upravi ZČ!

ZAPISI

Janez Gradišnik

Shod na gori Oljki

Leta 1931 sem končal meščansko šolo v Slovenjgradcu in se vpisal na učiteljske v Mariboru. Šolanje je tedaj tam trajalo pet let.

Čas, ki sem ga prebiral na učiteljsku, od leta 1931 do jeseni 1936, je bil v našem domačem kulturnem in političnem življenju podobno nemiren kakor prejšnji. Vmes so bila leta hudega unitarističnega pritiska na Slovence, godile so se take reči, kakor je bilo trganje Cankarjevega odlomka iz Kurenta iz čitanke za 2. razred gimnazije (jeseni 1933), ker se je zdel oblastnikom v Beogradu protijugoslovanski, in še dosti podobnega.

Ampak za naše učiteljske kakor da se to ni godilo. Narodnostne vzgoje naši učitelji niso poznali ali se vsaj niso hoteli ukvarjati z njo. Edino profesor za srbohrvaščino, doma z juga in goreč Jugoslovan, nas je skušal ob nekaterih priložnostih z malo uspeha pridobiti za svoje nazore. Pač pa je nasilna smrt kralja Aleksandra v Marseju (jeseni 1934) imela nekaj več posledic, tudi nekaj politične propagande med dijaki. Med drugim so oblasti v letu žalovanja za vladarjem prepovedale razne načine kratkočasia, med njimi tudi plesne tečaje. Mi smo jih imeli v petem letniku in smo se po dogovoru s plesnim učiteljem odločili, da smo jih skrivaj vseeno imeli.

Kolikor sem jaz sam čutil domovinske ljubezni, je vsa veljala slovenstvu in slovenski domovini. Mogoče se to zdi osupljivo, ko me ni nihče vzgajal k njej. A to nalogo je opravilo slovensko leposlovje. Dela domačih pisateljev, ki sem jih prebiral, še posebno Cankarjeva, kljub vsej njegovi obilni črnogledosti in kritičnosti, so bila prežeta s tolikšno mero domovinske ljubezni, da so se ob njej vnemala tudi moja čustva. Teh čustev tudi nisem skrival, vneto sem jih v razredih branil pred napadi drugače mislečih, večinoma takih, ki so za svojo domovino šteli vso Jugoslavijo.

Sem pa v skladu z duševnim razvojem, kakršen je značilen za mladostna leta, odkril tudi lepote poezije. Kar smo spoznali v šoli, namreč predvsem pesniki slovenske Moderne, mi je bilo tu izhodišče za branje po moji lastni izbiri, to pa so bili pesniki naše sodobnosti, ki so izšli iz ekspresionizma (ali vsaj istega časa) – Srečko Kosovel, Anton Vodnik, Božo Vodušek, pa tudi Alojz Gradnik in še kateri. Nekateri teh pesmi sem prebiral tolikokrat, da sem jih znal na pamet.

Vse druge pesnike pa mi je proti koncu mojega srednješolskega šolanja zasenčil Edvard Kocbek, ki je v začetku tridesetih let objavljaj svoje pesmi po revijah in leta 1934 izdal svojo prvo zbirko z naslovom Zemlja. Ta poezija me je tako prevzela, tako je ustrezala takratnemu stanju mojega duha, da sem si zaželel pismenega stika s pesnikom. Zvedel sem, da slušbuje na Hrvaškem, pisal najbrž v zimi 1934/35 na slepo srečo na šolo v Bjelovar, pa sem dobil odgovor šele na drugo pismo, ko je bil Kocbek že v Varaždinu. Ta odgovor in še eden iz aprila 1936 sta se mi po srečnem naključju ohranila iz tistega časa. Bila sta začetek mojega druženja s Kocbekom, ki se je nadaljevalo vse najino življenje v osebnem stiku, ker je bil Kocbek jeseni 1936 premeščen na bežigrasko gimnazijo v Ljubljani. Kmalu sva se osebno seznanila, saj sem v tistem času prišel na univerzo.

Da sem mogel z učiteljsko diplomo na univerzo, je bilo pravzaprav sad srečnega steka dogodkov. Razmere so bile slabe, država ni imela dovolj denarja, da bi nameščala nove učitelje, na namestitvev je bilo treba čakati po dve ali tri leta. Tedaj se je nekdo v beograjskem prosvetnem ministrstvu domislil in dosegel, da so izdali uredbo, ki je absolventom učiteljišč (samo za dobo deset let) dovoljevala vpis na univerzo, a le na pedagoški oddelek.¹ Pozneje sem videl, da je to uredbo izbrabilo le malo ljudi z učiteljsko diplomo, skoraj vsi pa so bili marksisti ali vsaj levičarsko usmerjeni. Kako so se v tem času preživljali, ni bilo znano, vsaj nekatere je gotovo podpirala partija. Z gimnazijsko maturo pa je v tistem času zašel na pedagoški oddelek le še kak posameznik.

Za svojo osebo lahko rečem, da nisem bil posebno vesel omejitve na študij pedagogike, saj bi bil recimo veliko rajši študiral jezike. A moja želja po visokošolskem študiju je bila tako velika, da sem bil zadovoljen tudi s temi napol odškrunjenimi vrati, posebno ker sem si govoril, da bom lahko študiral pač tisto, kar me bo zanimalo, tudi če iz take snovi ne bom delal izpitov.

Pred prihodom na univerzo sem si bil seveda zelo negotov, kako se bom znašel v novem okolju, ker sem slabo poznal razmere v njem. Zato mi je bilo zelo dobrodošlo, ko sem nekoga dne, bilo je v juliju ali morda že v avgustu, našel nekje v tisku vabilo katoliškim dijakom, naj se zberejo na shodu, ki bo na gori Oljki v Savinjski dolini in bo trajal dva dni. To je bilo zame nekaj novega, s čimer nisem dotlej imel nobenega stika, tudi zato ne, ker je bilo pod diktaturo JNS katoliškim dijakom javno druženje onemogočeno. Vabilo je zbudilo moje živo zanimanje, priglasil sem se in se na napovedani dan znašel na gori med množico mladih ljudi, med katerimi najprej nisem videl nobenega znanca. Posameznosti s tega srečanja sem seveda v veliki meri pozabil, poglobitve reči pa so mi zaradi svoje dramatičnosti ostale v spominu.

Zborovanje je bilo na prostem, posedli smo po neravnih tleh v bližini cerkve, predavatelji pa so stali pred nami. Govorniki so bili iz različnih rodov, starejši in mlajši, med njimi so mi bili nekateri povsem neznani, druge pa sem po imenih in objavah poznal iz katoliških revij, ki sem jih prebiral. Spominjam se, da so bili vmes France Vodnik, Andrej Gosar, Stanko Gogala, Vital Vodušek in morda tudi Maks Miklavčič. Skoraj vse izmed njih sem poznal po njihovem pisanju in se razveselil srečanja z njimi.

Po dveh ali treh uvodnih pozdravih in govorih je mlajši človek, za katerega sem slišal ime Janez Ložar, predaval nekaj o Sloveniji in slovenstvu. Govoril je zelo zanosno, z močnimi čustvenimi poudarki, stvarnega pa ni povedal dosti. Nekoliko nenavadno mi je zvenelo, ko se je navduševal nad tem, kako imamo kot pobožen narod cerkvice po vseh hribih.

Prav te cerkvice so postale predmet nepričakovanega spora, ko se je o predavanju začelo razpravljanje. »Cerkvice in drugo frazarjenje« je namreč govorniku očital nekdo iz starejšega rodu (ne vem več, kdo je bil). Govoril je stvarno in mimo, zato tudi prepričljivo, sam pri sebi sem mu pritrjeval. Kritizirani Ložar pa se je divje razkačil, razpravljavcu je očital pristranost, ki da izvira iz zmedenih pogledov križarske miselnosti, ki da je anarhična in ne priznava pravih vrednot in nobene avtoritete, tudi cerkvene ne. In da je ta generacija v naše vrste vedno prinašala samo razdor, je rekel, ali vsaj nekaj podobnega. Bil je tako jezen, da se je kar penil (prvič in menda tudi zadnjič v življenju sem videl nekomu peno ob ustih).

Osupel sem poslušal ta nepričakovani spopad, ki se je vse bolj razvnel, zakaj tema dvema razpravljavcema so sledili še drugi, eni z ene, drugi z druge strani. Nič več ni šlo za slovenstvo, temveč le še za spor med dvema različnima skupinama kristjanov, od katerih so eni bili (domnevno) nedisciplinirani, že nekoliko starejši »križarji«, drugi pa mlajši ljudje, zagovorniki avtoritete in discipline. (Človek bi pričakoval prav nasprotno.) Toliko se je pač dalo razbrati iz tega prepira, ki se je presenetljivo končal s tem, da so se maloštevilni »križarji« zbrali v gručo, ki je zborovanje zapustila. Bojevitavi avtoritarci so ostali sami.

¹ Vladimir Schmidt v zborniku Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, Lj. 1969, na str. 211 piše, da je univerzitetni zakon 28.6.1930 določal, da smejo pedagoško skupino predmetov na filozofski fakulteti študirati absolventi učiteljišč z odlično ali prav dobro opravljenim diplomskim izpitom. – Op. uređn.

Ostala je tudi številna skupina mlajših dijakov, ki smo povečini molče in začudeno poslušali ta spor. Meni samemu je bilo kar hudo, saj so bili napadeni ljudje, ki sem jih, kolikor sem jih poznal, zelo cenil. Kaj naj bi si mislil o tem? Bil sem zbegan. Nekdo, ki je prevzel vodstvo zborovanja, je pomirjevalno rekel, da se shod, kakor je bilo napovedano, nadaljuje še jutrišnji dan, za danes pa da je na vrsti še dvoje govorov, ki bosta zdaj sledila. Ne spominjam se več, kakšna sta bila. Potem so nas razpustili, češ da naj si poiščemo ležišča na krajih, ki so nam jih odkazali ob prihodu.

Naključje je hotelo, da sem ob iskanju prenočišča naletel kar na dva svoja znanca, ki se med seboj še nista dolgo poznala, jaz pa sem oba poznal še iz Slovenjgradca. Prvi je bil Vitko Musek, Ptujčan, ki sem ga poznal zato, ker je o počitnicah prihajal na daljše bivanje k slovenjgraškemu župniku, nekoč delujočemu v Ptuju. Drugi je bil Rudolf Čuješ, nekoč Slovenjgradčan, ker je bil njegov oče tam, mislim, financar. Čuješ je bil malo starejši, končal je že prvi letnik prava, Musek pa je menda padel pri maturi, sicer bi bil bruc kakor jaz. Zraven njiju pa je bilo še dvoje, troje ptujskih dijakov. Pridružil sem se jim, ker so imeli zasedeno prijazno sobico, kjer je bilo tudi nekaj zelo preprostih ležišč. Po nekakšni večerji – vsak je prinesel nekaj užitnega s seboj – seveda nismo takoj zaspali, temveč, razumljivo, goreče razpravljali o spopadu, ki smo ga doživeli popoldne. Na moje presenečenje in pač tudi razočaranje so bili vsi po vrsti na strani bojevitega Ložarja in njegovih somišljenikov, medtem ko so o »križarjih« ponavljali to, kar jim je očital Ložar. Čeprav sem stvari slabo poznal, sem bil vendarle prepričan, da je tu nekaj narobe. Le kaj imajo nasprotniki proti »križarjem«, ki so napisali toliko dobrih reči? (Naj o teh Ptujčanih mimogrede povem, da so prišli drugo šolsko leto na univerzo na moje začudenje povsem spreobrnjeni, kot privrženci »križarjev«, katere so poprej grajali. Menda jih je spreobrnil njihov katehet Stanko Cajnkar.)

Ko sem se toliko opogumil, da sem jim ugovarjal, se je Čuješ izkazal kot ud nove združbe, ki jo je imenoval stražarsko, jaz pa o njej nisem vedel nič. »To nič ne de,« je menil Čuješ, »to boš že vse zvedel, ko prideš na univerzo. In če nimaš stanovanja,« je rekel, »te lahko priporočim, da te sprejmejo v Cirilov akademski dom. Tam boš plačeval majhno stanarino, tudi jaz stanujem tam, tako kakor precej stražarjev, pa nas boš spoznal in videl, kakšna družčina smo. Ne bo ti žal.«

Nekako takšne so bile njegove besede, zame presenetljive, pa tudi vabljive, saj so ponujale rešitev stanovanjskega vprašanja, na katero dotlej še nisem poznal odgovora. Čuješevi nazori se sicer niso ujemale z mojimi, a nagibal sem se k sklepu, da bom pač poskusil spoznati te ljudi, pa bom šele tedaj izrekel svoje mnenje o njih.

Kakšen je bil drugi dan zborovanja, ne vem več, vsekakor je minil brez sporov, saj motivcev ni bilo več tam, lahko smo poslušali še nekaj govorov in se potem mirno razšli vsak na svoj dom.

Nekoč med preostankom počitnic sem naredil, kakor mi je bilo svetovano, poslal sem prošnjo za sprejem v Cirilov dom in dobil odgovor, da sem sprejet. Tako sem se nekega septembrskega dne vselil v dom, ki stoji še danes, seveda pa služi drugim namenom. Stavba se je držala tedanje Ljudske kuhinje in je imela lepe sobe, če se prav spominjam, smo prebivali v njih po dva, vendar ne vem več za svojega sostanovavca.

Ko sem se nekoliko razgledal in spoznal nekatere stanovavce, sem videl, da je dom »stražarski«, čeprav so v njem stanovali tudi nekateri drugače misleči (vendar vsi katoliški). Enega izmed tistih drugih, pisal se je Janez Erjavec, so mi z nekakšnim ponosom pokazali kot enega vodilnih iz »tretje skupine«, kakor so tedaj pravili tistim, ki niso bili ne mladci ne stražarji. Da imajo takšnega človeka v domu, naj bi dokazovalo, da so strpni in širokosrčni.

Vse te reči so bile meni, podeželanu, spočetka španska vas. Čez kak mesec ali dva pa sem že vedel, kdo je kdo. Mladci in stražarji, oboji so bili goreči kristjani in hudi nasprotniki marksistov (imenovanih »levičarji«), ki so nekaj zadnjih let imeli nemalo privržencev tudi v katoliških akademskih društvih, dokler jih niso mlajši nasledniki pregnali. Mladci (s celotnim imenom mladci Kristusovi) so se zbirali na gimnazijah pod vodstvom profesorja Ernesta Tomca, seveda pa so v tistih letih že prihajali na univerzo. Imeli so zelo stroga pravila, tako da so živeli skoraj asketsko življenje. Na univerzi so njihovi vlogi podobno imeli »stražarji«, ki jih je zbiral profesor

teologije dr. Lambert Ehrlich. Bili so bolj posvetni od mladcev in bolj usmerjeni v politiko. Oboji so se potegovali za to, da bi njihova organizacija dobila vlogo zelo pomembne Katoliške akcije (organizacije laikov za sodelovanje v apostolskem delu Cerkve). Škof Rožman je dolgo omahoval med obojimi in se naposled odločil za mladce. To je imelo v katoliškem taboru pomembne posledice, ki pa jih tu ne utegnem razlagati. Stvari so v literaturi že nekoliko obdelane.

Vsaka teh skupin je seveda želela pritegniti v svoje vrste novince, ki so prihajali na univerzo. V Cirilovem domu nas je bilo nekaj brucev in kmalu so nas številčno prevladujoči stražarji začeli vabiti medse, tudi na svoje sestanke, da bomo spoznali, kakšna organizacija da so. Lahko rečem, da me je izkušnja na gori Oljki naredila nezaupljivega in previdnega. Na nekaj teh sestankov sem sicer šel, a kar sem tam videl in slišal, me je prej kakor pridobilo odbilo od njih. Dobil sem vtis, da je njihovo krščanstvo nekakšna bojovita zvrst, ki bi svoje nauke rajši širila z ognjem in mečem kakor z oljčno vejico. Njihov družbeni ideal je bil zelo podoben italijanskemu korporativizmu in njihove simpatije so veljale generalu Francu v Španiji in napol fašističnemu Degrellu v Belgiji. Poleg mene sta na te sestanke nekajkrat šla še dva bruca, in ko smo se nekoč pogovorili o teh rečeh, smo bili vsi trije enotnih misli, da v takšno združbo ne gremo.

Nekega dne so nas stražarski vodje čisto uradno povabili, naj vstopimo v njihovo društvo – treba se je bilo odločiti. Odgovora, ki smo jim ga dali, prav gotovo niso pričakovali. Napisal sem izjavo, da v Stražo ne mislimo vstopiti, in navedel tudi razloge za to. Potem smo se vsi trije podpisali.

Pozneje sem si večkrat predstavljal, kako razočarani so morali biti stražarji, ko so dobili naše pismo. Namesto da bi dobili tri nove ude, so dobili pismo, ki jih je čnilo in jim očitalo vse mogoče. Tega razočaranja pa vsaj tisti, ki so stanovali z nami v domu, niso pokazali, le ta ali oni je kdaj v pogovori z nami izrekel kako pikro. Mislim sem, da sem jih krivično sodil, da le niso takšni, kakor sem mislil. No, bilo je vendarle malo drugače. Ob polletju je bilo treba vnovič vložiti prošnjo za sprejem v Cirilov dom, in na svojo vlogo sem dobil odklonilen odgovor. (Moja tovariša ne, ker sem očitno veljal za avtorja tistega pisma in glavnega krivca.)

Kaj zdaj? Na lepem sem se sredi šolskega leta znašel na cesti – kje naj si najdem sobo, ki ne bi bila predraga? Po naključju sem o svoji zadregi spregovoril kolegu na univerzi in ta mi je svetoval, naj naredim prošnjo za Oražnov dom. Dom je brezplačen, sicer namenjen študentom medicine, a teh je premalo in uprava jemlje v dom tudi druge študente. V prošnji naj razložim svojo stisko, gotovo me bodo sprejeli.

Zares so me vzeli in s tem za vsa leta mojega študija rešili moje stanovanjsko vprašanje, zakaj kdor je bil sprejet v dom, je navadno tudi ostal v njem. Povrh sem že drugo leto dobil tudi brezplačno hrano, ki jo je dajala uprava Oražnove ustanove. Dobivali smo listke za menzo na Miklošičevi ulici, ne spominjam se več, ali so veljali za kosilo ali za večerjo ali za oboje.

Seveda dom kot Oražnova zapuščina ni bil ravno idealen za študentski dom. Sobe so bile velike, po večini za štiri ali za tri ljudi, le na vrhu je bilo nekaj manjših za tiste, ki so »študirali« za kak končni izpit. V večjih sobah je bilo dosti nemira, študenti smo motili drug drugega, in če si se hotel res učiti, si se moral kam umakniti, recimo v veliko čitalnico Univerzitetne knjižnice.

Ampak njegova velika prednost in vrednost je bila ta, da je z brezplačnim stanovanjem in (polovično) hrano človeku dajal svobodo in samostojnost – od nikogar nisi bil odvisen. Šele v poznejšem času sem spoznal, koliko je bilo to vredno.

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Pismo Slovenca v tujski legiji

Spoštovani gospod Stergar,¹

Dr. Andrej Capuder mi je izročil en izvod »Zgodovinskega časopisa«, Slovenska matica pa mi je poslala odlomek te revije, ki vsebuje Vašo oceno moje knjige »Spomini...«

Zelo cenim natančnost Vaše analize, ki je dokaz, da ste knjigo skrbno prečitali. Strinjam se z zaključkom v zadnjem stavku Vašega članka: »Ako pa bo razblinila komu romantične predstave in ga odvrnila od poti v legijsko naborniško središče, najbrž ne bo nič narobe.«

Moj namen je bil prav ta. Nisem hotel spodbujati mladih Slovencev, da bi se obvezali v tako pustolovščino brez skrajne potrebe. Vendar je potrebno razlikovati nekdanjo Legijo od današnje. Iz vojske, sestavljene iz vsemogočih odpadnikov, se je spremenila v moderno vojsko, v katero vstopijo le skrbno izbrani elementi. Od stotih potencialnih kandidatov jih je danes komaj deset odstotkov, ki fizično in moralno ustrezajo zahtevam stroge selekcije.

Ne strinjam pa se z Vašo izjavo, da sem »kakšna neprijetna dejstva tudi zmolčal.« Pri tem izražate isti sum, kot ga je zapisala »Mladina« v svoji 30. številki z dne 27. julija [1999], češ da skušam olepšati sliko: »Tujski legionarji nasprotno ostanejo tudi po tem viteški, pri čemer pa avtor ne popisuje v navedenosti usode in ravnanja z ujetimi Vieti. Tu bralec podvomi v izpričano, saj se piscu podobni »black out« pripeti tudi v Afriki.«

Občutek imam, da sem bil v knjigi dovolj iskren. Lahko mi verjamete, ko pravim, da sem v enaindvajsetih letih službovanja v Legiji enkrat samkrat osebno prisostvoval obnašanju francoskega oficirja, za katerega bi lahko rekel, da je bilo barbarsko. O tem govorim na stani 113. Nisem navedel imena oficirja, ki je bil takrat še živ. Sedaj ko je pokojen že tri mesece, lahko povem. Bil je polkovnik Raul Lenoir. Dejstvo, da je dal ustreliti dvanajst s telefonsko žico povezanih Vietov, me je tako ogorčilo, da sem naredil fotografije z namenom, da jih pošljem v Pariz satiričnemu časopisu »Le Canard Enchaîné.« Toda ko sem videl dvanajst nedolžnih žrtev, kitajskih in anamitskih otrok, ki jih je pomorila v kino vržena granata, sem misel opustil. Klišeje sem spravil v arhiv in jih nisem nikoli uporabil. Še zlasti zato ne, ker je bil omenjeni oficir eden redkih, ki ni podlegel japonskemu pomoru francoskih oficirjev 9. marca 1944.

Ko sem pisal svojo knjigo, nisem imel namena strinjati se z ravnanjem francoske vojske ali njenih nasprotnikov v Indokini ali Alžiriji. Zgodovinarji naj se poglobljajo v te, za obe strani boleče dogodke in naj ločujejo dobro od slabega, vendar bodo to težko storili. Sam sem se omejil na tisto, kar sem osebno videl in doživel.

Izpadel mi je le en dogodek, ki bi lahko zanikal mojo izjavo, da se francoska vojska ni spuščala v dejanja, nasprotna človekovim pravicam. To se je zgodilo v alžirskem Setifu, osmega maja 1945. Prejšnji večer so se evropski vojaki, brez muslimanskih, podali k Spomeniku padlim, da bi proslavili zmago nad nacizmom. Ko je spreved alžirskih nacionalistov naletel na varnostno službo, je bilo ubitih 29 Evropejcev. Nasilje se je razširilo v Malo Kabilijo ter na Konstantinsko planoto. Zadržani so bili 104 Evropejci, njihova trupla so izmaličili in oskrunili. Sledila je neusmiljena represija. Po virih alžirskih nacionalistov je bilo pobitih 40.000 Alžircev, po francoskih pa naj bi bilo zgolj 181 smrtnih obsodb in 5000 aretacij. Francoska država je afero zlahka zadušila, saj je imel svet, ki se je pravkar rešil strahotnega klanja, oči obrnjene drugam. Zame se je vojna končala 8. maja 1945 v avstrijskem Feldkirchu, edina skrb pa je bila, da sem še živel. Za te nenavadne dogodke sem izvedel

¹Po dogovoru z g. Rajkom Cibicem kot dodatno informacijo bralcem objavljamo njegovo pismo, ki je odziv na recenzijo knjige *Spomini Slovenca v tujski legiji* (Ljubljana, 1998); Rok Stergar jo je objavil v ZČ 2/1998, str. 309. Pismo je pisano v francoščini, avtor pa je priložil tudi prevod ge. Duše Zgonc.

več let kasneje, in še to iz govoric. Menim, da se mi ne more očitati, da bi zamolčal dogodke, pri katerih nisem sodeloval.

V nasprotju s splošnim prepričanjem v tujini in celo v Franciji sami, je bila Legija gotovo v svetovnem merilu vojska, ki se je najbolj natančno držala principov Ženevske konvencije. Kaj mi dovoljuje to trditev? Enostavno na osnovi dejstva, da Legije nikoli ni vodila kakšna ideologija in da nikoli ni delovala v lastnem imenu kot samostojna enota. Njeni polki niso nikoli imeli enostranskega poveljstva, razkropljeni so bili pod vodstva redne vojske, te pa so bile pod ukazi civilnih vlad.

In ta francoska vojska, vojaško orodje republikanske in demokratične države, se nikoli ni kompromitirala v vojaških bojih s civilnim ljudstvom in v zmagoslavnih ciljih s pomočjo klanj, genocidov ali etničnih čiščenj.

Bolj kot kjerkoli drugje je prav v Legiji, kjer je disciplina zelo stroga zaradi nacionalnih, rasnih in verskih različnosti njenih pripadnikov, spoštovanje Ženevske konvencije najbolj dosledno.

Razumljivo je, da so v ognjenem zaletu možni posamezni primeri kršenja teh pravil, morda celo divjaških dejanj. Vedno se je treba bati neposlušnosti. Vendar le-ta ni značilna za Legijo. Vsaka vojna je umazana in nobena vojska na svetu ne more preprečiti nekaterim nenadzirljivim posameznikom, da ne bi ubogali danih ukazov od trenutka dalje, ko se jim poveri orožje. Najpomembnejše je to, če vojaško vodstvo take izgrede sprejema ali ne.

Res pa je, da se je v Alžiriji po dveh letih posameznih terorističnih akcij FLN (Front de la libération nationale) situacija izrodila v pravo vojno, kjer je barbarstvo odgovarjalo barbarstvu. To ni bilo delovanje Vojske (še manj pa Legije), temveč delo specialnih obveščevalnih služb (zlasti v mestu Alžir), ki so z nasprotnikovimi metodami in z namenom, da pridejo do informacij in tako preprečijo teroristične napade, odgovarjale na isti način. To pa je seveda lahko ranilo moralne principe civiliziranih ljudi in spravljalo v jok občutljive deklice. Naj se Slovenci le pomirijo, v Alžiriji v mojem času ni bilo nikakršnih kočevskih Rogov, ne kraških »fojb«, niti Srebrenice ali Kosova.

Glede na to, da sem zapustil Alžirijo in Legijo, še preden so se začeli resni boji, in glede na to, da moj cilj ni napisati zgodovinskega pregleda alžirske vojne, pač pa enostaven zapis tega, kar sem videl in doživel, je afriški »black out«, katerega me obtožuje »Mladina« vsaj nepravilen, če ne več.

Oprostite mojemu dolgemu pojasnjevanju. Toda skrb, da bi slovenskemu ali francoskemu bralcu, v prvi vrsti pa svojim lastnim otrokom, povedal resnico, ki se tiče mene, je bila tako prisotna v času, ko sem pisal spomine, da le težko sprejemem misel, da sem lagal iz pozabljivosti (razen mogoče o svojem spolnem življenju, pa še to...). Še zlasti pa, ker je svoboda izražanja v Franciji popolna. Nikoli me ni nič oviralo, da sem povedal to, kar mislim, ne v francoski vojski ne v civilu. Nikoli si nisem krtil te pravice, preveč sem po naravi uporniški, nikoli se nisem bal nikakršne sankcije. To pa si mogoče vi Slovenci, ki ste dolgo živeli pod režimom, v katerem je bilo bolje »zapreti svoj gobec«, če se nisi želel znajti v kakšnem gulagu, verjetno bolj težko predstavljate.

Še enkrat hvala za Vaš drugače povsem objektivni članek v »Zgodovinskem časopisu.«

S spoštovanimi pozdravi,

Rajko Cibic

JUBILEJI

Samo Pahor – šestdesetletnik

Usoda se je z našim jubilantom – zgodovinarjem, publicistom, narodnim in sindikalnim delavcem – poigrala, saj se je rodil v emigraciji staršema beguncema, ki sta se pred fašističnim nasiljem zatekla iz Trsta v takratno predvojno kraljevo Jugoslavijo oziroma Slovenijo. Rodil se je 22. maja 1939 v Trbovljah. Njegov oče je Drago Pahor (1905–1980), učitelj, kulturni in prosvetni delavec, publicist, raziskovalec krajevine in kulturne zgodovine,¹ mati pa Minka Lavrenčič (roj. 1908), učiteljica in raziskovalka slovenskega osnovnega šolstva.²

Otroštvo in rano mladost je Samo Pahor preživel v Ljubljani, Podragi, Škednju, Boljuncu in na Opčinah; od leta 1945 živi v Trstu. Slovensko osnovno šolo je začel obiskovati v Škednju v Trstu ter nadaljeval na Opčinah pri Trstu. Nato je sledil pouk na srednji šoli Ivan Cankar v Trstu (1949–1952), klasična gimnazija in licej France Prešeren v Trstu; matura leta 1957. Študiral je na Filozofski fakulteti tržaške univerze (1957–1963) ter tezo z naslovom *L'ordinamento territoriale del vescovato di Trieste* zagovarjal 24. junija 1963. Od 1.1.1965 do 31.10.1975 je bil prostovoljni asistent pri stolici za srednjeveške ustanove na Filozofski fakulteti Univerze v Trstu. 30.6.1969 je opravil izpit za rednega asistenta pri stolici za srednjeveško zgodovino Filozofske fakultete v Trstu. V akademskem letu 1966–67 je bil štipendist na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 1968–1969 pa na Filozofski fakulteti v Trstu.

Ker mu ni bilo »dovoljeno« iti v univerzitetno kariero v Trstu, se je Samo Pahor odločil za poklic srednješolskega in predmetnega profesorja (zgodovina in slovenščina). Tako je poučeval na srednjih šolah: Ivan Cankar (Sv. Jakob v Trstu), Srečko Kosovel (Opčine pri Trstu), Ciril in Metod (Sv. Ivan v Trstu), Fran Erjavec (Rojan v Trstu), učiteljske Anton Martin Slomšek (Trst), učiteljske Simon Gregorčič (Gorica), licej France Prešeren (Trst). Bil je poverjeni ravnatelj na Pedagoškem liceju Anton Martin Slomšek in Znanstvenem liceju France Prešeren, oba v Trstu.

Na šolskem področju je bil dolgo vrsto let aktiven v Sindikatu slovenske šole (SSŠ), ki združuje večino učnega osebja na javnih slovenskih šolah raznih stopenj v Trstu in Gorici. Nadalje je bil 27.3.1977 izvoljen kot predstavnik učnega osebja šol s slovenskim učnim jezikom v Vsedržavni svet za javno šolstvo, 29.12.1982 pa je bil izvoljen kot predstavnik učnega, vodstvenega in nadzornega osebja v Vsedržavni svet za javno šolstvo v Rimu.



¹Prim. zapis Andreja Vovka ob njegovi smrti – ZČ 34, 1980, str. 467–468.

²Prim. poročilo Mirana Komaca o njeni knjigi – ZČ 48, 1994, str. 586–588.

Že kot mladenič se je Samo Pahor lotil proučevanja krajevne zgodovine. V raznih obdobjih se je lotil različnih obdobj preteklosti in polpreteklosti, od srednjega veka³ pa vse do sodobne zgodovine. Tako je že v letih 1957–1962 sodeloval z Milkom Kosom pri zbiranju gradiva za srednjeveško topografijo Slovenije. V naslednjih letih se je preusmeril na obdobje narodnega preporoda. Iz tega obdobja raziskovanja in pisanja lahko omenimo naslednje rezultate: *Prebujanje slovenske narodne zavesti*, v: Prosvetni zbornik 1868–1968, Trst 1970; *Tržaški Slovenci v letih 1848–1949 in Slavjanski Rodoljub*, v: Slavjanski Rodoljub, Trst 1971 (faksimilirana izdaja); *Ustanovitev političnega društva Edinost in prvo desetletje njegovega obstoja*, v: Jadranski koledar, Trst 1975.

V letih 1970–1972 je bilo na vrsti proučevanje slovenskega ilegalnega delovanja na Primorskem v letih 1918–1930. Od leta 1975 dalje Samo Pahor raziskuje konec druge svetovne vojne na območju Trsta, predvsem pa boje za osvoboditev Trsta v zadnjih dneh aprila in v prvih dneh maja 1945. Tako je objavil *Začasni seznam oseb, umrlih zaradi ran, ki so jih dobile od 28.4. do 3.5.1945* (Trst 1978). Objavil je dva krajša prispevka, ki se nanašata na boje: *Bitka za Bazovico* (Bazovica 1995) in *Bitka za Opčine* (1990). V zadnjem desetletju se je večkrat oglasil v zvezi z vprašanjem kraških »fojbo«. Kot zgodovinar in dober poznavalec arhivov je leta 1968 sodeloval pri sestavljanju zbirke dokumentov z naslovom *Trieste, Ottobre-Novembre 1918* (3 zvezki).

Šolska problematika in zgodovina slovenskega šolstva sta mu bila vedno blizu. Tako na zgodovinskem šolskem področju lahko zabeležimo publikacijo: *Začetek osnovnega šolstva v tržaški okolici* (Trst 1970), ki jo je sestavil skupaj z očetom Dragom Pahorjem ter *Pregled zgodovine slovenskega šolstva na današnjem ozemlju italijanske republike do leta 1945*, v: Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985 (Trst 1986). – Zgodovinske temelje sodobnih mejnih vprašanj je mdr. osvetlil kot soavtor knjige *Slovenci in Italija : pro memoria o odnosih z zahodno sosedo* (Lj. 1995) in v razpravi *Prispevek k razrešitvi vprašanja jezikovne pripadnosti prebivalstva severozahodnega dela hrvaške Istre* (1998).

Vzporedno z raziskovanjem preteklosti je Samo Pahor proučeval tudi sodobne razmere Slovencev v Italiji ter drugih manjšin v Italiji in v Evropi. O tem je tudi pisal: *Ustroj slovenske manjšine na Tržaškem* (1967); *Slovenes and their land* (1971); *Pohabljeni Slovenci* (1974); *Le minoranze linguistiche della Repubblica Italiana* (1980), *Položaj slovenskega jezika v Furlaniji-Juljski krajini in problemi njegovega uveljavljanja v javnosti ter v upravno-pravnih postopkih* (1982) idr.

Poleg zanimanja za zgodovino je pri Samu Pahorju vidna simpatija še do narodopisja, toponomastike, do etnologije (duhovna in materialna kultura). Obenem je odličen risar in ilustrator.

Udeležil se je dveh terenskih raziskovanj Slovenskega etnografskega muzeja iz Ljubljane (Žužemberk 1957, Vipava 1958), sodeloval je z Nikom Kuretom pri zbiranju gradiva o ljudskih običajih. Najprej je sodeloval z Zorkom Jelinčičem, nato z očetom Dragom Pahorjem pri zbiranju gradiva za toponomastični zemljevid, ki je izšel kot *Tržaško ozemlje, zemljevid s krajevnimi in ledinskimi imeni* (Trst 1978); Samo Pahor je pripravil stranski zemljevid Bani. Iz te dobe je pomemben *Zemljevid jezikovnih manjšin* (1974), ki opisuje stanje in prisotnost jezikovnih manjšin na ozemlju italijanske republike.

Mnogo je predaval med Slovenci v Italiji, med Slovenci v matični Sloveniji (večkrat tudi na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev, arhivistov, slavistov, geografov in drugih strokovnih združenj), po Italiji, Evropi in Ameriki. Več predavanj je nato izšlo v zbornikih ali namenskih objavah.

V samozaložbi je izdal nekaj drobnega tiska: *Naprej* (glasilo jugoslovanske samoupravne interesne skupnosti v Italiji) (1975), *La repubblica tutela con apposite norme le minoranze linguistiche* (racconto storico contemporaneo in forma epistolare) (1976), *Slovenci kremeniti* (neresen list za resne dni) (1984) ipd. Pripravil je več tematskih razstav in uredil več zbornikov s kulturnozgodovinsko vsebino.

³V to obdobje sodi tudi kratka razprava o »viteških kmetijah« – *Rit(t)ershuebe* v ZČ 19–20, 1965–1966, str. 149–152 in recenzija objav o langobardskem *limesu* v ZČ 21, 1967, str. 279–281.

Vse njegovo raznovrstno udejstvovanje na mnogoterih področjih, poleg zgodovinskega, je logično privedlo do članstva v mnogih zvezah, organizacijah, društvih. Podoba raznovrstnega in pestrega delovanja jubilaranta naj prikaže navedba le nekaterih: Društvo folkloristov Slovenije (od leta 1957 dalje), Slovenski akademski klub Jadran v Trstu (1958–1963, tajnik), Narodna in študijska knjižnica v Trstu (član od leta 1960 dalje, tajnik in honorarni upravnik v letih 1970–1974), Sindikat slovenske šole v Italiji (član od leta 1963, tajnik v obdobju 1980–1981), Zgodovinsko društvo Slovenije (od leta 1968), Mednarodno združenje za zaščito ogroženih jezikov in kultur AIDLCM (član od leta 1969), Zvezni odbor za etnično-jezikovne skupnosti in deželno kulturo v Italiji (1969–1983, tajnik v letih 1977–1983), Slavistično društvo med Slovenci v Italiji (član od 1971), Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu (član od 1974, ustanovni član), Koordinacijski odbor jezikovnih manjšin v Italiji (1983–1984), Vsedržavni zvezni odbor za jezikovne manjšine v Italiji (od leta 1984), Liga za jezike manjšinskih narodnosti italijanske države (od leta 1984), v letih 1968–1993 je bil član glavnega odbora Slovenske kulturno-gospodarske zveze ter član več njenih komisij in odborov.⁴

Poleg vsega tega je bil v obdobju 1992–1993 svetovalec v tržaškem občinskem svetu, izvoljen na listi stranke Slovenske skupnosti.

Od leta 1969 dalje si dosledno prizadeva za uveljavitev slovenščine v javnosti. Praktična dejavnost za uresničitev načela *Pacta sunt servanda* ga je »prisilila« v poglobljanje v pravno materijo; med rezultati je bil tako prenekateri referat (npr. *Raba jezika* na znameniti tržaški manjšinski konferenci 1974), pregledne razprave, kot tudi dobljene precedenčne pravde na najvišjih italijanskih sodiščih. Omenjena tridesetletna dejavnost ga je najbolj približala širši vseslovenski javnosti in ga uveljavila kot doslednega borca za pravice Slovencev v Italiji.

V marcu 1990 je bil Samo Pahor med ustanovitelji društva »Edinost«, ki prireja javne shode in manifestacije za doseg enakopravnosti Slovencev v Italiji. V zadnjih letih so najbolj odmevni nedeljski dopoldanski shodi na glavnem trgu v Trstu (Plazza Unità d'Italia, oziroma trg Zedinjenja Italije, kot ga je sam prevedel).

Prav zaradi take oblike manifestacij je bil Samo Pahor v preteklih letih večkrat aretiran, zaprt in obsojen. Menda se vsi sodni procesi, ki so mu jih nakopale razne državne oblasti oziroma sodni procesi, ki jih je sam sprožil proti državnim italijanskim ustanovam in posameznikom, ne bodo zaključili za časa njegovega življenja. Samo po sebi je umevno, da našemu šestdesetletnemu jubilarantu, želimo dolgo in uspešno življenje; vsekakor pa je logično, da plaz, ki ga je sprožil, potrebuje čas, da se resnično udejanji. Nekaj tistega, kar je začel pred leti, se sedaj že pojavlja po kapljicah.

Vsekakor je Samo Pahor v vseh ozirih pravi »unicum«, torej prava redkost na slovenski in mednarodni sceni. Marsikaj bi se dalo povedati in napisati. Kot zgodovinarju mi je žal, da ni več napisal oziroma več napisanega objavil, saj ima pravo enciklopedično znanje ter pozna do kosti gradivo v arhivih. Ima torej idealno izhodišče za raziskovalno delo in pisanje krajevne zgodovine. Od njega bi lahko pričakovali tudi pregledno zgodovino Slovencev v Italiji.

Ljudje si pač, v večini primerov, sami izberemo pot, po kateri hodimo. Samo Pahor si je izbral svojo lastno pot, ki ga je popeljala v vseslovenski in mednarodni svet in kot tak je poznan. O njem lahko marsikaj zapišemo in povemo, marsikdo se z načinom njegovega delovanja ne strinja; vendar njega vsakdo pozna. Je prisoten, viden, upravičeno ima »image« pokončnega Slovenca – neravnodušnega državljana Republike Italije, »samotnega viteza slovenstva na Tržaškem,« če povzamemo publicistično oznako.

Ob njegovem življenjskem jubileju mu kličemo po stari navadi: Še na mnoga leta, Samo Pahor!

Milan Pahor

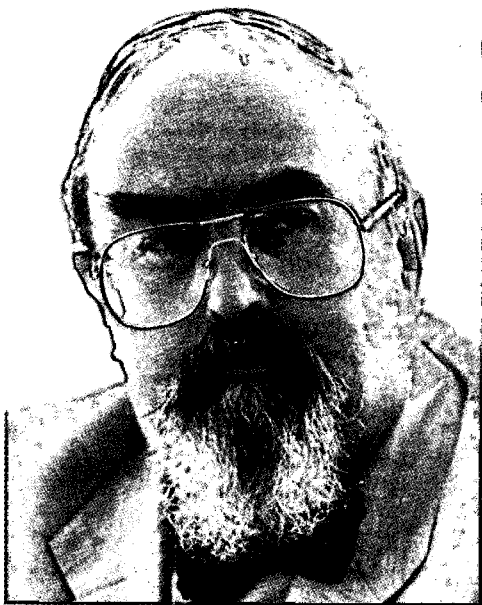
⁴Podrobnejši prikaz Pahorjevega delovanja do srede osemdesetih let 20. stol. prinaša članek o njem v 11. snopiču PSBL, Gorica 1985.

Feliks J. Bister – šestdesetletnik

Ko sem v stotem zvezku *Zgodovinskega časopisa* bralcem predstavljal obe knjigi o Antonu Korošču in njunega pisca, sem prevzel napačen podatek in zapisal, da je bil Feliks J. Bister »rojen dva in pol meseca pred začetkom druge svetovne vojne (12.6.1939)« (ZČ 49, 1995, 497). Sedaj moram najprej popraviti to napako.

Feliks J. Bister se je rodil 12. julija 1939 v glavnem mestu koroške dežele. Ime mu je izbrala, kakor piše Drago Medved, bolniška sestra v porodnišnici, »pozneje pa je še teta dodala ime Janez,« ki ga zdaj stalno zapisuje s kratico J. med imenom in priimkom.

Seveda Feliks J. Bister ni bil celovski meščan. Njegove korenine so bile v bilčovski fari, kjer je živel Matjakov kmečki rod na Moščenici. Oče se je po poroki preselil v Svetno vas. Tu je Feliks, kakor je sam zapisal, »kljub tragičnim dogajanjem druge svetovne vojne na srečo preživel brezskrbno otroštvo pri svojih starših.« V osnovno šolo (1945–50) je hodil v Kaplo ob Dravi.



Šolanje je nadaljeval na Plešivcu pri Gospe Sveti, kjer je bila ekspozitura celovške gimnazije in internat Marijanišče, malo semenišče krške škofije. Tu je bilo tedaj »gimnazijsko zbirališče koroških Slovencev. Sošolca v istem letniku sta mu bila pisatelj Florijan Lipuš in slikar Valentin Oman.« Tu je hodil na sestanke Katoliške slovenske dijaške družine, tu se je rodil dijaški list *Kres*, ki mu je prva številka izšla 9. novembra 1952 in so bili njegovi glavni ustanovitelji Ciril Stern (ki je žal že umrl), Janko Zerzer in Zdravko Zwitter. V zatišju zavoda na Plešivcu se je Bister »zavestno opredelil za slovensko narodno skupnost.«

Maturiral je na Plešivcu 5. julija 1958. Po dveh »učnih in popotnih letih« se je vpisal na filozofsko fakulteto dunajske univerze in študiral zgodovino ter še nekaj stranskih predmetov. 3. marca 1966 mu je rektorat podelil absolutorij. Njegovi glavni profesorji so bili (kakor jih je sam naštel po abecednem redu) Friedrich Heer, Ludwig Jedlicka, Alphons Lhotsky, Hanns Leo Mikoletzky, Heinrich Felix Schmid in Erich Zöllner.

Za svoje stalno bivališče si je izbral Dunaj, kjer je našel zunaj središča, v naselju Mauer, zase, za ženo Marijo, rojakinjo iz Podsinje vasi, in otroke prijeten dom.

Dolga leta je pri nas, na Dunaju in v Beogradu študiral življenje in delo Antona Korošca, najpomembnejšega slovenskega politika v zadnjih letih habsburške monarhije in v vsem času kraljevine Jugoslavije. Iz bogatega zbranega gradiva si je izbral prvo Koroščevo dobo za disertacijo, ki jo je zaključil leta 1990 na dunajski filozofski fakulteti (*Anton Korošec und die slowenische Politik im Wiener Reichsrat*).

Nič ni čudnega, da je zanimivo in dragoceno delo izšlo že leta 1992 v slovenščini pri Slovenski matici (prevedel ga je Janko Moder) pod naslovom *Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju (Življenje in delo 1872–1918)*, leta 1995 pa v nemščini pri založbi Böhlau, z naslovom *»Majestät, es ist zu spät...«* – po besedah iz zadnjega slovenskega govora v avstrijskem parlamentu 10. oktobra 1918 ali iz zadnje Koroščeve audience pri cesarju 12. oktobra.

Feliks Bister je zelo veliko predaval, pisal in prevajal. Vendar pa ni podoben znanstvenim raziskovalcem, kakor smo jih vajeni, tistim, ki stopajo preudarno po izbrani poti od stopnice do stopnice kariere. Že Bistрово zunanje življenje kaže veliko raznolikost. Dolga leta je vodil študentski dom glasbene visoke šole na dunajski Johannesgasse 8. Velike zasluge si je pridobil kot kurator Knafljeve ustanove.

V Ljubljani je postal široko znan kot prvi vodja ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo. Vodil jo je od oktobra 1990 do januarja 1996. Idejo za tako vrsto institucionalnega sodelovanja je bil dal nekdanji avstrijski vicekancler dr. Busek. Za uresničevanje te zamisli bi si težko predstavljali koga, ki bi bil sposobnejši od Feliksa J. Bistra. Izpostava je začela delati kar v njegovem stanovanju, potem je bila v sobi zgodovinskega oddelka Filozofske fakultete, nazadnje pa v širših prostorih na Zavetiški 5 na Viču. Bister se je zelo zavzel za podeljevanje raziskovalnih štipendij, s katerimi je zajel do 30 strok, od agronomije do zgodovine, »čeprav je filozofska fakulteta naša glavna partnerka in humanistične vede v ospredju dela,« kakor je sam povedal malo pred koncem svojega vodenja izpostave. Predavanja, okrogle mize, predstavitve knjig, dvostranska znanstvena srečanja in širši simpoziji, ekskurzije ene in druge strani, izdajanje posebnega biltena – to je samo del široke dejavnosti.

Dolga leta je Bister posvetil Avstrijski ligi za človekove pravice; je tudi urednik njenega glasila *Das Menschenrecht* in poslovodni predsednik. 4. februarja 1999 je v našem državnem svetu predaval o človekovih pravicah v Avstriji.

Za osemdeseti rojstni dan koroške pesnice Milke Hartmanove je Bister organiziral počastitev. Njen nečak mu je rekel: »Ti delaš vse mogoče in nemogoče stvari, daj – naredi nekaj za Milko, da bo imela novo pesniško zbirko!« Bister je zbral »skupino m.h.«, v kateri sta bila glasbenika Hanzi Gabriel in zdravnik-umetnik Hubert Greiner. Tako je izšla v treh zvezkih publikacija s pesmimi Milke Hartmanove. Prvemu zvezku, ki prikazuje njeno življenje, je tekst in dokumentacijo pripravil Feliks Bister – v tem besedilu je pravzaprav tudi zgodovinski pregled tega časa in koroškega okolja (1982).

Z ženo Marijo je prevedel v nemščino kratek pregled slovenske zgodovine, ki ga je napisal Janko Prunk (1996).

Zelo mu je bil pri srcu Klub koroških slovenskih akademikov na Dunaju, danes imenovan Klub slovenskih študentk in študentov; bil mu je tudi predsednik. Navezan je bil na Dunajski krožek, ki je povezoval koroške in druge Slovence, ki so bili začasno ali stalno na Dunaju; tudi tu je imel vodilno vlogo. Iz plešivškega *Kresa* je zrastle *Mladje*. V njem je sodeloval, prav tako tudi v Klubu Mladje. V *Mladju* je objavil 1970 razpravo o usodi Koroških Slovencev po prvi svetovni vojni. Zelo dolgo je bil stalni sodelavec *Nedelje*, slovenskega cerkvenega lista krške škofije.

Na seminarju slovenskega jezika, literature in kulture je predaval o poti do slovenske samobitnosti v očeh avstrijskega sosesa, na 13. koroških kulturnih dnevih pa o odnosih med katoliško Cerkvijo in slovensko narodno skupnostjo na Koroškem po drugi svetovni vojni. Predavanje je izšlo 1996 v *Grafenauerjevem zborniku*. V *Vilfanovem zborniku* (1999) si je postavil Bister pomembno sodobno vprašanje: Avstrijska nacija in koroško-slovenska narodnost – antagonizem ali vzajemnost.

V *Družini* se je 11. januarja 1998 dotaknil podobnih aktualnih vprašanj in poudaril, da so koroški Slovenci (in podobni) »v Republiki Sloveniji le enakopravni tujci. Samo z denarjem nihče ne bo ustvaril vseslovenskega kulturnega prostora, temveč le z ustvarjalnostjo. Želel bi si, da uradna Slovenija končno pove, v čem vidi bistvo svojih manjšin, ki živijo pred njenimi mejami.« Salzburški *Historicum* je 1987 prinesel Bistrov članek o ideji in resničnosti avstrijske nacije v luči periferne opazovalca (seveda Slovenca).

V Lipici (1996) je predaval o temi »Biti Slovenec v Avstriji.« Predavanje je bilo objavljeno v knjigi *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. »Biti Slovenec je načelno in a priori perspektivno,« pravi Bister ter navaja kategorije individualne perspektivnosti (lastna osebnost, družina in sorodniki, šola, družina in jezik, svetovni nazor oziroma vera) in kategorije kolektivne perspektivnosti (zgodovinska zavest, sodobna socialna razpetost, kritičnost, sodelovanje). Pri tem je izredno dragocen iskreni opis osebnih doživljanj. Nemčurski ravnatelj je imel zaslugo, župnik pa ga je pripravljajal na sprejemni izpit. »Oba sta bila do mene zelo pozorna... Najbrž sta me ... naučila, da že zelo zgodaj nisem uvidel, zakaj bi sovražil koga drugega zaradi druge usmeritve, drugega svetovnega nazora, druge vere ali druge narodnosti. Nikoli nisem verjel, da smo ravno Slovenci najboljši in to vsepovsod. Poiskal sem si prijatelje z docela različnim naziranjem, z menimi tujimi religijami – in celo ateiste. Vsak mi je po svoje pomagal najti pravo razmerje do lastnih pozicij, biti kritičen predvsem do svojih in manj kritičen do tujcev in tujega mišljenja. Tako sem se izpopolnjeval s pomočjo drugih in drugačnih.« Nič čudnega, da sta obe sprti slovenski koroški organizaciji lansko leto zaprosili Bistra za posrednika.

V zborniku *Slovenija 1848–1998: Iskanja lastne poti* je Bister pisal o vlogi dunajskih Slovencev pri emancipaciji Slovencev. Zelo lepo je opozoril na večkratno dvojnost odnosov in pogledov. »Z določenimi študijskimi in poklicnimi prekinitvami bom kmalu zaključil četrto desetletje v pravljlično lepem mestu ob Donavi, ki ima svoje začarane strani, na primer konstanten dualizem, kajti Dunajčani so namreč hkrati prijazni in zahrbtni, kozmopolitsko odprti in grdo rasistični itd.« – Druga misel: »Vemo, da bi bil slovenski kulturni in znanstveni svet, pa tudi politični in gospodarski, brez dunajskega doprinosa precej siromašen. Dunaj slovenskega kulturno-znanstvenega doprinosa skorajda ne vzame na znanje.« – In nazadnje: »Doživljamo neko večnost teh odnosov. Dunaj se nam prikazuje, vsaj v naših mislih, kot neka Vindobona aeterna. Zdi se mi, da na tihem – in pectore – želimo in upamo, da bi s tega večnega Dunaja preskočilo nekaj blaženosti na slovenski narod in s tem tudi na mlado Republiko Slovenijo.«

V reviji *Europa Ethnica* je 1986 izšla razprava *Die slowenische ethnische Gruppe in Wien (Eine Untersuchung ihrer gegenwärtigen kulturellen und sozialen Situation)*.

Na simpoziju maja 1993 v Mariboru je imel predavanje *Vprašanje štajerskih Slovencev v avstrijskem časopisju po drugi svetovni vojni*.

V *Malovem* zborniku je zelo podrobno opisal Malov študij na dunajski univerzi v letih 1904–1909. V reviji *Donauraum* je pisal o arhitektu Plečniku in njegovem dunajskem ustvarjanju (1989/90).

Predavanje *Gestern Inländer, heute Ausländer*, ki je zajelo razpad Jugoslavije in vprašanje inozemcev ob primeru Slovenije, je imel na 48. kongresu *Association of World Refugees* v Gorici septembra 1998 (objavljeno je v *AWR-Bulletin*).

Od velikega števila člankov, razprav, razmišljanj, predavanj, prevodov, ki polnijo bibliografijo Feliksa J. Bistra, sem navedel samo nekaj primerov, da bi pokazal, v kako različne smeri sega njegovo delo, kako se povezuje ta zgodovinar in svet, v katerem živi in v katerem prizadeto spremlja ter komentira probleme in dogajanja. Njegove ocene so marsikdaj tudi ostre, marsikdaj obzirnó diplomatske, včasih trpke, včasih polne humorja in dobre volje. Naj nadaljuje to pot, naj uresniči vrsto svojih načrtov, naj nas razveseljuje s svojo prijetno družbo, s svojo govorjeno in pisano besedo.

Vasilij Melik

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

»Past does not simply pass«

Med užitkom in grozo spominjanja

Dunaj, 19.–21.3.1998

V drugi polovici marca 1998. leta, natančneje 19.–21.3., je na Dunaju v organizaciji Mednarodnega raziskovalnega centra za znanstveno preučevanje kulture (Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften – IFK), ki aktivno deluje od leta 1992 (trenutno pod vodstvom dr. Gottharta Wunbergga), potekal krajši simpozij z naslovom *Zgodovinski spomini (Historical Memories / Historische Gedächtnisse)*, ki je prisotnim priklical v spomin nekatera stara, a zato nič manj aktualna vprašanja, ki mrgolijo in se pletejo okoli odnosa med zgodovino in spominom.

Czesław Miłosz, odlični poljsko-litvanski pesnik, esejist in Nobelov nagrajenec (1980), dolga leta živeč v deželah »tujega kolektivnega spomina«, danes v zavetju prostovoljnega izgnanstva, ki mu ga nudi zaliv San Francisca, je nekoč zapisal, da nemara ni drugega spomina kot spomin na rano.¹ Krajši vsebinski prikaz referatov z mednarodnega simpozija, ki je reaktualiziral in prevprašal nekatera – za nerazgibani, pogosto zgolj referenčno-otopeli razum povprečnega intelektualca – vse preveč samoumevna razmerja med spominom in zgodovino, v svoji osnovni koncepciji takšno misel podkrepljuje (toliko bolj, ker je bila osnovna nit razmišljanj poizkus mišljenja holokavsta), a obenem širi njen spoznavni horizont in prinaša nekaj osvežitve, tako na področju metodoloških prijemov v družboslovnih in humanističnih raziskavah, kakor v sproščenem razmisleku o tem doslej (predvsem ali povsem navidezno) nezdružljivem paru pojmov.

Kakšna je danes vloga spomina? Je spomin širši pojem ali le podkategorija zgodovine in kaj pravzaprav eno ali drugo pomeni? Je to, kar imenujemo zgodovina, ideološko kastriran spomin? Imamo opravka zgolj s konstrukcijami, ki jim nove konstrukcije minirajo ali betonirajo temelje? Je ukvarjanje s kulturnimi konstrukti spomina vulgarni idealizem ali poslednje pribežališče raz(o)čarane človeka? Je konstrukcija spomina vedno le končni učinek pogajanj med pozicijami moči? Kaj trivalentnost časa sploh pomeni; ali ni preteklost večno odprta rabi sedanosti? Kako čisto historično zaobjeti *circuit*, osmoso med tistim, kar je Henry Bergson označil kot *čisto spominjanje* (predstavni nivo), in tistim, kar je imenoval *prilagojeno spominjanje* (ki je samo *mimesis* že pridobljene izkušnje) in mu pripisal pragmatično vrednost, t.j. praktično uspešnost? ... In še in še vprašanj, ki pa se odgovorom izmikajo, zato bomo njihove tirnice v naslednjih odstavkih le naznačili in začeli z enim samim vprašanjem: Kako sploh pristopiti k tej problematiki?

Če je Walter Benjamin še verjel, da spomin, t.j. branje sebe vzvratno, sesuva čas, skušajo novejši raziskave IFK-ja pod skupnim naslovom *Imagined Communities – Gedächtnis, Erfahrung, Innovation / Memory, Experience, Innovation*, ki tematizirajo kulturne in socialne procese z analitičnega vidika t.i. **umišljenih skupnosti** (*imagined communities*), misliti obe kategoriji (zgodovino/čas in spomin) hkrati kot vzajemno konstitutivni. V takšni situaciji zadobi kategorija spomina ključni, označevalni in epistemološki pomen. Pomen razsežnosti, ki oblikuje in narekuje zgodovinsko pripoved in s tem, s samosvojo dikcijo in razporeditvijo členov, proizvaja določene modalitete konstrukcije spomina samega. Z vpeljavo novega pojma **umišljenih skupnosti** je tako izpeljan zasuk perspektive od preučevanja skupnosti samih k preučevanju novih vidikov v konstituciji in artikulaciji posameznih skupnosti – od, denimo, razsvetljske *République des Lettres* pa do avantgardnih in popularnih (sub)kulturnih gibanj poznega modernizma. Programska shema, ki uporablja ogrodje takšnih študij, poudarja opazovanje dinamike t.i. **kolektivnega imaginarija** in

¹Pred nedavnim je nadobudna, mlada ljubljanska založba Študentske organizacije v zbirki Beletina izdala nov izbor njegovih esejev z naslovom *Življenje na otokih* (v prevodu Jane Unuk).

preučevanje obnašanja nekaterih specifičnih »profilov« v procesu interpelacije novih »izkušenj«, »vizij« in »spomina«. Pri tem gre za premik konceptualnega polja v samo zev, ki kaže svoje žrelo med humanističnim in sociološko-»znanstvenim« pristopom h kulturnim študijam; gre za nekakšno »dekonstrukcijo« te vrzeli, pri čemer je osnovna pozornost namenjena presečišču intelektualnih tokov in materialne kulture in ne le preučevanju odnosov med socialnimi mrežami in njihovimi vozlišči. Toliko o programskih načrtih zgoraj omenjenega mednarodnega raziskovalnega združenja (IFK), ki svoje delovanje, tako kakor vsi ostali, na način palimpsesta vpisuje med zapis in zabris spomina.

Četudi je bila, kot rečeno, osrednja rdeča nit simpozija poizkus mišljenja holokavsta, so se orientacije predstavitev posameznih referentov med seboj precej razlikovale, tako metodološko kakor tudi čisto izhodiščno – epistemološko. V prvi sekciji z dvema referatoma pod skupnim naslovom *On Foundational Narrations (O utemeljitvenih pripovedih)* je bilo govora o mišljenju holokavsta kot *radikalnega dogodka* na eni in o poizkusu lociranja njegovih epistemoloških razsežnosti v kolektivnem spominu na drugi strani. **Dan Diner** (profesor sodobne zgodovine na univerzah v Essnu in Tel Avivu) je v predavanju z naslovom *From History into Memory and Reverse – Narrating the Holocaust (Iz zgodovine v spomin in obratno – na primeru pripovedi holokavsta)* poudaril nasprotje med univerzalističnim pristopom, ki da prežema celotno kiščansko misel, in partikularističnim pristopom, ki da je značilen judovski način, na široko uporabljan v epistemologiji in konstrukciji judovskega spomina. Po avtorjevem mnenju oba pristopa že izhodiščno izrazito zaznamujeta način obravnavanja naracije zgodovinskih dogodkov. Diner je nadalje uvedel dve razlikovanji: med aktivno (zaznamovano z izkušnjo) in pasivno mnemotehniko (zgolj ustno ali pisno preneseno na naslednjo generacijo) pri oblikovanju spomina ter med kratkotrajnim in dolgotrajnim spominom, ki v nenehni interakciji sooblikujeta drug drugega.

O kontroverzni in ambigvitetni amerikanizaciji holokavsta, ki da je izrazito medijsko-filtrirajoča in sposobna absorbirati le zgodbe z moralizirajočim *happy endingom*, je v referatu z naslovom *From Collective Memory to Media Event – Holocaust Memorialization (Od kolektivnega spomina do medijskega dogodka – memorializacija holokavsta)* spregovoril **Anson Rabinbach** (profesor zgodovine na Princeton University). Po njegovem mnenju je ameriško prečiščevanje spomina podvrženo procesoma moralne filtracije in absorpcije v ameriško multikulturno sredino, ki je zelo neperceptibilna ali celo odklonilna za vse, kar je izven, kar štrli iz aktualnih populističnih tokov. Tako v Ameriki kolektivni spomin nenehno ogroža in spodjeda tisto, kar je Rabinbach označil kot *popularni spomin*. Eden problemov mišljenja holokavsta v ameriškem kontekstu je, da ni osnovan na primarnih pričevanjih, na tistem, kar bi Dan Diner imenoval aktivna mnemotehnika, ampak je praktično v celoti izvlečen iz stališč opazovalcev, kar, kakor ugotavlja Rabinbach, sproža narativno fetišizacijo in podobne odklone pri formuliranju spomina. Kot primer spretne komercializacije spomina je navedel odprte judovskega muzeja v New Yorku, ki ga vidi kot primer odločne prevlade institucionalne strategije in medijskih učinkov nad t.i. »zgodovinsko pripovedjo«. Takšna institucionalizacija spomina je le končni produkt kompleksnih spletov dogajanj, in kot je svoje izvajanje sklenil princetonski profesor zgodovine, forme narativizacije, v katere je spominsko gradivo položeno, (že) same *per se* formirajo zgodovinski spomin. Bodisi v muzeju bodisi v knjigi ali kje druge.

V sklopu teme *Theorizing Memory (Teoretični razmisleki o spominu)* je **Patric Hutton** (profesor in predstojnik Oddelka za zgodovino na University of Vermont) v referatu z naslovom *Mentalities – Matrix of Memory (Mentalitete – matrica spomina)* poudaril, da se razlike med današnjim in preteklim odnosom do spomina kažejo predvsem na nivoju njegove artikulacije, zatorej v navezavi na mentaliteto, in ne toliko v sami strukturi zapominjanja/pomnjenja (mnemotehnike). Predstavil je tri preliminarne opažanja, ki jih je potrebno izpostaviti v procesu premika zgodovinsko-antropoloških raziskav od mentalitet (v 60. letih) do »zgodovine« privatnega življenja (v 80. letih). To so: relativnost zgodovinskega časa, strategije in politike tradicije ter medsebojni vpliv in intelektualna oplajanja med Philippom Ariesom in Michelom Foucaultom (oba sta bila predstavljena kot posredno zaslužna za aktualiziranje problematike konstrukcije spomina v zadnjih desetletjih). Pozornosti je vredna njegova teza, ki pravi, da je pri konstruiranju privatnega, subjektivnega spomina v ospredju in zato formativna preteklost, medtem ko pri kolektivnemu spominu neizogibno deluje močan pritisk vpetosti v trenutni socialni kontekst, kar v ospredje potisne sedanost (njeno ideološko bazo) kot

bistveni moment pri formaciji spomina. Dotaknil se je še 18. stoletja kot temeljnega mejnika pri izpeljavi tranzicije od »slušnega« k »vid(e)nemu« in s tem sproženja procesa interiorizacije.

Naslednje predavanje *Meaning, Memory, and Historical Time* (Pomen, spomin in zgodovinski čas) *Moisheja Postoneja* (profesorja zgodovine na University of Chicago) je razprlo vprašanje o vlogi holokavsta pri konstrukciji spomina v povojni Nemčiji, kjer je zaznati dve kontinuirani liniji zgodovinske naracije/spomina: demokratično in nacistično (ilegalna kontinuiteta). Ob tem je govoril o fluidnih in nejasnih programskih shemah politične leve in desnice, kakor tudi o posrednih in neposrednih vplivih sio- in antisionističnih gibanj. Opis vzorca dinamike v razvoju povojne Nemčije je podal s pojmom »denial« in »represion« (zanikanje in potlačitev). Dolgotrajna in burna diskusija po obeh »ameriških« referatih je vključevala vlogi časa in prostora pri spominskih formacijah in se je zaključila z obravnavanjem pojma »viktimizacije« kot centralne točke (omemba Heideggerjevih pisem Marcuseju iz leta 1946, kjer se prvič pojavlja ta pojem); t.j. tistega jedra, okoli katerega se je postopoma zbiralo spominsko gradivo za zgodovino povojne Nemčije.

Dopoldanski del drugega dneva simpozija z naslovno temo *Representing Memory* (Predstavitev spomina) je otvoril referat *Pasts and Present. Vienna Jewish Literatures of the 1980s* (Preteklosti in sedanjost. Dunajska judovska literatura v 80-ih letih) profesorice z Oddelka za germanske jezike in literaturo na Ohio State University *Dagmar Lorenz*. Kratka študija judovskega literarnega diskurza emigrantov, pričevanj nekaterih, ki so holokavst preživeli, in filmske produkcije (gre za filme Ruth Beckermann *Wien Retuor*, *Die papierene Brücke*; *Nach Jerusalem*; Roberta Menasseja *Das Land ohne Eigenschaften*; Nadje Seelich *Kieselsteine* in Roberta Schindela *Gebürtig*) je pokazala na izraziti razkorak med privatno sfero judovskega vsakdana, vključitvijo v dnevni *mainstream* in elementi spomina, ki tvorijo judovski imaginarij. Diskurz judovskih avtorjev je Lorenzova definirala kot izhodiščno nehomogen, pri čemer se naracija osredotoča na pretekli čas opisovanja, ki pa služi kot temeljni kamen upravičevanja dogajanj v sodobni/prezentni dunajski judovski kulturi.

Mathias Konzett (docent na Oddelku za germanistiko na Yale University) je v predavanju o avstrijski literaturi v kulturi amnezije (*Austrian Literatures in a Culture of Amnesia*) skušal predstaviti pomembnejše prelome in provokativne intervencije v povojni avstrijski literaturi treh avtorjev: Bachmannove, Bernharda in Handkeja, ki so se – in predvsem, kako so se – (ne)umestili v povojno konformno, značilno ideološko pogojeno »kulturo molka«. V nadaljevanju je preučil tri sodobne judovske avtorje (Elfriede Jelinek, Robert Schindel, Doron Rabinovici) in njihovo (bolj ali manj) kritično predstavitev umeščanja spomina v razpetost med sodobno multikulturno politiko identitete in rekonstrukcijo judovske identitete in pojavnosti.

V tematski sklop *etnografij spomina* (*Etnographies of Memory*) nas je vpeljala *Daphne Berdahl* (docentka na Oddelku za antropologijo, University of Minnesota) s predstavitvijo študije socialnega konteksta ob fenomenu ponovnega vznikanja staro-vzhodnonemških artefaktov, ki se v zadnjem času pojavljajo na nemškem tržišču (*Patterns of Longings – East German Nostalgia for a Present Past*; *Vzorci hrepenenj – vzhodnonemška nostalgija za sedanjost preteklostjo*). »Trabiji« (trabant) so le eden izmed takšnih fosilnih simbolnih označevalcev iz malhe pretekle socialistične ikonografske zakladnice, ki jih lahko opazujemo v materialni kulturi vsakdana (v notranji opremljenosti lokalov, reklamnih panojih ipd.) in komemorativnih procesih, ki se letno odvijajo v bivši NDR na praznik združitve Nemčije (3. oktobra). Berdahllova je takšne rituale označila za »muzeifikacijo vsakdana bivše NDR,« njihovo prakso pa je imenovala *ostalgie* (t.j. nostalgija za vzhodom). Pojav takšnih praks, ki so v porastu, bi utegnil – meni Berdahllova – biti tisti potencialno nevarni vzvod, ki izhajajoč iz margine lahko ogrozi temelje nacionalne stavbe nove Nemčije.

V referatu *Israela Gershoni*a (profesorja na Oddelku za srednje-vzhodno in afriško zgodovino, Tel Aviv University) *Egypt and the Axis. Revoicing Egyptian Memories of the War* (*Egipt in os. Obuditev egipčanskih spominov na vojno*) smo se srečali s tremi sloji konstruiranja egipčanskega spomina. Najprej je omenil *uradni, politični spomin* egipčanskega javnega mnenja, ki ga skušajo nadzirati in usmerjati zahodni opazovalci in zgodovinarji. Na osnovi podrobnejše analize oziroma dekonstrukcije takšnega uradnega spomina, t.j. na podlagi tekstov in memoarjev (napisanih med leti 1930 in 1945) se izlušči nova plast, ki jo avtor imenuje *zgodovinski spomin* in kaže na popolnoma drugačno situacijo. Igra, ki jo igrajo politični predstavniki Egipta, je, kot je to na vrsti primerov drobnih zvijačnih potez nazorno prikazal Gershoni, vseskozi kompleksnejša, večplastna in mnogo bolj nepresojna, kot so jo sposobni uvideti oz. priznati zunanji/neegipčanski usmerjevalci spomina.

Tretjo plast spomina imenuje *literarni spomin* (egipčanska literarna fikcija povojne ere, 1945–1971) in v njem vidi sofisticirano prikrivanje oziroma razkrivanje zgodovinskih »dejev«. »dejev«.

Richard Handler (profesor na Oddelku za antropologijo, University of Virginia), je na osnovi dveletnega anketnega, terensko-raziskovalnega dela z obiskovalci muzeja Colonial Williamsburg v predavanju *Colonial Williamsburg – On the Museology of Memory* (*Colonial Williamsburg – o muzeologiji spomina*) ponudil prikaz, kako lahko politika kulturnih reprezentacij – kritičnim pristopom socialnih zgodovinarjev in antropologov navkljub – vase pripušča hegemonistične koncepte. V anketni raziskavi obiskovalcev omenjenega muzeja so bili posebno pozorni na načine zapominjanja zgodovinskih »dejev«, ki jih institucija ponuja oziroma prodaja na ogled javnosti. Rezultati so pokazali, da sta osebni spomin in izkušnja kot temelja pomnjenja pri obiskovalcih pomembnejša faktorja od nekakšne faktično prikazane »objektivne stvarnosti«, ki občinstva preprosto ne motivira in zato pri selekciji ostaja izvržena iz spominskega gradiva. Obiskovalci preko lastne izkušnje in v večini primerov emocionalno vežejo na muzejski material, pa najsi ta prikazuje še tako daljno preteklost. Handlerju se takšen način prezentacije zdi problematičen predvsem zato, ker po njegovem mnenju zgodovina ni osebno doživetje, temveč naj bi vključevala distanciran pogled. Zgodovina se v takšnem čustvenem odnosu kaže zgolj kakor *after thought*, nekakšen nostalgichen podaljšek – pojasnitev subjektivne podobe, kot je rekel Handler, in s tem izgublja racionalno osnovo.

Zadnjega dne smo prisluhnili dvema temama. Znotraj okvira prve, *Historicizing Memories* (*O pozgodovinenju spomina*), se je **Gerhard Botz** (profesor sodobne zgodovine, Univerza Dunaj) v predavanju *Der Holocaust in Österreich – Ritual und Erinnerung* (*Holokavst v Avstriji – ritual in spominjanje*) ukvarjal z zgodovinskostjo in spominom kraja, ki zelo jasno simbolizira in ohranja spomin na drugo svetovno vojno in holokavst, t.j. s koncentracijskim taboriščem v Mauthausnu. Poudaril je problem in nevarnost marginalizacije mest/krajev s tako »nasičenostjo« spomina. **Richard Mitten** (profesor zgodovine na Central European University v Budimpešti) je v referatu z naslovom *Researching the 'Jewish Question': Post-war Austrian Discourses* (*Raziskovanje judovskega vprašanja: povojni avstrijski diskurzi*) odprl nekatera vprašanja glede nujnosti vzpostave »širšega pojmovanja konstrukcije avstrijske povojne zgodovine« (navedujoč se na Waldheimovo afero, ki da je sprožila ozki koncept elitistične vizure preteklosti) in o vlogi politike moralnega molka v procesu konstrukcije zgodovinskega spomina. Formulacija specifičnega judovskega vprašanja je v javnem diskurzu povojne Avstrije v večji meri zasnovana zgolj na moralnih in političnih postavkah. *Discourse of victimhood*, torej diskurz, ki se vzpostavlja preko žrtv in žrtvovanja, ki zajema serijo diskretnih diskurzivnih in drugih praks in je v stalni korespondenci s politično spremenljivimi in zato mnogokrat »amoralno« pogojenimi stališči zahodnih zaveznikov, ustvarja to, kar Mitten imenuje *mémoire volontaire* (*hoteni spomin*). V tej luči, pravi, je mogoče bolje razumeti, zakaj Judje znotraj panavstrijskega gibanja *Opfergemeinschaft* niso zavzeli nikakršnih specifičnih oz. jasnih stališč in pozicij. Tako je judovsko vprašanje v javnem spominu povojne Avstrije zanj skorajda *history of silence*, mnogo bolje pa je ohranjeno v privatnem spominu oz. v pol-javnem (*semi-public*) diskurzu. Tretje, zadnje predavanje znotraj tematike zgodovinskosti spomina **Omerja Bartova** (profesorja zgodovine na Rutgers University of New Jersey) *Genocide, War, and Moderne Identity* (*Genocid, vojna in moderna identiteta*) je bilo posvečeno težnjam sionističnega gibanja in vpeljavi kategorije *iluzornega sovražnika*, na čigar mesto v zaostreni situaciji mnogokrat vstopa Jud. Vprašanje, ki ostaja ob tem odprto, je, ali imamo pri konceptu holokavsta opraviti z nemoderno kategorijo ali pa v njem lahko vidimo zgolj »paradigmatično formo modernosti«.

Druga tema dneva in obenem zadnja tema, ki je zaokrožila simpozij, je bila posvečena politizaciji spomina (*Politicizing Memory*). V zvezi z vprašanji okoli prepleta konjunktur spominjanja, njegove dialošnosti in komemorativnih vzgibov, je **Lutz Niethammer** (profesor zgodovine na Universität Jena) v predavanju *Konjunkturen der Erinnerung – Über post-jüdisches und post-faschistisches Gedächtnis in Deutschland* (*Konjunktura spominjanja – o postjudovskem in postfašističnem spominu v Nemčiji*) poudaril, da bi bilo potrebno povojno konstrukcijo spomina, kar zadeva problematiko holokavsta v odnosu do uradne »Resnice«, ponovno premisliti in pretestiti, ker je način formulacije zgodovinskega spomina v zadnjih desetletjih potekal prehitro in prepovršno. Univerzitetni docent iz Salzburga (Institut für Geschichte) **Albert Lichtblau** je skušal na primeru povojnih političnih emigrantov v Ameriko in njihovih avtobiografskih tekstov (med ostalim tudi po zelo

osebni, družinski liniji – svojega očeta kot nacističnega prebežnika) predstaviti različne načine in modulacije spominjanja, načine asociativnih verig in vplive medijev pri takšnem procesu. V krajšem predavanju z naslovom *Micropolitics of Memory – Remembrance or Dialogue* (*Mikropolitika spomina – spominjanje ali dialog*) je opozoril na oblike komunikacije/dialoga s spominom, ki jih dnevno srečujemo z obiski v muzejih, v društvih, v družini ipd., in ki nenehno preoblikujejo naš spominski svet. Kot zadnji predavatelj je nastopil **Charles S. Meier** (profesor zgodovine in direktor Minda de Gunzburg Center for European Studies, Harvard University), ki je vlečenje niti spomina v javnem prostoru označil za izrazito politično dejanje, ki se mu ni mogoče izogniti. V svojem predavanju o vsiljevanju spomina v sodobnih družbah *Imposing Memories – Commemoration in Contemporary Societies* je razložil tri strategije, ki se pojavljajo znotraj oblasti spomina v zvezi s holokavstom (komemoracijo, retribucijo in reparacijo) ter postavil vprašanje odgovornosti v razmerje z vsako posebej. Predavanje in obenem simpozij je sklenil s parafrazo Freuda, češ da je tako, kakor je nevroza zagotovilo za normalno življenje, spomin zagotovilo za normalno zgodovino.

Nenavadno je, da je bilo na simpoziju tako zelo malo govora o pozabi, tej spremljajoči, temni senci umetnosti spominjanja, ki ji je davno tega, kakor nam v enem temeljnih del o zgodovini spomina (*The Art of Memory*, prva izdaja iz 1966; ki se je, mimogrede, pred kratkim znašla tudi na policah ljubljanskega Konzorcija ali nemara tja samo zašla) sporoča Frances A. Yates, Temistokles dal prednost pred tedaj povsem svežo iznajdbo poučevanja večšine spominjanja. O tej pozabi pozabe bi se dalo marsikaj povedati, a to naj ostane prepuščeno nadaljnjim razmišljanjem intelektualno dobrovoljnih in spodbujenih. Morebiti si lahko kaj od tega obetamo v naknadni izdaji zbornika s pričujočega simpozija.

S tem smo kratek sprehod po spominskih okljukah dunajskih predavanj pripeljali do konca. Začeli smo s poetom in tudi končajmo z njim. *Mnemosine (est) mater musarum*, in navsezadnje je bil človek, ki mu je odkritje umetnosti spomina naloženo, sam poet Simonides iz Keosa. »*Spomin je naša moč... varuje nas pred govorico, ki se mota sama okoli sebe, kot se bršljan namota sam okoli sebe, če ne najde opore v steni ali drevesnem deblu,*« bi rekel njegov sodobni pesniški brat, nam zdaj že znani – Czesław Miłosz. *Remember?*

Taja Kramberger

Posvet o življenju in delu Angele Vode (1892–1985)

Ljubljana, 5. maj 1999

V dvorani Slovenske matice na Kongresnem trgu so se zbrali petega maja na enodnevni posvet, ki ga je priredila Slovenska matica na pobudo Petra Vodopivca, zgodovinarji, sociologi, literati, novinarji in drugi, ki jih zanima polpretekla, v koprene zavita doba.

Na posvetu so Peter Vodopivec, Mirjam Milharčič Hladnik, Ervin Dolenc, Mateja Jeraj, Jelka Melik, Bojan Godeša in Aleš Gabrič z referati, ki so sledili uvodnemu nagovoru predsednika Slovenske matice Joža Mahnič, obudili iz pozabe osebnost danes manj znane Angele Vode, po krivici zamolčane predvojne učiteljice, defektologinje, angažirane javne delavke, publicistke, predavateljice, članice mnogih ženskih organizacij in društev, marksistke, ki si je prizadevala za narodno suverenost, samostojnost in pravičnejšo družbo. Orisali so njeno življenjsko usodo, njeno osebnost, pedagoško delo, politično udejstvovanje predvsem pri ženskem gibanju, njen spor s klerikalci, ki mu je sledila tiskovna pravda, medvojne dileme ter povojno življenje, ko je bila obsojena na dvajset let zapor, po prestani kazni pa označena kot politično nezaželenja in kot taka izločena iz javnega ter poklicnega življenja.

Rojena je bila 5. januarja 1892 v Ljubljani, kjer je v štiriindevetdesetem letu 5. maja 1985 umrla. V Ljubljani je obiskovala osnovno, meščansko šolo in učiteljsišče. Po končanem učiteljsišču je poučevala na osnovnih šolah v okolici Ljubljane, dokler ni bila zaradi protiavrstijske propagande

odpuščena. Potem je bila zaposlena v banki, po letu 1918 pa nekaj časa v Samassovi tovarni. V obdobju 1919 – 1921 je delovala izključno na političnem področju. Od leta 1921, ko je opravila v Ljubljani specialistični izpit za pouk prizadetih otrok, pa je vse do leta 1944 poučevala na posebni šoli. Najprej je bila članica Socialdemokratske stranke, leta 1922 pa se je pridružila KP. Od leta 1926 je bila aktivna članica številnih ženskih društev. Veliko je predavala, napisala mnogo člankov in nekaj knjig. Še posebej dejavna je bila po letu 1933, ko je na vse mogoče načine opozarjala na nevarnost fašizma in nacizma. Leta 1941 je postala za kratek čas članica Vrhovnega plenuma OF, čeprav je bila leta 1939 izključena iz KPJ zaradi nasprotovanja sporazumu med Hitlerjem in Stalinom. Leta 1944 so jo odpeljali v taborišče Ravensbrück. Po osvoboditvi je bila na Nagodetovem procesu obsojena na dvajset let zapor. Leta 1953 je bila sicer pomiloščena in izpuščena iz zapor, vendar je bila vse do smrti izključena iz javnega življenja. Leta 1958 je dobila državljanske pravice in se je za dve leti tik pred upokojitvijo zaposlila kot tajnica na obrtni šoli oblačilne stroke v Ljubljani.¹

V prvem delu posveta sta poleg uvodnega referata Petra Vodopivca in referata Mirjam Milharčič Hladnik o osebnosti Vode tove spregovorila še Ervin Dolenc – o njenem pedagoškem, publicističnem, predavateljskem delu in Mateja Jeraj – o njenem udejstvovanju v ženski politiki.

Peter Vodopivec je spregovoril o času, v katerem je socialna upornica, meščanka, humanistka, intelektualka iz obdobja med obema svetovnima vojnama še upala, da se bo sčasoma tudi zanjo prostor le odprl, da bo lahko spet objavljala, zato je ves čas pisala in prevajala, a je razočarana ostajala »na stranskem tiru«. Le njen prevod Zweigove knjige *Včerašnji svet* in Londresa *Dante ni videl ničesar* ter nekaj prevodov krajših del je bilo objavljenih.

Taka je bila usoda ženske, ki je nekoč, polna upanja in pričakovanj delovala v najrazličnejših društvih in organizacijah, ki je pisala o otrocih, družini in odnosu med spoloma, o položaju ženske in njeni vlogi v družbi in to, po mnenju Petra Vodopivca, celo z veliko večjo nežnostjo in prizadetostjo kot pa deset let kasneje, v svetu bolj znana francoska pisateljica, Simon de Beauvoir.

O osebnosti Angele Vode je v dokaj svojevrstnem referatu na kratko spregovorila Mirjam Milharčič Hladnik. Osredotočila se je predvsem na predstavitev svojega osebnega odnosa, ki ga je vzpostavila z Vode tovo ob dolgotrajnem proučevanju njenega življenja in dela. Povedala je, da rezultat njenega raziskovalnega dela ni realen prikaz osebnosti Angele Vode, saj niti ni iskala objektivne resnice, ampak le njeno osebno videnje, ki je čustveno in subjektivno. Tak pristop je razviden iz obeh uvodnih študij k zbranim delom Angele Vode, ki ju je avtorica, Milharčičeva, nasloвила *Spol in upor* in *Značaj in usoda*.²

Bogato pedagoško, publicistično in predavateljsko pot Vode tove je orisal v svojem referatu Ervin Dolenc. V uvodnem delu jo je predstavil kot učiteljico, ki ni bila pripravljena skrivati svojega političnega prepričanja, zato je le kratek čas službovala kot učiteljica po krajih v okolici Ljubljane. Zaradi političnega delovanja je morala zapustiti učiteljevanje in se zaposliti v banki, po nastanku nove države pa v zvonarskem oddelku Samassove tovarne, zaradi političnega dela pa je izgubila tudi to zaposlitev. Ko je zbolela za tuberkulozo je spoznala, da si bo morala prej ali slej poiskati plačano službo, zato je začela z zasebnim študijem zdravstvene pedagogike. V letu 1921 je opravila specialistični izpit za poučevanje duševno prizadetih otrok in se zaposlila na posebni šoli v Ljubljani, kjer je poučevala vse do leta 1944. Ves čas je javno delovala med drugim tudi v društvu učiteljic. Kot predsednica tega društva je vodila gibanje za izgradnjo doma učiteljic tudi po letu 1931, ko je moralo društvo v prejšnji obliki prekiniti z delovanjem. Na zborovanjih, tečajih, v društvih in na radiu je predavala o vlogi žensk, vzgoji, proti celibatu za učiteljice, vzgoji in izobraževanju duševno motenih otrok. Pisala je knjige in redno objavljala v številnih ženskih in drugih revijah: v *Ženskem svetu*, *Književnosti*, *Ženskem listu*, *Gospodinji*, *Ženi in domu*, *Ženi danas*, *Jutru*. O pedagoških vprašanjih pa je pisala za *Popotnika*, *Učiteljskega tovariša*, *Naš rod* ipd.

O Angeli Vode kot eni izmed glavnih oseb ženskega gibanja v prvi Jugoslaviji, je spregovorila Mateja Jeraj. Orisala jo je kot osebo, ki je težko prenašala krivice, socialna razlikovanja in podcenjujoč odnos do ženskega spola, zaradi česar je vse življenje z zanimanjem spremljala delovanje slovenskih političnih strank. Dejavna je bila v ženskih društvih kot so bila *Ženski pokret*,

¹Povzeto po Slovenskem biografskem leksikonu, Vode-Zdešar, štirinajsti zvezek, Ljubljana 1986, str. 501.

²Glej recenziji obeh knjig v tem zvezku ZČ – op. uredn.

Splošno žensko društvo, organizacija socialistk – Zveza delavskih žena in deklet ipd. Za delovanje v ženskem gibanju se je odločila tudi zato, ker nobena stranka ni povsem zadovoljila njenih želja. Morda ji je še najbolj ustrežal Ženski pokret, ki so ga ustvarile ženske, ki so imele podobne humanistične in socialistične ideale in v katerem je lahko še najsvobodneje uresničevala svoje zamisli, še zlasti potem, ko je postala predsednica društva. Spoznala je, da so ženska društva odigrala važno vlogo v slovenskem kulturnem in socialnem življenju, zato se jim je tudi sama pridružila. Čeprav je sprva pravzaprav omalovaževala meščanska ženska društva, je sčasoma ugotovila, da zahteva vsaka doba svoj način dela, da se je treba v določenih okoliščinah razmeram prilagoditi, če jih hočemo spremeniti in da do cilja ne vodi samo ena pot. Tako se je vključila v leta 1926 ustanovljeno slovensko enoto Ženskega pokreta (ustanovljen v Beogradu 1919). Poleg tega je sodelovala tudi pri delu drugih ženskih društev, aktivno pa se je udeleževala tudi v strokovnih združenjih pedagoških delavcev, kjer se je med drugim zavzemala za depolitizacijo učiteljske organizacije in dodatno izobraževanje učiteljev.

Mateja Jeraj je poudarila, da je vodstvo partije po vojni poskrbelo, da je vse tako imenovano meščansko žensko gibanje skupaj z njegovimi voditeljicami in sodelavkami zatonilo v pozabo, njihova dela pa so zapuščena obležala na odročnih policah arhivov in redkih knjižnic, ki so jih hranila. Ob koncu svojega prispevka se je vprašala, kdo je pravzaprav bila Angela Vode in če jo sploh smemo uvrstiti med feministke, saj se je za delovanje v ženskem gibanju odločila predvsem zato, ker nobena stranka ni povsem zadovoljila njenih želja. Njeno usodo je morda še najbolj pojasnila ena njenih nekdanjih tovarišic Erna Muser: »Zgodovina je za človeka, ki noče delati kompromisov niti na levo niti na desno, ki bi bil popolnoma objektiven in nikomur krivičen, strašna reč.«

V drugem delu posveta so Jelka Melik, Bojan Godeša in Aleš Gabrič prikazali obdobje tik pred vojno, med vojno in po njej. V obdobju pred drugo svetovno vojno je Angela Vodetova sprva preživljala ponižujoče sramotenje nekaterih klerikalnih časopisov ob izidu drugega dela njene knjige *Spol in usoda*. Ta spor naj bi posredno povzročil tudi njeno aretacijo in jo privedel v koncentracijsko taborišče Ravensbrück. Leta 1939 pa je bilo prelomno tudi za njeno komunistično delovanje, ker ni odobraval sovjetskega napada na Finsko in ni hotela prenehati s protinacističnim delovanjem v času, ko je veljal pakt med Hitlerjem in Stalinom. V začetku vojne se je dokončno razšla s KP in OF, leta 1947 pa je bila obsojena na Nagodetovem procesu.

O časopisni gonji nekaterih klerikalno usmerjenih časopisov zoper drugi del njene knjige *Spol in usoda* in o kasnejši tiskovni pravdi zoper urednika *Slovenca* in *Slovenskega delavca* je zelo plastično, s citati iz časopisov in avtoričinih spominov, ki jih je spretno vpleta v svoj tekst, spregovorila Jelka Melik. Drugi del knjige *Spol in usoda* je, zaradi obravnavane teme, naletel na kritike časopisov *Straže* v viharju, *Slovenskega delavca* in *Slovenca*. Pisanje nekaterih je bilo prav prostaško. Proti nizkotnim napadom je javno protestiralo veliko ljudi, v njeno obrambo so bili napisani številni članki in recenzije (v časopisu *Jutro*, *Učiteljskem tovarišu*, *Večerniku*, *Delavcu*, *Ženskem svetu* idr). Ker sta *Slovenski delavec* in *Slovenec* njeno knjigo napadla kot neke vrste pornografijo, samo avtorico pa užalila z neprimernimi izrazi, je ta tožbo predala sodišču. Njeni tožbi je okrožno sodišče sicer ugodilo in obsodilo oba odgovorna urednika na denarno kazen. Vendar je odgovorni urednik *Slovenca* zoper sodbo prijavil revizijo. Vrhovno sodišče je reviziji ugodilo in prvostopenjsko razsodbo razveljavilo. Z rzsodbo dne 12. decembra 1939 je obtoženega odgovornega urednika oprostilo, torej je ugodilo proti *Slovincu* konec leta 1940 na vrhovnem sodišču izgubila.

Melikova je svoj referat zaključila z mislijo, ki jo je zapisala sama Vodetova, ko se je v mislih vračala v ta čas: »Med lastnostmi, ki so me obremenjevale, odkar sem se začela zavedati, je bil čut za resnico in pravico. Prav zaradi teh lastnosti sem zašla (ne: sem se odločila) na pot, ki je oblikovala mojo usodo. Upirale so se mi krivice, ki jih je človek videl vsepovsod, zlasti če je imel preobčutljivo srce.« Svoje misli je Melikova sklenila z ugotovijo, da enakost ženske in moškega ni cilj, marveč le pot k boljše urejeni družbi, o čemer pa ni razmišljala le Vodetova, ampak so o tem že pred njo premišljevale ženske in moški, opirajoč se pri tem bodisi na Biblijo, bodisi na Marxa in Engelsa ali pa zgolj na dejstva in dokaze iz življenja samega.

Njene medvojne življenjske izkušnje in dileme je v svojem referatu opisal Bojan Godeša. Zelo nazorno je pokazal njena razhajanja z organizacijo OF. Leta 1941 so Vodetovo, kljub temu, da je bila izključena iz partije, kot predstavnico Jugoslovanske ženske zveze vključili v Vrhovni plenum OF. Vendar pa je bila že decembra 1941 skupaj s svojo skupino izključena iz OF, češ da je ženska zveza

želela prevzeti monopol nad ženskami v OF. Sama pa je bila prepričana, da je prišlo do spora med njo, pa tudi med ostalimi članicami Jugoslovanske ženske zveze, in OF zaradi tega, ker si je dovolila misliti s svojo glavo in je postavljala preveč vprašanj.

Posvet je zaključil Aleš Gabrič, ki je v referatu z naslovom »Angela Vode in povojno politično dogajanje« slikovito pokazal tisto obdobje Angele Vodetove, v katerem je bila kot obsojenka na Nagodetovem procesu prisiljena na življenje v osami in pozabi, ko ji je bilo javno življenje nedosegljivo in ji je preostalo le njen notranji svet in redki prijatelji in sorodniki. O samem procesu, ki pravzaprav z zgodovinskega stališča še ni obdelan, je predavatelj menil, da je bilo v sodbi več političnih kot pa pravnih utemeljevanj, pa tudi za obsojence žaljivih ocen. Menil je tudi, da bi temeljita pravna analiza lahko pokazala na številne napake, tako v procesu kot v sodbi, saj vzdrževanje stikov s skupino ljudi in tudi s tujimi osebami ni bilo kaznivo niti po takratni zakonodaji, še manj pa bi lahko šteli kot proti državno delovanje pisanje poročil za predstavnika Rdečega križa. Tudi sicer so bile trditve o obstoju trdne ilegalne organizacije po mnenju predavatelja na sila trhljih nogah, še bolj sporno pa je po njegovem mnenju v sodnem procesu navajati kot hudodelstvo, če se nekdo ne strinja s stališči državnih voditeljev. Nadalje je avtor tega referata opisal njeno zaporniško življenje, ki pa je bilo v Begunjah dosti ugodnejše kot kasnejše v Brestanici, in prizadevanja njene sestre Ivanke Špindler za njeno izpustitev. Oblasti je še leta 1952 niso bile pripravljene pomilostiti, češ da predčasna pomilostitev ne pride v poštev, ker je Vodetova protirežimsko usmerjena. Spustili so jo leta 1953, ko je bila pomiloščena s tem, da so ji odpustili ostali del kazni. Leta 1958 so ji vrnili državljske pravice in od takrat do upokojitve leta 1960 je službovala kot tajnica na obrtni šoli oblačilne stroke v Ljubljani.

Zanimivim referatom, ki so orisali osebnost Angele Vodetove, je sledila razprava. V njej so diskutantje Andrej Vovko, Alenka Puhar in Maca Jogan posvetili pozornost zadnjim letom njenega življenja, predvsem dvema prispevkoma o njej, in sicer radijski odaji, ki jo je Rapa Šuklje pripravila v letu 1981 ob njeni devetdesetletnici in prispevku za *Slovenski biografski leksikon*, ki ga je pripravila Maca Jogan leta 1983. Omenjena je bila njena zapuščina, ki jo hrani Slovenski šolski muzej, iz katere je Mirjam Milharčič Hladnik črpala gradivo za objavo zbranih del Angele Vode, ki jih je pripravila in opremila za tisk v sodelovanju z založbo Krtina.

Na posvetu je bila predstavljena tudi druga knjiga iz zapuščine Angele Vode z naslovom *Značaj in usoda*, uvodno študijo je tako kot za prvo, *Spol in upor*, pripravila Mirjam Milharčič-Hladnik. V načrtu je še izdaja tretje knjige, ki bo nosila naslov *Spomin in pozaba*, o izdaji vseh njenih besedil pa pri založbi Krtina še niso premišljevali. Zelo bi želeli objaviti njeno knjigo *Žena i fašizam*, ki je bila izdana v Beogradu leta 1935, a ni ohranjena v nobeni javni knjižnici v Sloveniji.

Aleksandra Serše

OCENE IN POROČILA

Izbrane listine Zgodovinskega arhiva v Ljubljani (1320–1782). Izbor, transkripcija, povzetki, komentarji: Božo Otorepec in Dragan Matić. Ljubljana 1998, zv. 1, 85 strani; zv. 2, 192 strani. (Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana ; 19)

Ob praznovanju stoletnice svoje ustanovitve je Zgodovinski arhiv v Ljubljani v dveh reprezentativno oblikovanih zvezkih izdal »izbrane listine«, ki jih hrani. Vsega skupaj gre za 46 dokumentov, ki sta jih izbrala, transkribirala in opremila z ustreznim aparatom in komentarjem Božo Otorepec in Dragan Matić. Publikacijo dopolnjujejo – poleg običajnega uvoda in predgovora – še kratki sumarni pregledi zgodovine Ljubljane po posameznih stoletjih, ki jih je napisal Dragan Matić, in kratka predstavitev listin kot zgodovinskega vira iz peresa Boža Otorepca. Ob tem je mimogrede omeniti, da naslov publikacije »Izbrane listine« nekoliko zavaja, saj bi vse v publikaciji predstavljene dokumente le težko označili kot listine v diplomatičnem oziru. Tako med »klasične« ali »tipične« listine ne sodijo že mandati, ki jih je v publikaciji kar nekaj (po njihovem mestu – ne po funkciji – znotraj diplomatike bi jih lahko primerjali s pismi), še bolj pa je to npr. očitno pri ljubljanski mitninski tarifi iz leta 1532 ali pa npr. pri pozivu Herberta Turjaškega iz leta 1571 (podobnih primerov bi se našlo še nekaj), ki bi ju težko označili kot listini.

Časovno pokrivajo objavljeni dokumenti več kot štiri stoletja in pol ter segajo od najstarejše listine, ki jo hrani Zgodovinski arhiv v Ljubljani – to je od prvega (poznanega) privilegija za Ljubljano, ki ga je leta 1320 izstavil koroški vojvoda in zastavni deželni gospod Kranjske Henrik Tirolsko-Goriški – do listine, s katero je cesar Jožef II. leta 1782 potrdil privilegije mesta Ljubljane in s katero se praktično konča obdobje ljubljanske mestne avtonomije, ki jo je cesar odpravil le nekaj let zatem. Kot zadnji dokument je v publikaciji objavljena prva stran Ljubljanske privilegijske knjige, ki je nastala leta 1566 in je danes ohranjena le še v več prepisih. V njej je zbranih in prepisanih okrog sto listin, ki vsebujejo ljubljanske mestne pravice, uvaja pa jih omenjeni privilegij iz leta 1320 tako, da dokument, ki publikacijo odvarja, le-to – čeprav v nekem drugem kontekstu – tudi zaključuje.

Izbrani dokumenti se v glavnem nanašajo na Ljubljano, čeprav ne vsi. Takšna izjema je npr. mandat vojvode Rudolfa IV. iz leta 1360, s katerim ukazuje kranjskemu deželnemu glavarju, naj odpravi »neobičajne in nepravne ceste«, ki jih uporabljajo ogrski in drugi trgovci, ali pa nadvse zanimiv poziv Herberta Turjaškega, kranjskega deželnega glavarja in poveljnika hrvaške krajine ob bližajoči se nevarnosti turškega vpada iz leta 1571. Tista velika večina dokumentov pa, ki se tiče Ljubljane, se nanaša na zadeve, kot so volitve in kompetence organov mestne samouprave, davki, obramba, sodstvo in nenazadnje šolstvo. Veliko jih je namenjenih trgovini in obrti in v tem okviru še prav posebej prepovedi kmečke trgovine in obrti; skratka, v njih so zajete vsebine, ki so bile življenjskega pomena za meščane in prebivalce Ljubljane. Med njimi najdemo poleg že omenjenega privilegija iz leta 1320, ki je gotovo ena najpomembnejših ljubljanskih srednjeveških listin, tudi npr. za mestno zgodovino tako pomemben in usoden privilegij cesarja Maksimilijana I. o izgonu Judov iz Ljubljane iz leta 1515 ali pa kriminalni sodni (»malefični«) red za Ljubljano istega cesarja iz leta pred tem (1514), ki ima tudi širši pomen, saj predstavlja eno prvih kodifikacij kazenskega prava in postopka v tedanjih nižjeavstrijskih deželah in je bil eden izmed prednikov enotne državne kazenske zakonodaje (je tudi edini dokument v publikaciji, ki je preveden v slovenščino).

V publikaciji objavljeni dokumenti so v zgodovinopisju poznani že od prej, velika večina jih je bila tudi že objavljenih (največ v *Gradivu za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* Boža Otorepca, za katerega je resnično želeli, da bo – kot je napovedano v uvodu tu predstavljane publikacije, ki ga je podpisal direktor Zgodovinskega arhiva – končno objavljeno na način, kot si ga zasluži in kot se spodobi). Med že prej objavljenimi dokumenti so prav vsi srednjeveški, medtem ko je med novoveškimi osem takšnih, ki so tu prvič objavljeni (št. 32, 34, 35, 38, 40, 41, 43 in 46). V celoti gledano vrednosti publikacije torej ni iskati v objavi doslej neobjavljenega ali celo nepoznanega zgodovinskega gradiva. Njena velika vrednost in pomen ležita namreč drugje: s tem ko so v prvem

zvezku objavljene zelo dobre barvne fotografije dokumentov, ki so v drugem zvezku vzorno transkribirani, smo z njo pri nas v Sloveniji dobili *prvi pravi učbenik oziroma »delovni zvezek« s področja paleografije*, kakršnih je tudi v belem svetu – še zlasti kadar gre za gotico – bolj malo. Z njo bo marsikateremu študentu zgodovine in sploh vsakomur, ki se želi resneje ukvarjati s starejšo zgodovino, bistveno olajšano učenje branja srednjeveškega in novoveškega arhivskega gradiva. Prav tako si brez pričujoče publikacije v bodoče težko predstavljam vaje pri predmetu »Pomožne zgodovinske vede,« ki se v okviru študija zgodovine predava na obeh slovenskih univerzah.

Peter Štih

Publicistična dejavnost Zgodovinskega arhiva Ljubljana v jubilejnem letu 1998

Zgodovinski arhiv Ljubljana je v letu 1998, ko je praznoval 100-letnico delovanja, veliko strokovne energije svojih in tudi zunanjih sodelavcev namenil številnim dejavnostim, s katerimi je želel slovensko javnost seznaniti z arhivom in njegovim arhivskim gradivom, označenim kot kulturni spomenik. Najbolj pomembna je bila publicistična dejavnost, v katero je potrebno prišteti tudi razstavni katalog. Poleg kataloga k razstavi je arhiv pripravil in izdal kar tri publikacije. Vsaka izmed njih na svoj način poudarja prehojeno stoletno pot arhiva, najstarejše ljubljanske ustanove na področju kulture.

V nadaljevanju želim predstaviti vse štiri publikacije, nastale v počastitev arhivskega visokega jubileja. Vse je oblikovala Andreja Aljančič-Povirk, za lektoriranje je poskrbela Mija Mravljja, zaposlena v delovni enoti arhiva za Gorenjsko v Kranju, fotografske naloge je opravila Darinka Mladenovič, ki je v arhivu skrbela za mikrofilmski laboratorij in za fotografske izdelke za pripravo obravnavanih publikacij, povezano tudi že s skeniranjem. Vse tekste za tiska je obdelalo podjetje Medit d.o.o. Za prevode povzetkov pa so poskrbeli Niko Hudelja in Mira Šumrada v nemščino in Martin Cregeen v angleščino.

Sredi leta 1998, v dneh, ko je bil pred sto leti pesnik Anton Aškerc začel opravljati službo mestnega arhivarja ljubljanskega, je bila v atriju magistrata odprta razstava z naslovom *100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana 1898–1998*, avtorice Tatjane Šenk. Odmevno predstavitev arhiva je spremljal *katalog* z 51 stranmi teksta in fotografij. Vsebinsko kataloga sta pripravila Janez Kopač in Tatjana Šenk. Članek *Janeza Kopača* z naslovom *Na prelomu tisočletja – 100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana* bralce seznani z zgodovinskim razvojem prizadevanj za ohranjanje dokumentacije od srede 19. stoletja dalje, ko se je ljubljanska mestna uprava začela postopoma zavedati pomena lastne dokumentacije, nastale skozi stoletja, kot primarnega zgodovinskega vira. Seznanimo se z zapleti pri imenovanju prvega mestnega arhivarja, pesnika Antona Aškerca, z zaslugami, ki jih je pri tem imel tedanji ljubljanski župan Ivan Hribar, pa z dejstvom, da je v ljubljanskem mestnem arhivu v obliki sinekure nekaj manj kot 10 let služboval tudi pesnik Oton Župančič. Sledil mu je publicist in nekaj časa tudi politik Vladislav Fabjančič, katerega delovanje v drugem delu njegovega arhivskega službovanja od srede 30. let dalje je zelo pomembno za seznanjanje z zgodovinskimi dejstvi slovenskega glavnega mesta. Pripravil je namreč dve študiji, ki sta ostali v rokopisu. Ena predstavlja ljubljanske sodnike in župane od 1269 do 1820, druga pa je namenjena ljubljanskim hišam od leta 1600 dalje.

V nadaljevanju teksta v katalogu sledimo razvoju arhiva v času ravnateljovanja dr. Sergija Vilfana, ko se je arhiv začel strokovno in organizacijsko ukvarjati z zgodovinsko monografijo Ljubljane, se počasi kadrovsko krepil, geografsko širil, pa tudi srečeval z izjemno težkimi finančnimi pogoji delovanja. Nova dogajanja je prineslo ravnateljovanje dr. Jožeta Žontarja, ko se je arhiv preimenoval v Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZALj), se kadrovsko kar močno okrepil, geografsko tudi formalno razširil na območje skoraj polovice Slovenije (od Gorenjske, preko Ljubljane in njene okolice, do Idrije na Dolenjsko in v Belo krajino). Veliko napora je bilo vložnega v zagotovitev osnovnih pogojev za delo (kadri, poslovni prostori, arhivski depoji) v enotah zunaj Ljubljane. V zadnjem obdobju šestih let pred stoletno obletnico, ko je arhiv vodil Janez Kopač, pa je bila velika skrb namenjena izboljšanju delovnih pogojev zaposlenih in uporabnikov arhivskih storitev,

izboljševanju pogojev v arhivskih depojih ter postopni računalniški opremljenosti arhiva. Članek je opremljen z večjim številom fotografij arhivskih depojev in zaposlenih v arhivu.

Drugi del teksta v katalogu je pripravila avtorica razstave **Tatjana Šenk**. Skozi več kratkih poglavij bralca seznaja z arhivskim delom in osnovnimi pripomočki za uporabo zelo velike količine podatkov, ki se hranijo v arhivu. Nakaže probleme, ki se v arhivski stroki pojavijo ob vsaki nekoliko večji družbeni spremembi. Od arhivske prizadevnosti pa je odvisno, ali se bodo odslikave preteklosti pred in med družbeno spremembo, ki so se odtisnile v arhivske dokumente, ohranile ali ne. In sicer kot prvovrstni zgodovinski vir za brezštevilna proučevanja, ki jih je mogoče opraviti na podlagi arhivskega gradiva. Vse skupaj pa je še usodno povezano s prostimi kapacitetami arhivskih depojev, v katerih so v jubilejnem letu že hranili okoli 8.000 tekočih metrov arhivskega gradiva. Avtorica nas seznani z dinamiko večjih prevzemov arhivskega gradiva. Opozarja tudi na slabo skrb za lastno dokumentacijo pri prenekanterih upravnih organih, šolah, podjetjih itd. Seznaja nas s tehnično opremo, ki je za raznovrstne oblike in vrste arhivskega gradiva različna (listine, zemljevidi, spisovno gradivo itd.), nujna pa je za zavarovanje in za morebitne prenose in Transporte arhivskega gradiva. Ni si mogoče predstavljati uporabe velikih količin arhivskega gradiva brez razvidov nad njim. Zapis Tatjane Šenk nas seznani z razvidi, ki so nastali od Aškerčevih časov pa do sodobnih računalniških pregledov, predstavljena je uporaba arhivskega gradiva za znanstveno-raziskovalne namene v arhivskih čitalnicah in za vsakdanje potrebe državljanov, najpogosteje v arhivskih sprejemnih pisarnah.

Veliki večini državljanov beseda arhiv in arhivsko gradivo vzbujata asociacijo na star in zaprašen papir, ki se nahaja največkrat po kleteh in podstrešjih. Svoje mnenje spremenijo šele tedaj, ko jim arhiv z ohranjenimi dokumenti pomaga iz življenjske zagate. Za kar se da široko predstavitev arhivske dejavnosti arhiv skrbi s pripravljanjem razstav, izdajanjem publikacij, nastalih na podlagi študija arhivskega gradiva, in z izobraževalnimi dejavnostmi na vseh stopnjah šolskega izobraževanja. ZALj je tudi na teh področjih med vodilnimi slovenskimi arhivi. Avtorica se na kratko dotakne tudi arhivske mednarodne strokovne dejavnosti, ki je bila zlasti intenzivna v času ravnateljavanja dr. Sergija Vilfana in dr. Jožeta Žontarja. Nikakor pa ne gre prezreti dejstva, da se je iz nekdanje arhivske knjižnice razvila sedanja Slovanska knjižnica, kljub temu pa je knjižnični fond sedanjega arhiva, zlasti s področja arhivistike, krajevne zgodovine ter s slovarji in leksikoni kar bogat. Ni brez pomena dejstvo, da svoje interne knjižnice snujejo tudi delovne enote arhiva.

Na koncu kataloga se bralec seznani z vsemi zaposlenimi, ki so med letom 1898 in 1998 bili dejavni v Mestnem oziroma Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Naključje je hotelo, da se je v 100 letih v arhivu zvrstilo natančno 99 sodelavcev.

Nekaj dni pred osrednjo proslavo ob 100-letnici delovanja, ki je na dan slovenskih arhivov 20. oktobra 1998 potekala v Štihovi (Okrogli) dvorani Cankarjevega doma v Ljubljani, je izšla in bila v prostorih Kulturno-informacijskega centra Križanke predstavljena prva od treh samostojnih publikacij arhiva v jubilejnem letu. To je reprezentančna knjiga z naslovom *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1320–1782)*, objavljena v seriji publikacij *Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana* št. 19, prvi zvezek na 85, drugi zvezek pa na 192 straneh z letnico izida 1998.

V arhivu je bila že nekaj let prisotna ideja, da bi slovenski strokovni in tudi drugi javnosti predstavili izbor zelo pomembnega dela ljubljanske in seveda tudi slovenske kulturne dediščine, ki jo predstavljajo listine, ki se tičejo Ljubljane in so shranjene v depojih ZALj. Ves čas pa smo si želeli, da bi predstavljene listine bile tudi metodološki prispevek k objavi zgodovinskih virov in hkrati tudi učni pripomoček za učenje branja rokopisne gotice. Avtorja publikacije sta dr. Božo Otorepec, nekdanji dolgoletni sodelavec tedaj še Mestnega arhiva Ljubljana in mag. Dragan Matić, ki je bil v času izida knjige še sodelavec sedanjega Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

Avtorja sta si zamislila izdajo izbranih 46 ljubljanskih listin v dveh zvezkih. V prvem zvezku so objavljene barvne fotografije listin, ki so bile pred natisom tudi računalniško obdelane. Drugi zvezek pa prinaša transkripcijo vsake objavljene listine s krajšim ali daljšim povzetkom vsebine listine. Uporabljeno je bilo temeljno načelo, da se »... v transkripciji vrstica začne in konča tako, kot v originalu...« (str. 7), kar zelo olajša uporabo publikacije. Prav tak pristop omogoča pregledno seznanitev z listino kot kategorijo arhivskega gradiva, ki ima včasih že kar umetniški značaj in prevedbo zapisa iz gotice v vsem ljudem poznano vsakdanjo pisavo. Taka oblika zagotovo

predstavlja pomemben pedagoški doprinos, dobrodošel zlasti študentom zgodovine, uporaben pa je tudi za pripravo učbenikov in delovnih zvezkov za pouk zgodovine na nižjih izobrazbenih stopnjah.

Zaradi preglednosti so izbrane listine, ki so reproducirane v prvem zvezku, označene z zaporednimi številkami, tako da v drugem zvezku, ki nosi podnaslov *Transkripcije z regesti in komentarji*, brez težav najdemo v latinico natančno prepisano listino. Poleg transkripcije listine v drugem zvezku naletimo na njeno pomanjšano objavo, ki nas s svojo obliko opozori, da je pred našimi očmi transkripcija listine, ki smo si jo izbrali, da se z njo seznanimo. Poudarjeno je izpostavljena datacija listine in kraj, kjer je nastala, sledi v obliki naslova kratka vsebina listine, nato pa je še vsebinski povzetek. Na hrbtni strani transkripcije pa se srečamo še s komentarjem k objavljeni listini. Sledi še zapis o velikosti in drugih zunanjih znakih originalne listine (material, morebitno ohranjeni pečat itd.), zabeležka o morebitnem kasnejšem prepisu listine ter beležka o signaturi in nahajališču originalnega dokumenta v arhivu. Za strokovnjake pa so še zlasti pomembni zapisi o objavah konkretne listine in o literaturi, ki je z njo povezana.

Mag. Dragan Matić v *Predgovoru* bralce seznanja z listinami kot eno od najdragocenejših vrst zgodovinskih virov, katerih vsebine so imele v času nastanka in tudi kasneje skozi daljšo dobo zelo velik pomen za upravni, samoupravni, sodni, socialni, verski idr. status Ljubljane, dokazujejo pa tudi gospodarski potencial meščanov in mesta. Seznan nas s časovnim okvirom objavljenega izbora listin od najstarejše, ki jo hrani arhiv in je iz leta 1320, pa do potrditve starodavnih pravic in svoboščin Ljubljančanom cesarja Jožefa II. v letu 1782. Zgodovinski arhiv Ljubljana danes hrani 284 listin, ki obsegajo obdobje od leta 1320 do 1896 in jih tvorijo mestni privilegiji, listine mestnih ustanov ter listine privatnikov. Po mnenju predstavnikov ustanov in privatnikov naj bi bile njihove listine pri mestni upravi najbolj varno shranjene. Seveda pa je vmes tudi nekaj listin, ki so bile najdene med drugim gradivom arhiva. Seznanimo se z načini hranjenja ljubljanskih listin skozi stoletno obdobje ljubljanske zgodovine.

V sklepnem delu *Predgovora* mag. Matić razlaga metodologijo, ki je bila prisotna pri pripravi objave izbranih listin v publikaciji. Objava listin je namenjena tako strokovnjakom, kakor tudi ljubiteljem zgodovine, zlasti ljubljanske. Znotraj kronološkega principa sta se avtorja odločila, da vsako stoletje, iz katerega so objavljene listine, predstavlja samostojno poglavje, ki je v drugem zvezku pred vsakim stoletjem na kratko obdelano v obliki »... osnovnih informacij, ki bodo bralcu olajšale predstavo o času, v katerem so nastajale...«, kar naj bi bila »... edina ambicija omenjenih uvodnikov...« (str. 7). Informacije se nanašajo na dogajanja v Ljubljani, delno na Kranjskem in tudi nekoliko širše. Pomembna je navedba osnovne literature pri poglavjih za vsako stoletje posebej. Bralcem so predstavljena tudi osnovna načela transkripcijskih objav zgodovinskih virov, kot n.pr. pisava črk »u« in »v«, uporaba velikih začetnic, razrešitve kratic, uporaba oklepajev različnih oblik itd. Za zaključek pa sledi beležka o opravih pri pripravi tekstov za publikacijo.

Dr. Božo Otorepec je prispeval razpravo z naslovom *Listine kot zgodovinski vir*. Seznanja nas z osnovnim dejstvom srednjega veka, katerega posledica so listine, da namreč »... takrat ni bil določen pravni položaj posameznika s splošno obveznimi zakoni, temveč z individualnim privilegijskim pravom...« (str. 9). V nadaljevanju avtor naniza nekaj najbolj znanih definicij listin, ki so »... proizvod poslovnega življenja, njihov namen pa je bil edino v zagotovitvi pravne varnosti, ne pa zgodovinskega pričevanja...« (str. 9). Kljub temu pa so listine eden od osnovnih zgodovinskih virov za proučevanje srednjeveške in tudi kasnejše zgodovine. Temeljni pogoj, da ima dokument značaj listine, je, da je zapisana in da je sestavljena po določenih zunanjih in notranjih značilnostih. Avtor nato opiše zunanje značilnosti listin, med katere spada nosilec zapisa, orodje zapisa, vrsta uporabljene črnila, oblika, časovno in krajevno značilna oziroma uporabljena pisava, monogrami, pečati, velikost listine itd. Najpomembnejše notranje značilnosti listine pa so: tekst in jezik zapisa, vsebinske in oblikovne listinske formule, priče, overovitve itd. Sledi kratko poglavje o strokovni delitvi listin kot npr. na diplome kot odredbe trajnejše vrednosti in mandate kot enostavne poslovne listine, ali delitev listin po funkcijah izdajateljev kot npr. papeške, vladarjeve itd. listine. V nadaljevanju avtor opozori še na razliko med statusnim in privilegijskim pravom v srednjem veku. Slednja oblika mestnega prava je značilna za Ljubljano. Opozori pa še na doslej najpopolnejšo izdajo listin za zgodovino Ljubljane, ki jo predstavlja zbirka *Gradivo za zgodovino Ljubljane*, ki jo je v petdesetih letih tega stoletja izdelal sam avtor zapisa. Zaključno poglavje Otorepčevega uvodnega prispevka bralce seznanja z listinskim gradivom o Ljubljani, ki je shranjeno po drugih slovenskih in evropskih arhivih, pa tudi v muzejih in bibliotekah, zlasti v sosednih državah.

Izbrane listine ZALj moremo prištevati med pomembne prispevke k metodologiji objave virov, pa tudi med pedagoške podvige, ki bi jih veljalo še večkrat posnemati.

Že v letu 1999 je z letnico izida 1998 izšla druga obsežna knjiga, namenjena počastitvi arhivskega jubileja. Po načelih metodologije kritične objave zgodovinskih virov je bil natisnjen del rokopisa tretjega vodje ljubljanskega mestnega arhiva **Vladislava Fabjančiča** z naslovom *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820, 1. zvezek: Sodniki 1269–1504*. Rokopis so za tisk uredili dr. Ema Umek, Janez Kos in dr. Božo Otorepec, natisnjen pa je v seriji publikacij *Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana* (št. 20) in obsega 211 strani.

Vladislav Fabjančič (v arhivu zaposlen od 1.5.1923 do 1.3.1933 in od januarja 1936 do 17.6.1950) je zapustil delovno verzijo rokopisa, ki obsega tri tipkopijsne knjige. Rokopis, ki je v drugem delu Fabjančičevega službovanja nastajal več let, nudi obilo podatkov o ljubljanski zgodovini od srede 13. stoletja dalje. Študijo bi avtor za objavo zagotovo dodelal, kar pa se ni zgodilo zaradi 2. svetovne vojne in Fabjančičeve smrti leta 1950. Zaradi rokopisne oblike je bila študija dostopna le v čitalnici arhiva, zato smo se v arhivu odločili za njen natis.

Rokopisna in delovna oblika Fabjančičeve raziskave je med pripravo za objavo zahtevala veliko strokovnega premisleka urednikov, zlasti dr. Eme Umek in Janeza Kosa; pomagal jima je dr. Božo Otorepec, ki je kot samostojno poglavje pripravil študijo o zaporedju ljubljanskih sodnikov do leta 1502. Z veliko potrpežljivostjo in natančnostjo so preverili in dopolnili ter poenotili znanstveni aparat originalnega zapisa. Že to opravilo lahko smatramo kot samostojno znanstveno delo urednikov publikacije.

Zaradi obsežnosti obdobja in tudi rokopisnega teksta sta se dr. Ema Umek in Janez Kos odločila rokopis objaviti v nekaj zaporednih zvezkih. Za prvi zvezek sta se odločila, da pripravita tekst, ki zajema obdobje od leta 1269 do 1504, čeprav prva Fabjančičeva knjiga seže do leta 1592. Samo za prvi zvezek sta urednika pripravila več kot 400 opomb, ki originalnemu tekstu dajejo celovito znanstveno dopolnitev.

Kot uvode v objavo rokopisa so uredniki pripravili tri tekste. **Janez Kos** je orisal življenjsko pot avtorja rokopisa Vladislava Fabjančiča (19. maj 1894 – 17. junij 1950). Bil je preporodovec, med prvo svetovno vojno prostovoljec v srbski vojski, politik, novinar in nazadnje od leta 1923 dalje, z nekajletno prekinitvijo v tridesetih letih, do leta 1950 še arhivar in zgodovinar.

Dr. Ema Umek je pripravila uvodno razpravo *Ljubljanski sodniki in župani*. Za obdobje, ki je obravnavano v prvem zvezku objave Fabjančičevega rokopisa, je značilno, da je mestni sodnik izvajal sodno in upravno oblast v mestu. Do srede 14. stoletja se je dogajalo, da je nekajkrat zaslediti več mestnih sodnikov v istem letu, od srede 14. stoletja dalje pa sledimo le enemu imenovanemu oziroma izvoljenemu mestnemu sodniku. Pristojnosti mestnih sodnikov so se z leti povečevale. Uredniki so se odločili, da prvi zvezek zaključijo z letom 1504, ko sta se v Ljubljani ločili sodna in upravna funkcija. Prvo je še naprej opravljal mestni sodnik, drugo pa mestni župan.

Drugi del uvodne študije dr. Eme Umek opisuje strukturo Fabjančičevega teksta. Avtor rokopisa se je odločil za zaporeden zapis sodnikov in županov, vmes pa je dodajal t.i. kronologijo. Na ta način je rokopisni tekst poln podatkov in zato tudi nepregleden, kar seveda ne zmanjšuje njegovega pomena za poznavanje ljubljanske zgodovine. Prav zaradi preglednosti sta se urednika dr. Umekova in Kos odločila, da objavo rokopisa pripravita tako, da je na zunanjem stolpcu vsake strani objavljena zaporedna vrsta sodnikov, na notranjem stolpcu strani pa pripadajoča kronika. Zaključni del zapisa dr. Umekove nas v zgoščenem besedilu seznani s problematiko priprave ljubljanske zgodovinske monografije, h pripravi katere so prvič pristopili že pred skoraj petdesetimi leti. Zlasti pa velja opozoriti, da so v opombah, ki so jih pripravili uredniki teksta, navedena vsa dognanja slovenskega zgodovinopisja o Ljubljani, ki so nastala po letu 1950.

Pred osrednjim delom knjige je objavljen še pregled ljubljanskih mestnih sodnikov za obdobje 1269–1502, ki ga je pripravil **dr. Božo Otorepec**. Ob imenih sodnikov so citirane listine, v katerih so sodniki imenovani (z navedbo nahajališč in objav). Zanimiva je preglednica ljubljanskih sodnikov po posameznih raziskovalcih, ki jo je pripravil Janez Kos.

Osrednji del prvega zvezka objave Fabjančičevega rokopisa je dvokolonsko natisnjen na straneh 35–195. Na dnu vsakega stolpca si tekoče sledijo opombe, ki imajo samostojno numeracijo za sodnike in za kroniko. Skozi ta znanstveni aparat, ki je bil pripravljen z veliko natančnostjo, se vsak

lahko seznanjeni s trenutno vsemi poznanimi viri in literaturo, ki se veže na obdobje ljubljanske zgodovine med sredino 13. in začetkom 16. stoletja. Če zraven dodamo še seznam literature na straneh 198–202, pregled v knjigi reproduciranega slikovnega gradiva, seznam kratic ter angleške in nemške povzetke obeh uvodnih študij, dobimo publikacijo, s katero smo več kot dostojno obeležili jubilejnih 100 let Mestnega oziroma sedanjega Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

V naslednjih letih so načrtovani še nadaljnji zvezki objave Fabjančičevega rokopisa. Kot zadnji zvezek pa imata urednika dr. Ema Umek in Janez Kos v načrtu, da pripravita samostojno študijo o ljubljanskih županah od leta 1820, ko je Fabjančič svoj rokopis zaključil, pa do župana ali županje, ki bo vodil ali vodila ljubljansko upravo ob izidu zadnjega zvezka. Že izid prvega zvezka, z vsemi dopolnili Fabjančičevega rokopisa, predstavlja velik doprinos k pripravi zgodovinske monografije Ljubljane. Upati je, da bo izid vseh načrtovanih zvezkov med preučevalci ljubljanske preteklosti vsaj vzpodbudil misel, da se ponovno lotijo priprave tako zaželenih monografij slovenskega glavnega mesta.

Kot zadnja publikacija v počastitev 100-letnice arhiva je sredi leta 1999 kot 21. zvezek zbirke *Gradivo in razprave ZALj* na 133 straneh izšel *Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Z njim smo formalno zaključili praznovanje stoletnice delovanja arhiva. K sodelovanju so bili povabljeni vsi živeči nekdanji in sedanji zaposleni v arhivu. Vsebina in obseg prispevkov nista bila omejena, le vsebinsko so se morali navezovati na arhiv. Odzvalo se je 24 avtorjev, pripravili pa so 26 prispevkov, ki na nekoliko lahkotnejši način, skozi osebna doživetja in spominjanja posredujejo manj znana dejstva iz zgodovine arhiva.

Janez Kopač je v prvem prispevku, ki ima naslov *Mejniki v 100-letni zgodovini arhiva* poskušal opozoriti na nekatere poudarke, ki opredeljujejo pomen arhiva v slovenski arhivistiki. **Dr. Marjan Drnovšek** je umestil arhiv v slovenski in evropski prostor. Poudarja Aškerčevo strokovnost, ki je bila zaradi uporabe temeljnih arhivističnih načel izvora in prvotne ureditve na tedanjem evropskem nivoju. Nakazuje tudi vpetost arhiva v kulturni prostor Ljubljane in Slovenije nekdaj in danes. Temeljni prispevek je članek **dr. Jožeta Žontarja**, ki že z naslovom *Slovenska arhivska pomlad in s podnaslovom Spomini na dr. Sergija Vilfana in čas, ko so se polagali temelji arhivske službe v Sloveniji*, nakazuje osnovne zgodovinske smernice v razvoju slovenske arhivistike v šestdesetih letih 20. stoletja. V tem času je slovenska arhivistika odločujoče vplivala na jugoslovansko pa tudi svetovno arhivsko znanost. Za to gre zasluga dr. Vilfanu, pa tudi dr. Žontarju.

Dr. Žontar nas skozi svoje delovanje na arhivskem društvenem področju popelje v zgodovino slovenske arhivistike v šestdesetih letih. Začenja z letom 1962, ko je prežet s številnimi strokovnimi načrti, prevzel tajnikovanje slovenskega arhivskega društva. Ni prav dobro poznano, da je bilo prvo posvetovanje Društva arhivarjev Slovenije prav na njegovo pobudo in v njegovi organizaciji oktobra 1962 v Novem mestu. Opravil je temeljna dela za pripravo slovenskega vodnika, ki je izšel konec leta 1965, ko je postal tudi predsednik Arhivskega društva Slovenije. Ena od temeljnih zadev, s katerimi se je ukvarjala ta čas slovenska arhivistika, je bila vzpostavitev slovenske arhivske mreže. Spoznamo se s problematiko, ki se je pojavljala pri snovanju prvega slovenskega arhivskega zakona. Šestdeseta leta so bila čas, ko je slovenska arhivistika preko dr. Vilfana in dr. Žontarja stopila na evropsko sceno. Skozi delo Arhivskega društva Slovenije in leta 1966 ustanovljene Skupnosti arhivov Slovenije izvemmo za intenzivna razmišljanja o metodologiji objave virov. Spor med katoliško cerkvijo in državo se je ponovno izpostavil, ko so pričeli z akcijo popisa župnijskih arhivov in pripravo vodnika po cerkvenih matičnih knjigah. Konec šestdesetih let je bil tudi čas, ko sta v glavnem skupaj z dr. Vilfanom pripravila osnovne slovenske arhivistične učbenike, ki jih je z zgodovino slovenske arhivistike dopolnila še Majda Smole. Plod njunega skupnega dela so bili tudi prvi slovenski podzakonski akti in tudi *Slovar arhivske terminologije Jugoslavije*, ki je izšel leta 1972.

V prispevku *Zgodovinski arhiv Ljubljana v jubilejnem letu 1998* se je **Janez Kopač** odločil, da na zgoščen način poda poročilo o dejavnostih arhiva v letu praznovanja. Primerjava okvirnega programa prireditve z realizacijo dokazuje, da so bile izpeljane skoraj vse začrtane naloge, vse od celostne podobe, razstave s katalogom, treh publikacij, pridobitve državnega odlikovanja, do odkritja Aškerčeve spominske plošče in svečane prireditve v Cankarjevem domu v Ljubljani, do izdaje stenskega koledarja z listinsko tematiko.

Mag. Vladimir Žumer se je lotil t.i. »arhivista«, ki ga definira kot zasvojenost z arhivom in arhivistiko v obdobju od 1972 do 1986, ko je bil zaposlen v arhivu kot vodja Enote za zunanjo ljubljansko regijo. To je bil čas, ko je bila glavna naloga arhivov t.i. zunanja služba in prevzemanje ter številne selitve velikih količin arhivskega gradiva v depoje, ki jih je z velikimi mukami uspelo pridobiti dr. Jožetu Žontarju. Kot pravi avtor, je bilo to obdobje dokazovanja družbene potrebnosti arhivskih ustanov in njihovega dela, kar se je izražalo tudi skozi številne delegatske sestanke v okviru okoli dvajsetih samoupravnih interesnih skupnosti za kulturo, ki so krojile arhivsko usodo. Prav poudarjeno terensko delo je povzročilo, da je precej zaposlenih v arhivu, kot pravi Žumer, zbolelo za arhivitisom, ki ga označuje »... kot močno odvisnost oziroma zasvojenost arhivskih strokovnih delavcev z arhivom ... in arhivistiko nasploh..., ki je na družaben, prijateljski način nadomeščal uradno strokovno sestankovanje, izobraževanje in informiranje delavcev arhiva, hkrati pa je imel kar veliko zaslug za razvoj arhiva in arhivistike ... in ... deluje, dokler arhivist ne pride domov ali nazaj v službo...« (str. 41).

Konec leta 1998 je bil Janez Kopač ob 95. rojstnem dnevu na obisku pri upokojenem nekdanjem arhivskem sodelavcu **dr. Vladu Valenčiču**. Glede na dejstvo, da mu je dr. Valenčič, ko ga je zaprosil za prispevek za spominski zbornik, zaupal, da mu nagajajo oči, sta se domenila za obliko posnetega pogovora, ki sta ga opravila zadnje dneve leta 1998. Kljub visokim letom dr. Valenčič s svojo intelektualno svežino in spominom prekaša marsikatero mlajšega človeka. Zato ga ni namučila ura govorjenja, ko je pojasnjeval, kako mu je leta 1950 tedanji ravnatelj Narodnega muzeja dr. Josip Mal povedal za prosto delovno mesto v arhivu, ki ga je tedaj vodil dr. Jože Šom, in kako se je kot nezgodovinar zaposlil v arhivu in v njem plodno preživel več kot 20 let znanstvenega življenja. Poleg ostalega je dr. Valenčič v razgovoru razložil, da se je marsikdaj zaradi potreb arhivskih strank lotil raziskovalnega dela iz zgodovine Ljubljane. Omenil je tudi, zakaj se ni strinjal s konceptom geografske širitve arhiva zunaj Ljubljane.

Velikemu številu zgodovinarjev skoraj gotovo ni znano, da je dve leti, kmalu po končani 2. svetovni vojni arhivske stole guli tudi kasnejši univerzitetni profesor in akademik **dr. Vasilij Melik**. Sam je ta kratek čas opisal v prispevku, ki ga je naslovil *Ko sem še želel postati arhivar*. Pa je skoraj postal knjižničar Slovanske knjižnice oziroma je vzporedno opravljal arhivarska in knjižničarska dela. Na koncu pa dodaja, da je še danes ponosen, da je prišel v stik z arhivsko in bibliotekarsko stroko.

Mag. Branko Šuštar svoje pripovedovanje začenja s spominjanjem na organizacijo arhivskega posvetovanja o tehnični dokumentaciji v Cankarjevem domu v Ljubljani leta 1986 in na sodelovanje z že pokojnim arhivistom Borisom Rozmanom. Z ostalimi sodelavci, zlasti iz tretjega nadstropja magistratne zgradbe, pa so često opravljali »kupčkoslovje«, kar bi skoraj lahko enačili z arhivitisom, ki ga je opisal Vladimir Žumer. Ne gre pa prezreti tudi priprave arhivskega občasnika z naslovom *Škart*.

Vsem, ki so bili z njo v arhivski službi, je v zelo prijetnem spominu ostala upokojena sodelavka **Ančka Kambič**. Za spominski zbornik se je odločila pripraviti *Nekaj lepih spominov na arhiv*, ki sta ga, kot je še v času pisanja povedal njen soprog mag. Mirko Kambič, pisala skupaj. On jo je spraševal in vzpodbujal, gospa Ančka pa se je s spominom sprehodila skozi njeno obdobje arhivske preteklosti. Zaščitni znak arhivskih opravil, arhivski prah, poimenuje kar »arhivsko sonce« in hkrati dodaja, da so bili sončna privlačnost njene arhivske službe njeni sodelavci in sodelavke, skratka »vsi, ki smo ... sestavljali delovno skupino, včasih pa že kar ubrano, prijetno družino« (str. 57), s katero je gospa Ančka sodelovala kar celih 36 let. In v tem času je skupno ta delovna skupina oz. družina štela kar 83 kolegic in kolegov. Zanimivi so njeni zapisi o tedanjem ravnatelju arhiva dr. Sergiju Vilfanu in njeni sodelavki Traute Sežun, ki ji je pomagala prebroditi začetne arhivske dneve. Z veliko spoštljivostjo pa piše tudi o ostalih svojih sodelavcih od dr. Valenčiča dalje. Njeno delo je bilo sodelovanje s številnimi arhivskimi uporabniki ali – kot jim rečemo – s strankami, za katere pravi, da so bile tako različne, da bi bile za psihologa pravo doživetje. Zanimive so arhivske dogodivščine pri popisovanju cerkvenih matičnih knjig in ob delih v gradu Mala Loka pri Trebnjem.

Da strokovni arhivistični izpit po svoji teži ne slovi le danes, dokazuje tekst **Marije Lah**, ki se je v arhivu zaposlila februarja 1955, saj je bil to zanjo ena najtežjih preizkušenj. **Dušan Bahun**, ki si je izbral prispodoben naslov *Kako se je kalilo jeklo*, se je odločil za retrospektiven pogled na svojo arhivsko pot in na probleme, s katerimi se je na njej srečal, nakazuje pa tudi perspektivo svojega dela. Opisuje, kako je na lastni koži občutil teoretično načelo, da morajo ustvarjalci sami skrbeti za

urejenost in odbiranje svojega arhivskega gradiva. **Sonja Anžič** je svoje razmišljanje nasloвила *Arhivski vrtljak*. Opisana so prenekatera doživetja v arhivu, zlasti tista, ki se tičejo uporabnikov arhivskega gradiva. Posebno ljudem, ki do prvega obiska arhivske ustanove za arhiv še vedeli niso, so dokumenti, ki jih dobijo v arhivu, marsikdaj zelo spremenili življenje oziroma jih rešili njihove stiske. Da pa se do dokumentov pride, je včasih potrebna že kar detektivska spretnost.

Jože Suhadolnik se v razmišljanjih spominja desetletnic, ki jih je doživeljal v arhivskem jubilejnem letu. Pred desetimi leti je začel službovanje v arhivu, kjer se je moral spoprijeti s problematiko arhivske fototeke in tehnične dokumentacije. Prav tako se je ta čas začelo načrtno evidentiranje gradiva, ki je potrebno konservacije in restavracije, zaradi varnosti pa tudi sistematično mikrofilmanje ljubljanske gradbene dokumentacije na mikrofilmske kartice. Na kratko se še dotakne odkupovanja arhivskega gradiva. **Liljana Šuštar** je svoje spominske utrinke nanizala v prispevku s simpatičnim naslovom *Najboljša leta v najboljšem arhivu*, v katerem se spominja selitev njenega delovnega mesta po vseh nadstropjih magistrata, v katerih posluje arhiv. Njeno strokovno delo pa je vezano na gradivo nekdanjih družbenopolitičnih organizacij, zlasti na gradiva občinških organizacij ZKS, za katerega je veljal v arhivu poseben režim, ki ga je simbolizirala veriga, s katero so bile prevezane in zaklenjene pomične police, na katerih je počivalo to gradivo. Spominja pa se tudi arhivskega družabnega življenja, ki je bilo zlasti živahno v šestdesetih in sedemdesetih letih.

Tatjana Šenk je pripravila *Drobtinice*, v katerih se spominja konca sedemdesetih let, ko se je v arhivu menjavala generacija in se je arhiv okrepil kar z lepim številom mladih zgodovinarjev. To je bilo tudi obdobje, ko se je začelo uvajati računalništvo. V *Drobtinicah* opisuje pristne prijateljske vezi, ki so se stikale zlasti med nekaterimi ljubljanskimi sodelavci, pri katerih je odločilno vlogo odigral priložnostni arhivski pesnik Boris Rozman. **Marjana Kos** je svoje šestletno delovanje v arhivu opisala skozi doživetja v Enoti za Gorenjsko Kranj in v Ljubljani, ko se poleg gradiva društev in posameznikov srečuje tudi s preprodajalci arhivskega gradiva. **Nataša Budna-Kodrič** videnje arhiva in arhivskega dela prikaže skozi oči študentke, ki se je z arhivsko stvarnostjo srečala v Enoti v Škofji Loki, v kateri je tudi začela arhivsko službovanje. Prvo arhivsko izkušnjo je opisala **Barbara Pešak-Mikec**. S kruto arhivsko stvarnostjo se je srečala že pri svojem prvem samostojnem prevzemanju gradiva, ko je idealno zakonsko načelo o urejenosti in o ustvarjalčevem odbiranju arhivskega gradiva zamenjalo surovo načelo »Vzemite, uredite sami, ali pa gre v smeti!« (str. 91).

Tri prispevke iz Enote za Dolenjsko in Belo krajino v Novem mestu začenja **Zorka Skrabl** z opisom problematike že skoraj smrtno nevarnega arhivskega depoja v zgradbi nekdanje osnovne šole na Karteljevem, ki je bila arhivu leta 1974, kot številne druge rešitve, ponujena kot začasna depojska rešitev. V nadaljevanju opisuje nemogoče delovne in sanitarne razmere v zgradbi. Le zagnanosti dolenjskih sodelavcev se je zahvaliti, da je bilo »karteljevsko« gradivo kolikor toliko oskrbovano. Problem je bil rešen leta 1997, ko se je gradivo preselilo v grad Grm, kjer je enota dobila tudi nove pisarniške prostore. **Meta Matijević** se je odločila, da zapiše znano dejstvo, »... da je za delo zavzetemu arhivistu nemogoče pisati spomine, ker se zaveda, da je njegov spomin šepav...« (str. 97) in dodaja, da so dolenjski mogočniki menili, da je Karteljevo dobro za arhivsko skladišče, saj jih niso ganile pripovedi o dragocenosti arhivskega gradiva, nikakor pa karteljevski prostori po njihovem mnenju ne bi bili primerni za skladiščenje »dolenjskih slamoreznic«. Spomini ji uhajajo tudi na arhivsko skladišče v Draščih. **Marko Polenšek** se je pozabaval z otvoritvenimi govori na območju dolenjske delovne enote za arhivsko razstavo o izgradnji ljudske oblasti, ki so jo v arhivu pripravili leta 1978.

Gorenjski del prispevkov se začenja s kratkim zapisom mag. **Gorazda Starihe** o težavah, pa ne arhivskih, ampak organizacijskih, ki jih je imel v času arhivskega pripravništva z organizatorko pripravništva, firmo Celina d.d. iz Ljubljane, ki je kruti konec storila neke na sredi njegovega pripravništva. **Mija Mravljia** se je spopadla s svojo prvo in edino stoletnico. Praznovali smo jo tudi z izletom v Grčijo, ki ga je opisala v prvem delu svojega prispevka. V nadaljevanju pa opisuje svoje lektorske dejavnosti pri vseh zadevah, ki so ob stoletnici arhiva imele pisno obliko. Pa tudi svojo vlogo povezovalke na vseh svečanih prireditvah v jubilejnem letu. Zlasti pa je njen prispevek koristen zato, ker ima v opombah zapisane datume vseh prireditev v počastitev arhivske stoletnice. **Dr. France Štukl** je zadnji v gorenjski navezi v zborniku. Odločil se je napisati svoje spomine na prva leta arhivskega službovanja. V arhivsko kolesje so ga jeseni leta 1967 povlekle silnice tedaj sprejete slovenske arhivske zakonodaje in je dobil službo v tedanjem Mestnem arhivu Ljubljana, saj se je loška občina odločila poskrbeti za svojo bogato arhivsko dediščino.

Zadnja dva prispevka sta pripravila sodelavca iz Idrije. **Janez Pirc** nas seznaja z zgodovinskim razvojem najprej oddelka in nato enote v Idriji, za razvoj katerega daje osnovo dobro ohranjeno gradivo idrijskega rudnika živega srebra, ki se je najprej hranilo v okviru Idrijskega muzeja, ureditveno značilnost pa mu je dala izjemna poznavalka rudniške problematike dr. Marija Verbič, tedaj zaposlena v slovenskem republiškem arhivu. Zadnji, pa ne po pomenu zadnji, je prispevek **Mire Hodnik**, ki nas seznaja s svojimi začetki v arhivski službi, *Vsak začetek je težak*. Popisuje, kako se je v študentskih letih učila gotice in kako je nanese, da je zvedela za prosto mesto arhivista v oddelku v Idriji.

Za konec je potrebno poudariti, da *Spominskega zbornika Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, kakor tudi drugih publikacij in razstave s katalogom pa tudi ostalih številnih prireditvev ob 100-letnem praznovanju arhiva ne bi bilo brez sodelovanja vseh zaposlenih v arhivu, brez podpore Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, Mestne občine Ljubljana in sponzorjev, ki so navedeni na koncu vseh štirih publikacij.

Janez Kopač

Miha Kosi, Potujoči srednji vek : Ceste, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Ljubljana : Založba ZRC, 1999. 344 strani + 1 zemljevid.

Miha Kosi spada med najmlajšo generacijo slovenskih zgodovinarjev, ki se je usmerila v raziskovanje starejše slovenske zgodovine. Že njegova prva knjiga o templjarjih na Slovenskem je vzbudila v javnosti velik odmev. Z novo knjigo »Potujoči srednji vek« pa se je lotil problematike, ki je bila v mnogih publikacijah sicer nakazana, ne pa sintetično z vseh aspektov obdelana. Miha Kosi je ob preučevanju virov in literature v svoji knjigi prišel do spoznanja, da je bil srednji vek izredno dinamičen in da je bilo pestro dogajanje v tem času povezano z gibanjem ljudi, komuniciranjem, skratka z vsestranskim prometom. Odklanja tezo o »mračnem« srednjem veku, o negativnih predstavah o hudobnih graščakah, o izkoriščanih podložnikih in nasilju ali o statični agrarni družbi. Sodobna medievistika je prišla do spoznanja, da je bil tudi srednji vek zelo dinamičen.

Kakšne direktne podatke mu lahko nudijo viri? Vidik gibanja in komuniciranja, kot ena od sestavin srednjeveškega življenja je skrit in le v redkih virih jasno in neposredno izražen. Prvo mesto gre brez dvoma virom o trgovini. Trgovina je gotovo eno od močnejših gibal srednjeveške mobilnosti. So pa še drugi pojavi, ki so bili v srednjeveški družbi vezani na bolj ali manj redno komuniciranje ali gibanje (cerkev s svojo aktivnostjo, romanja, vojaški pohodi). Ti razpršeni podatki so skriti v najrazličnejših virih. Ker gradivo za promet in komunikacije ni zajeto v eni skupini virov in bi bilo arhivsko raziskovanje izredno dolgotrajno in naporno ter velikokrat tudi neuspešno, se je avtor oprl na objavljene virov in obsežno literaturo, ki jo v posebnem poglavju objavlja na koncu študije in ki pogosto na prvi pogled nima nobene povezave s prometom. Jasnejšo sliko o »prometni« pestrosti tiste dobe lahko pridobimo, kot poudarja avtor, le z branjem med vrsticami in posrednim sklepanjem na osnovi različnih podatkov iz vsakdanjega življenja srednjeveškega človeka. Kjer odpovedo viri, si Kosi pomaga z analogijami iz evropskega prostora.

Čeprav je težišče obravnave na visokem in poznem srednjem veku (med 12. in 16. stoletjem), se ni mogel izogniti obravnavi zgodnjega srednjega veka, ki je pomenil most med – v prometnem pogledu izjemnim – rimskim obdobjem in visokim oziroma poznim srednjim vekom. Ker so bile slovenske dežele prehodno ozemlje, na tem prostoru promet ni nikdar povsem zastal. Ko avtor opisuje razmere v pozni antiki ugotavlja, da je propadanje antične upravne organizacije povzročilo zamiranje tržne proizvodnje in trgovine, propadanje cest in prometnih naprav. V vihnem obdobju pozne antike je rimski cestni sistem odigral izjemno vlogo – omogočil je hitre premike vojske in pospeševal preseljevanje ljudstev. Čeprav se je opuščalo redno vzdrževanje cest, so bile zaradi njihove odlične gradnje uporabne daleč v srednji vek.

V zgodnjem srednjem veku se je položaj slovenskih dežel bistveno spremenil. Slovenski prostor, ki je celih pet stoletij ležal znotraj enotnega rimskega imperija, je sedaj naenkrat (6. stoletje) postal mejno območje dveh, v vseh pogledih zelo različnih svetov: poganškega in agrarno slovanskega ter

krščanskega romansko-germanskega, slonečega na rimskih temeljih. Prometni položaj slovenskih dežel se je močno spremenil proti koncu 8. stoletja s frankovsko osvojitvijo. Celotni slovenski prostor je bil ponovno združen v okviru ene države, pridobil pa je večji tranzitni pomen. Trgovina v zgodnjem srednjem veku, ki je ne moremo ločiti od prometa, še zdaleč ni zamrla, temveč se je prilagodila novim razmeram. Trgovina na velike razdalje čez slovensko ozemlje je zaradi stalne avarske grožnje malo verjetna. Pač pa se je gotovo razvijala trgovina na srednje razdalje. Obstoj neke trgovske menjave in pomen rečne plovbe v zgodnjem srednjem veku dokazujejo karolinške najdbe v strugi Ljubljane. Kosi s tem podatkom opozori na rezultate arheoloških izkopavanj kot pomemben vir za zgodovinarja, ki se ukvarja s prometom. Omeji se na dva vzorčna primera zgodnesrednjeveške trgovine: na sol ter vosek in med. Ob trgovskem prometu lahko pričakujemo v slovenskem prostoru in v povezavi s sosedi v tem obdobju še druge oblike mobilnosti (pokristjanjevanje, romanja, migracije).

Prehod v obravnavo prometa v visokem in poznem srednjem veku predstavlja poglavje o orisu splošnih razmer. Že konec 10. stoletja se je začela napovedovati doba izrednega razcveta srednjeveške ekonomije, ki je trajala nekako do začetka 14. stoletja. Po madžarskih vpadih je prišel velik del slovenskega ozemlja v okvir srednjeveške nemške države. Intenzivno širjenje fevdalizma je razdelilo slovensko ozemlje na teritorialna zemljiška gospodstva. Slovensko ozemlje je igralo pomembno vlogo znotraj cesarstva. Varovalo je jugovzhodno mejo države in tvorilo prometne prehode med južnonemškimi deželami ter Italijo in Ogrsko.

Tudi v tem obdobju je bila trgovina v Evropi najpomembnejši dejavnik v prometu, pri oblikovanju in utrjevanju prometnih smeri in še posebej pri nastanku ter razvoju urbanih naselij. Zato posveča Kosi posebno poglavje trgovsko prometnim razmeram. V 10. in 11. stoletju zasledimo oživitvev trgovskih tokov v smereh, ki so bile znane že iz karolinškega obdobja. Trgovina na velike razdalje je bila v glavnem v rokah potujočih arabskih in judovskih trgovcev. Avtor je postavil domnevo, da je vsaj delček teh trgovskih tokov vodil tudi na današnje slovensko ozemlje, čeprav v tem pogledu viri zatajijo. V tem času dobijo sejemske pravice Ptuj (977), Breže (1016) in Beljak. Eden od najlepših dokazov o ekonomskem razcvetu, uvajanju tržnega gospodarstva in razvoju trgovine je pojav kovnic denarja. Okoli leta 1125 se je v Brežah pojavila kovnica denarja, t.i. breških pfenigov. To je bil prvi domač denar v vzhodnoalpskem prostoru. Denarni obtok breškega pfeniga je v prvi polovici 13. stoletja doživel ogromen obseg, postal je mednarodno plačilno sredstvo in resnično lahko govorimo o njegovi zlati dobi. Hud udarec v njegovi prevladi predstavlja mongolski vdor na Ogrsko 1240/41.

Prometni moment je zaznati v dinastični politiki 12. in prve polovice 13. stoletja. Mnoge močne nemške plemiške rodbine in cerkveni knezi so se v 12. stoletju utrjevali v slovenskih deželah, večkrat ob hudi medsebojni konkurenci. To rivalstvo je doseglo višek v boju za Kranjsko sredi 13. stoletja. Pri vseh teh rodbinah je opaziti načrtno politiko prodiranja iz notranjosti Alp proti Ogrski in v prečni smeri proti Italiji. Čas od 11. do 13. stoletja ima poseben pomen v zgodovinsko-geografskem pogledu, saj so se tedaj oblikovale mnoge poteze slovenske pokrajine, ki jo označujejo še danes (večina agrarnih naselij, poljska razdelitev, trgi in mesta).

Prometno-trgovska politika Habsburžanov je pomenila, da je razvoj trgovine in prometa dobival drugačen značaj kot v prejšnji dobi. Postopoma so namreč združevali vzhodnoalpske dežele in z njimi skoraj vse slovensko ozemlje pod enotno oblastjo. Povezave z zahodom so oslabele v prid naslonitvi na sever, kjer je bilo težišče habsburške moči. Prometni pomen slovenskega ozemlja relativno upade.

Habsburško prometno-trgovsko politiko za eno stoletje prekine poseg Celjskih grofov v slovenski in širši balkanski prostor. Celjski grofi so utrjevali svoje pozicije v prometnem pogledu v več etapah. S prometnega vidika je bilo najplodovitejše obdobje celjskega vzpona druga polovica 14. stoletja. S pridobitvijo ortenburške dediščine na Koroškem in Kranjskem je bila vzpostavljena transverzalna črta ob Dravi in Savi navzdol iz osrčja Alp na Balkan. Po zamisli Hermana II. naj bi ta transverzala dobila svojo vzhodno osnovo v Bosni. Zakaj so Celjani hoteli priti v posest Bosne in s tem pridobiti bosensko kraljevsko krono? Vzroke za njihova prizadevanja lahko iščemo v političnih, morda še v večji meri v gospodarskih ciljih. V času vladavine Celjskih grofov je ves promet z gornjega Jadrana v zaledje vse do Dunaja tekkel prek celjske posesti. Tranzitna trgovina je poleg vojaškega najemništva postala izredno važna ekonomska postavka moči Celjskih grofov. Posest Celjanov je predstavljala važno prehodno ozemlje, prek katerega je moral izvoz iz juga v srednjo

Evropo, ki je s tem prinašal zemljiškim gospodom precejšnje mitninske dohodke. Do okrog leta 1430 so imeli v svojih rokah 10 pomembnejših mest, več kot 30 trgov in več kot 40 mitnic. V ta okvir lahko postavimo njihovo težnjo, da zavladajo nad Bosno, ki je bila v tem času bogata z rudami.

Kljub dejanskemu celjskemu obvladovanju prometa na Slovenskem v tem času pa so Habsburžani, kot ugotavlja avtor, kot deželni knezi z nekaterimi velikopoteznimi ukrepi vplivali na spremembe trgovsko-prometnih razmer in pri tem vodili izrazito fiskalno in monopolistično politiko. Trgovino iz Hrvaške prek Kranjske, gre predvsem za trgovino z ogrskim govedom in kožami, je dobil Rudolf II. pod svojo kontrolo leta 1365 z ustanovitvijo Novega mesta. Mesto je v ustanovnem privilegiju dobilo pravico prisilne poti.

Posebno poglavje posveti Kosi trgovini slovenskega zaledja s primorskimi mesti. Opozarja na gospodarsko konkurenco med mesti beneške Istre in habsburškim Trstom, ki je imela pozitiven rezultat v izboljšanju pogojev za trgovanje in je stimulatивно vplivala na rast trgovine. Najpomembnejša roba za trgovce iz notranjosti je bila sol, medtem ko so bila primorska mesta potrošna središča za viške agrarne proizvodnje zaledja in prehodna tržišča za meščansko trgovino na veliko z železom in železnimi proizvodi, kožami, krznom in platnom.

Urbanizacija slovenskega ozemlja je bila po ugotovitvah Mihe Kosija v srednjem veku tesno povezana z razvojem trgovine in prometa. To potrjuje že sama geografska lega mest. Tedenski in letni sejmi so pomenili močno prometno gravitacijo. Avtor skuša prikazati vpliv prometa in trgovine na razvoj pomembnejših mest v notranjosti slovenskega ozemlja v srednjem veku.

Kosi ugotavlja v svoji študiji, da je bil promet v visokem in poznem srednjem veku dosti bolj živahen, kot si ponavadi predstavljamo. Poleg trgovcev, ti so bili eden temeljev srednjeveške mobilnosti, so veliko potovali vladarji (obstajajo itinerarji njihovih potovanj po kraljestvih), diplomati, papeži in drugi cerkveni dostojanstveniki (sinode, vizitacije), romarji, vojaki in križarji, tovarniki, sli, potujoči rokodelci, umetniki, študentje, glumači, berači itd. Kosi vse te vidike mobilnosti obravnava podrobneje v posebnih poglavjih.

Opozoril bi le na nekatere Kosijeve zaključke v zvezi z vprašanjem mobilnosti. Vojskovanje je imelo osrednjo vlogo v življenju plemstva. Za plemstvo so bili privlačni pohodi pod krinko križarskih vojn, ki so nudili udeležencem možnost vsakovrstnih aktivnosti. Vojno najemništvo (kondotierstvo) pa je plemstvu prinašalo velike dohodke. Vojno najemništvo je bila pomembna politična in pridobitna dejavnost Celjanov. Nove in neizčrpne možnosti za bojevanje so se porajale s turškim prodorom na Balkanski polotok in s številnimi velikimi vojnimi pohodi, ki so jih proti Turkom organizirale evropske sile. Menim, da bi Kosi lahko v ta okvir vključil tudi protiturški sistem obveščanja in obveščevalno organizacijo, ki jo je zelo podrobno obdelal Vasko Simoniti («Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju»). Tudi ta je bila odraz živahne vojaške mobilnosti. Mnogi plemiči iz slovenskih dežel, ki so se kot aktivni najemni poveljniki udeleževali v vojnah, so v času miru pogosto postajali zaupni diplomati deželnih knezov. Do izraza je prišla njihova razgledanost in izobraženost. Kosi opozarja na malo znano dejstvo o položaju kartuzijanskega samostana v Žičah. Leta 1391 so na generalnem kapitlju kartuzijanov rimske obediencie sprejeli sklep, da bo sedež reda za vse dežele, ki priznavajo rimskega papeža, v Žičah. To je imelo izreden pomen za žičko kartuzijo. K vsakoletnemu generalnemu kapitlju so se v Žiče zgrinjali priorji iz pol Evrope.

Posebno poglavje o poučevanju srednjeveškega prometa predstavlja posredovanje informacij. Cerkev, samostani, deželni knezi in državni stanovi so imeli lastno informacijsko organizacijo. Cerkvena organizacija, najbolj izpopolnjena in sistemizirana institucija srednjeveškega sveta, pa je zahtevala izjemno informacijsko mrežo. Velik del poznosrednjeveške trgovine je bil vezan na redno informiranje in preko slov se je posredovala korespondenca med trgovskimi partnerji ter se vzdrževali redni stiki med sedežem in podružnicami večjih trgovskih in bančnih družb. V ta sklop bi sodilo tudi menično poslovanje, ki se je v poznem srednjem veku vedno bolj uveljavljalo v trgovini.

Zanimivo je poglavje, v katerem nas avtor seznaja s potovanji znamenitih osebnosti po slovenskih deželah. Govori tudi o dogodkih, ki so vezani na te osebnosti.

Oblike transporta zajame avtor v posebnem poglavju. Kopenski promet je bil sicer primaren, vendar so rimske ceste v tolikšni meri propadle, da obsežnejši promet z vozovi ni bil več možen. V blagovnem prometu na kopnem je zato prevladalo tovarništvo z živino, v osebnem pa hoja in ježa.

Obravnava razne oblike tovorjenja, pri tem pa nas seznanja z mnogimi kvantifikacijskimi podatki. Tovorjenje v veliki meri povezuje s kmečko trgovino. Rečni promet je imel v srednjem veku izreden pomen. V primerjavi s kopenskim prometom je bil cenejši, zmogljivejši, hitrejši in v vseh pogledih bolj ekonomičen. Podrobneje obravnava plovbo po vseh večjih slovenskih rekah (Ljubljanici, Savi, Savinji, Dravi in Muri). Pričakovali bi, da se bo Kosi dotaknil tudi pomorskega prometa, ki je bil zelo živahen v Primorju. Kot opora bi mu lahko služila študija Ferda Gestrina »Pomorstvo srednjeveškega Pirana« in še nekatere druge njegove študije o pomorskem prometu mest slovenskega Primorja.

Kosija posebej zanima pravni značaj cest in prometa. Po frankovskem državnem pravu so sodile ceste pod kraljevo oblast. V času Karlovih naslednikov pa je začel ta sistem razpadati. Skrb za prometno infrastrukturo s stroški vred je v celoti pripadala posameznikom – grofom, velikim zemljiškim gospodom ali cerkvenim institucijam. V 12. stoletju se je začel uveljavljati tem sredobežnim tendencam nasproten proces. Oprl se je na pojem »regalij«, s čimer so se ponovno uveljavljale vladarjeve pravice. Šlo je predvsem za pravice, povezane z dohodki. Mitnine, prvotni cesarski regal, so postale donosen vir dohodkov lastnikom in se pogosto niso porabljale za vzdrževanje cest. Kot vir imajo izredno vrednost mitninski redi, na katere avtor še posebej opozori. Prisilnost cest je postala del gospodarskega prava srednjeveških mest oziroma sestavni del mestnih privilegijev. Prisilnost se je najtesneje povezovala zlasti na skladiščno pravico. Prisilnost ceste s skladiščnim pravom ter mitnico je privilegiranim naselbinam zagotavljala redne dohodke od raznih dajatev, kar avtor ilustrira s primeri nekaterih slovenskih mest.

Na prehodu iz 12. v 13. stoletje se začenja nova doba, ki pomeni preobrat v odnosu do cest in prometa. To je bilo v neposredni zvezi z razcvetom trgovine in s tem prometa na večje razdalje. Glavna značilnost srednjeveških cest je bila, da so vodile po naravni podlagi ter večinoma niso bile umetno grajene in utrjene. Obstajajo poročila, ki pravijo, da so bile luknjaste in blatne. Čeprav je bil pojav mnogopotja pogost, pa so že od davna zaradi različnih vzrokov nastajale poti, ki so se morale držati utečene trase. Že iz srednjega veka so znani zakoni in ukrepi, ki so skušali preprečiti nastanek snopov poti in s tem škoditi obdelovalni površini. Od 12. stoletja prihaja v ospredje večja skrb za ceste in poti. V 14. in 15. stoletju imamo celo primere pravih večjih cestnih gradenj. Avtor knjige se posebej zaustavi pri izredno pričevalnem in enkratnem viru o srednjeveški cestogradnji, to je računski knjigi glavnega blagajnika in občasno nadzornika del pri gradnji bovške ceste od Čedadu prek Predela do Trbiža.

Med prometno infrastrukturo sodijo tudi mostovi in brodovi. Oboji so bili v srednjem veku vladarjev regal in so bili pozneje pogosto podeljeni v fevd ali zastavo. Mostovi in brodovi so prinašali obilne koristi lastnikom. Posebno vlogo v tej prometni infrastrukturi pa igrajo hospici, špitali in gostišča. Medtem ko so romanja dala cerkveni pečat večini hospicev – na našem ozemlju so hospice vzdrževali samostanski redovi – so trgovina, obrt in povečanje tranzitnega prometa povzročila nastanek gostišč v mestih.

V zaključnem poglavju daje Kosi pregled najpomembnejših cest na slovenskem ozemlju. Potek, razvoj in značilnosti prometa najprej prikaže na treh glavnih magistralnih cestah, ki so bile pomembne za mednarodno trgovino na velike razdalje. Najdlje se zadrži pri Ljubljanski (kraški) cesti, ki je predstavljala povezavo med Ogrsko in Italijo. Obdela tudi Dunajsko in Obdravsko cesto. V drugem sklopu naniza devet sekundarnih trgovskih cest, ki so prevzemale promet na srednje razdalje in lokalni promet. Med njimi sta brez dvoma najpomembnejši Dolenjska in Notranjska cesta. Prav pri Ljubljanski cesti se mi zastavlja vprašanje, zakaj Kosi ni upošteval rezultatov Gestrinovih raziskav in dognanj v izredno izčrpni knjigi »Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem« (Ljubljana 1991), ki je tudi ne najdemo v spisku literature, navedenem ob koncu knjige. V Gestrinovi študiji bi našel veliko kvantifikacijskih podatkov za promet.

Avtor knjige Miha Kosi združuje v sebi dve strokovni usmeritvi: je diplomiran zgodovinar in geograf, zato v delu čutimo prisotnost prostorske komponente. Če bo Kosi nadaljeval v tej smeri, lahko pričakujemo, da se bo razvil v dobrega strokovnjaka za zgodovinsko geografijo. Ta stroka je bila v našem zgodovinoписju dokaj zanemarjena. Usmeritev v to smer je razvidna tudi iz priloženega velikega preglednega zemljevida prometnega omrežja na slovenskem ozemlju okrog leta 1400 in še petih vsebinsko specialnih barvnih zemljevidov med tekstom. Svoje izsledke popestri avtor še s tabelami in grafikoni. Razumljiv in lahko berljiv tekst je Kosi opremil s številnimi barvnimi

ilustracijami iz srednjeveškega vsakdana. Knjigi sta dodana obsežna povzetka v angleščini in nemščini ter stvarno in imensko kazalo.

Ignacij Voje

Nicola Labanca, **Caporetto : Storia di una disfatta**. Firenze : Giunti Gruppo Editoriale, 1997. 127 strani. (Collana XX Secolo).

Ko naj bi bilo o »Kobaridu« že skoraj vse povedano, vedno znova preseneti izid nove knjige o dogodku, ki je pretresal predvsem italijansko javnost, strokovno in laično, vse odkar se je zgodil. »Kobarid« zato ostaja in se potrjuje kot simbol velike vojne, predvsem italijanske udeležbe v njej.

Knjiga je izšla v *Zbirki XX. stoletje*, ki izhaja šele od leta 1993, pa so nekatere knjige doživele že drugi ali tretji ponatis. Zbirka je namenjena obravnavam dogodkov sodobne svetovne zgodovine, nekaterih njenih temeljnih problemov, od različnih -izmov do revolucij po celotni zemeljski obli, pa gibanj, ki so zaznamovala naš preteklik in vsakdanjik. V zbirki srečamo znamenita italijanska in tuja zgodovinarska imena, ki so prislikala *velike* dogodke politične, ekonomske, kulturne in socialne zgodovine 20. stoletja. Zbirko, ki predstavlja posrečeno stičišče med strokovno raziskavo in množičnim razširjanjem, odlikuje izborna slikovno gradivo, ki v večini doslej še ni bilo objavljeno. Njena značilnost je tudi dopolnjevanje temeljnega besedila s predstavitvijo posameznih vzporednih in dopolnjujočih problematik (pisma, časopisni članki, odlomki spominov, časovne preglednice, ipd.) oziroma z vzporednim dogajanjem npr. na drugem koncu sveta.

Z izvrstnimi študijami sta predstavljeni obe svetovni vojni, *velika* iz peresa Maria Insenghija (La grande guerra, Firenze 1993¹, 1998²) in druga svetovna vojna v delu Marca Ferroja (La seconda guerra mondiale. Problemi aperti. Firenze 1993). Velika vojna je torej s knjigo »Caporetto, Storia di una disfatta« dobila že drugo obravnavo.

Čeravno je »Kobarid« po eni strani le ena od postaj italijanske udeležbe v prvi svetovni vojni, je obenem križišče in zato zaseda pomembno mesto v italijanski sodobni zgodovini in zgodovinoisju. Kot poudarja avtor, je »*v dobrem in zlem*« »Kobarid« eden redkih dogodkov italijanske velike vojne, ki so znani tudi zunaj italijanskih meja. »Kobarid« je kot velik vojaški poraz zaznamoval vsakdanji jezik (tudi v nogometnem žargonu je soznačnica za poraze italijanske reprezentance ali celo »samo« nogometnega moštva), izjemnost pa dogodku pridajajo predvsem polemike, ki so označevale spomin nanj. Navkljub bogati bibliografiji o preboju in poveljnikih, ki so tedaj poveljevali, pa po avtorjevih besedah še ni bilo vsega povedanega in so pomembni arhivski dokumenti še nepregledani. V senci velikih dogodkov in ljudi je ostal vojak, ki je mogel delovati le kot krivec v eni od interpretacij krivde za poraz, ki so jo poimenovali »vojaški štrajk«. Zato naj bi avtor osvetlil predvsem ta del zgodbe o »Kobaridu«, to je doživljanje majhnih enot, ki so izgubile 12. soško ofenzivo in jih je Mario Insenghi v knjigi »I vinti di Caporetto nella letteratura di guerra« (Padova 1967) imenoval »premaganci Kobarida«. Zato je N. Labaca »soočil« »klasično« literaturo o kobariškem preboju z najnovejšimi prispevki italijanskega zgodovinoisja.

Vendar pa po polovici knjige, ki je razdeljena v pet sklopov, od dveh vojaških, političnega, do delovanja preiskovalne komisije za ugotavljanje krivde in nazadnje spominskega, moremo ugotoviti, da avtor vendarle ni ostal popolnoma zvest uvodni obljubi o tem, da bo pisal predvsem o vojaku, kar je spričo zapletenosti in prepletanja različnih dejavnikov v bitki tudi težko. Vsekakor nas popelje že v »naslednji dan«, na pot umika in bralca sooči z zanimivo podobo poraženega in umikajočega se vojaka. Poudarja namreč, da je italijanski vojak tokrat izbral sam: kdor ni bil ubit ali ujet, je izbral pot preko Furlanske ravnine v zaledje, podrl je hierarhične in disciplinske ovire ter neorganizirano, pa vendar enotno zapustil strelske järke ter odvrnil orožje. Številna italijanska narečja so tedaj skupaj začela izgovarjati nevarno in grozeče reklo: *Konec vojne!* Vendar ga vojaki niso izrekli med bojem ali po njem in torej ne gre za vdajo nasprotniku. To so izrekli takrat, ko so z rok izpustili orožje in odšli s fronte, da se tja ne bi mogli več vrniti. In to je podoba, ki se je vtisnila v spomin. Vendar avtor skozi celotno besedilo vztrajno opozarja, da so se nekatere enote vendarle trdovratno upirale.

Vprašanje krivde razčlenjuje avtor v sklopu delovanja vrhovnega poveljstva italijanske vojske, nižjih poveljstev in vojaških enot ter njihovih medsebojnih odnosov. Tako naj bi nižja poveljstva zagrešila predvsem nerazumevanje očitnih znakov, kar velja tudi za vrhovno poveljstvo, o prihajajoči ofenzivi, ki tokrat ne bo italijanska, in so nadaljevala z nedejavnim življenjem na t.i. fronti zdravja, kot so pešaki s Krasa imenovali zasnežene vrhove gorske vojne, kjer so bili boji redkejši. In še en pojav je označeval ta del fronte, to je bratenje med nasprotnimi vojaki po sistemu »živi in pusti živeti«, značilno za obdobja miru. Pa vendar je bil ta del fronte, ker je bil strateški, zelo číslan in nazadnje »izbran« s strani vodstva združene avstrijsko-nemške vojske. Precejšnjo pozornost je avtor namenil vrhovnemu poveljstvu italijanske vojske z generalom Cadorno na čelu. Slednjemu očita zamujanje z ukazi, vztrajanje na prvotnih načelih o preboju v Ljubljansko kotlino in proti morju, čemur je general podredil vse in »žrtvoval« konsenz vojakov ter častnikom dal neomejeno moč nadzora in represije nad vojaki. Obenem je podcenjeval velike spremembe, ki so se zgodile v Evropi leta 1917 (splošna utrujenost, upor francoskih vojakov, vkopavanje angleške vojske, vstop ZDA v vojno, prevrati v Rusiji).

Kot je bilo že zapisano, je prodor razgalil številne probleme italijanskega sodelovanja v vojni: železno avtoritarnost poveljstev do vojakov, razcepljenost notranje fronte in strategija generala Cadorne. Slednji je že 4. dan ofenzive v svojem poročilu vso krivdo zvalil na vojake; italijanska vlada je za tisk nekoliko prikrojila obtožujoče Cadornovo poročilo, katerega originalno besedilo pa je že prišlo v tujino in odtod nazaj v Italijo. Iz tega poročila je izšla tudi razlaga za poraz, imenovana vojaški štrajk.

Avtor je v preboju razpoznal različne vojne: vojno posameznih oddelkov, ki so s hitrimi akcijami vendarle ovirale napredovanje na italijansko ozemlje, vojno razoroženih umikajočih vojakov, vojno civilistov na begu. Z vojaškega vidika, kot poudarja avtor, je vdr prešel iz taktike za preboj pri Bovcu in Tolminu v strategijo.

Enega od vzrokov je avtor našel v represiji, ki so jo poveljniki izvajali nad vojaki; izhajala je predvsem iz strahu, da bo vojska države zaradi različnih razlogov prešla v oborožen proletariát; tako so disciplino dosegali s trdo roko, ne meneč se za moralno stanje enot. Zanimivo pa je vsekakor dejstvo, da navkljub represiji ni bilo uporov vojakov, kot jih je poznala francoska vojska spomladi 1917. Skrb zaradi t.i. defetizma v vojski, ki je po Cadornovih ugotovitvah prihajal iz notranjosti države, je vzbujal tudi naraščajoči nemir na notranji fronti; sprožale so ga vrste na kruh čakajočih žensk in otrok, stavke v industriji, težave vojske in policije pri iskanju okoli 100.000 ubežnikov.

Izhajajoč iz teh predpostavk je mogoče tudi razumeti občutek svobode in samostojnosti s strani vojakov, ki so po »Kobaridu« zavestno odvrgli orožje, zavedajoč se, da bi jih moglo doleteti vojaško sodišče. Zanimivo je tudi, da med umikom ni prišlo do obračunavanja med vojaki in nadrejenimi; to odločno dejanje ni v sebi nosilo revolucionarnega duha, temveč je šlo za dejanje miru, ki se je zilo v miren pohod umirjenih ljudi, na čigar obrazih ni bilo sramu ali srda ali obupa, kot je zapisal nek visoki italijanski častnik.

Toda od Soče do Piave, kot poudarja avtor, ki se mu zdi vidik bojujočih se italijanskih enot v preboju zanemarjen, se niso le umikali, temveč so bolj spočite rezervne enote branile hrbet umikajoči se reki vojakov; borbenost je bila odvisna od učinkovitosti in odločnosti poveljnikov pa od trdnosti in tovariškega duha v enotah. Vendarle je v mitu o »Kobaridu« podoba zloma zasenčila podobo bojevanja. Na novi obrambni črti je bilo mogoče od 63 divizij izpred Kobarida na Piavi mogoče razporediti le še 38 divizij; od več kot 1.800.000 razpoložljivih mož pred 12. ofenzivo je nove bojne položaje moglo zavzeti le še 700.000 učinkovitih mož, 300.000 mož je ostalo od 2. armade, ki je pred tem predstavljala 2/5 celotne vojske. Po 9. novembru je nastopilo novo obdobje, ki ga avtor povzema v kratkih besedah: spremenjeni politični in vojaški dejavniki, nova strategija in taktika, spremenjena ozračje v državi in »bojni duh« enot. Generala Cadorno so zamenjali z generalom Armandom Diazom, po »Kobaridu« je bil vpoklican nov letnik, ki je na Piavi zamenjal enote 2. armade, ki so odšle v zaledje.

Političen pomen poraza je avtor razpoznal v več vidikih. Vojna, ki se je začela na Piavi, je bila drugačna od kraške ali gorske, saj je nova strategija predvidevala predvsem trdovratno obrambo, nezanimarljiv pa je bil tudi delež zavezniških enot. Država in poveljstva so okrepila propagandno dejavnost, poveljniki so večjo pozornost posvečali moralni držbi vojakov, mednje so začeli krožiti »časopisi iz strelskih jarkov« (*«giornali di trincea»*), ki so s preprostim jezikom prebujali tovariški duh; vojaki so dobili nove možnosti za dopust, večja pozornost je bila posvečena vojakom kmečkega

stanu, ki so mogli pri poljskih delih pomagati domačim. To se seveda ni zgodilo čez noč, temveč so spremembe prihajale postopoma. Pokazalo pa se je tudi, da vrhovno poveljstvo italijanske vojske ne more več voditi »svoje« vojne, neodvisno in ločeno od zahtev vlade, ki je nenazadnje pritiskala za končno ofenzivo na Piavi, ki je v mitu dobila ime »Vittorio Veneto.« Toda zaostril se je tudi spor med posameznimi političnimi silami in v zadnjem vojnem letu, ko so patriotske organizacije še vedno pozivale k boju, so se krepile sile, ki so pod vplivom oktobrske revolucije in 14. Wilsonovih točk pozivale k miru. Nenazadnje je prišlo tudi do militarizacije družbe, ki je bila poklicana k izrednemu naporu; industrija in kmetijstvo sta dejavnost osredila na vojaško sfero (Fiat je npr. med vojno število delavcev s 4300 povečal na 40.000 in kapital s 17 milijonov povečal na 200 milijonov). Toda rastoča militarizacija gospodarstva ni zadostovala za zmago v totalni in masovni vojni, potrebni so bili kohezija ljudstva, vojni miti, propaganda. Avtor nadalje razpravlja tudi o življenjskih in delovnih razmerah tistih delavcev in kmetov, ki niso bili vpoklicani in so vojno videli kot »vojno njihove gospode« in ne kot svojo vojno; to je bil problem, s katerim se je država soočala ves čas vojne, ki je bila prva velika preizkušnja enotnosti mlade Italije.

In tako je mit prevladal nad zgodovino. Da bi raziskala razloge za poraz, je italijanska vlada ustanovila preiskovalno komisijo. Toda avtor se je ob tem tudi vprašal, kako naj bi neovirano raziskovali »Kobarid«, ko je notranji minister iz obdobja »Kobarida« postal ministrski predsednik in je bil bivši vojni minister skupaj z bivšim poveljnikom »prebitega« armadnega korpusa povišan v namestnika vrhovnega poveljnika. Ustanovitev preiskovalne komisije ni bila novost v parlamentarnih demokracijah zavezniških držav, ustanovljene pa so bile z namenom nadaljevanja nadzora politične moči vojske v miru, v Italiji pa se je prav tako pojavila bojazen vlade in vojske, da bi vojni nasprotujoče politične sile pod okriljem preiskave prevzele niti. Za osvetlitev političnega ozračja in ciljev vlade v zvezi z rezultati preiskave je Labanca uporabil spomine tedanjega ministrskega predsednika Orlanda, za katere v isti sapi tudi napiše, da so sicer dolgovezni in manj uporabni, toda za to problematiko izjemno koristni. Po Orlandovem mnenju je bila ustanovitev preiskovalne komisije problematična, ker bi rezultati lahko povzročili sovražstvo in zamere. Ker pa je bila neobhodno potrebna, je bilo z njeno ustanovitvijo potrebno zavlačevati, kar mu je uspelo in si je to štel kot poseben uspeh.

Po ugotovitvah komisije je bil poraz izključno vojaškega značaja, zakrivali so ga posamezni najvišji častniki in »moralni padec« vojske; vlada je bila s tem razbremenjena krivde tako glede nadzora nad vojaško pobudo vrhovnega poveljstva kot tudi nad »defetizmom« notranje fronte. Kot ugotavlja avtor, je bilo obširno besedilo, ki je sestavljeno iz treh delov (poročilo, pričevanja, zemljevidi), rezultat pozornega posredovanja med različnimi potrebami, političnimi in vojaškimi, med vrhovnim poveljstvom in vlado, med privrženci Cadorne in Capella, med nevladnimi okolji in intervencionisti. V svojem petnajstmesečnem delovanju je preiskovalna komisija ustvarila zelo bogat arhiv, saj je bilo izprašanih več kot tisoč prič. Rezultati preiskave so poleti 1919 povzročali polemike, ki so se zaključile septembra 1919 v parlamentu z izjavo o hvaležnosti vlade vojski, ki je bila zaslužna za domovino, tako da je intervencionistični dnevnik »Corriere della sera« mogel zapisati, da je »Kobarid« iz kronike prešel v zgodovino.

Z zaključkom polemik o »Kobaridu« so prenehale tudi polemike o veliki vojni, toda spomin na »Kobarid« je bil vedno »pripravljen« za morebitne diskusije. Kot poudarja avtor, »Kobarid« ne povzema celotne zgodbe o Italiji v veliki vojni, vsekakor pa je razkril nekatere vidike italijanskega sodelovanja v vojni, pa tudi pomembne postaje v zgodovini Italije. S tem je imel v mislih sprehod po javni (zlo)rabi spomina in njegovih »pozabljenj«, preoblikovanje in cenzuro spomina, ki so ga odrejali različni režimi, od liberalnega, fašističnega do republike; splošni spomin na veliko vojno je vsa obdobja predstavljal bojno polje, sicer ne krvavo, vendar kruto in neizprosno, polno pomenov in političnih odsekov za zgodovino sodobne Italije.

Prvo povojno obdobje so zaznamovale polemike in številni spomini protagonistov, v tem času pa se je že v prvih korakih fašistični režim razglasil za edinega dediča zmagovite vojne ter se kasneje poimenoval tudi za režim bivših borcev. V obdobju Mussolinijeve vladavine je bilo sicer mogoče pisati o »Kobaridu«, vendar v smislu t.i. patriotske interpretacije, ki je častila bojujočo se maso kot duhovno najboljši del naroda, ki se je žrtvoval za domovino. Mussolini je, da bi iz političnih razlogov utišal glasove o »Kobaridu«, rehabilitiral Cadorno in Badoglio ter tako vrhovno poveljstvo

»razrešil« krivde, kar je bilo potrebno zaradi samooklicane vojne dediščine, ter krivdo vrgel na Giolittijevo »malo Italijo« in njene liberalne vlade. Fašistični režim je nadalje postavil tudi najbolj veličastne spomenike padlim in bojujočim se v veliki vojni ter obenem posegal v spominsko literaturo s prepovedmi ali popravki.

Toda spominsko literaturo, ki so jo pisali častniki, je bilo vendarle težko nadzorovati; v tem obdobju je svojo pot pozornega in natančnega raziskovalca velike vojne začel eden velikih italijanskih raziskovalcev Piero Pieri, in sicer v zgodovinski znanstveni reviji z nizko naklado »Nuova rivista storica«, ki je izhajala pod budnim očesom režima, pa je bila vendarle dopuščena. A tudi fašistični režim je popuščal in vedno bolj dopuščal diskusije o »Kobaridu«. Leta 1930 je v Rimu izšla knjiga Gioacchina Volpe-ja, morebiti največjega zgodovinarja fašističnega režima, »Ottobre 1917. Dall'Isonzo al Piave«; v temeljih se je avtor oprijel patriotske interpretacije, zanikal je tezo o vojaškem štrajku, poraz označil kot težak, vendar primerljiv z drugimi porazi v vojni. S to knjigo je bil »Kobarid« ponovno dovoljena beseda.

Zelo burna dogajanja v Italiji med drugo svetovno vojno so po vojni potisnila v ozadje spomin na veliko vojno, oziroma so v drugačni luči spominjala na trpljenje vojakov in notranje fronte v veliki vojni. Prav v tem času je prva svetovna vojna postala del zgodovine, kjer pa je še vedno živela predvsem patriotska interpretacija. Nje oddaljen odmev je, po oceni Labanca, sicer najbolj temeljita in celovita obravnava Italije med prvo svetovno vojno, »Storia politica della Grande Guerra 1915–1918« (Bari 1969), avtorja Piera Melogranija. Ob približevanju petdesetletnici vstopa Italije v vojno in nekoliko kasneje petdesetletnici »Kobarida« so začele nastajati nove raziskave, ki so ponovno opozorile na elemente presenečenja, zmede in obupa v visokih poveljstvih, v političnih krogih in na notranji fronti. Zgodovinarji različnih političnih usmeritev so se srečevali ob spominu na veliko vojno in »Kobarid«. Avtor omenja predvsem dve deli, ki sta namerno in ostro prekinili s patriotsko interpretacijo; prva se je osredinila na vprašanje delovanja vojaških sodišč (E. Forcella, A. Monticone, Plotone di esecuzione. Processi militari della prima guerra mondiale, 1968), druga pa na poražence kobarškega preboja (M. Insenghi, I vinti di Caporetto nella letteratura di guerra, 1967; kasneje je Insenghi svoje raziskave nadgradil z delom »Il mito della grande guerra. Da Marinetti a Malaparte«, 1970).

Odtlej je italijansko zgodovinopisje naredilo velike korake, sprva je obravnavalo tematike, ki so bile dotlej podvržene patriotski interpretaciji ali cenzuri, kot npr. odgovornost političnih sil, odtujenost, nasprotovanje in samopoškodovanje vojakov v jarkih, avtoritativna ideologija tedanjega liberalnega meščanstva itd. Raziskave so se, kot označuje avtor, obrnile od legalne k realni državi. Labanca izpostavlja nekatera zgodovinarska imena, ki so pomembno vplivala na razvoj zgodovinopisja: Giovanna Procacci se je ukvarjala z nestrinjanjem in odtujenostjo ljudskih množic do vojne, Antonio Gibelli je svojo pozornost usmerjal h kulturnim spremembam in spremembam mentalitete. V središču pozornosti so »mali« posamezniki, zgodovinopisje se je preusmerilo na periferijo. Vendar pa avtor poudarja, da so skupna dediščina spomina in zgodovinopisja vse interpretacije prve svetovne vojne in »Kobarida«, torej ne le najbolj sodobne raziskave.

Petra Svoljšak

Milica Kacin Wohinz, Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu – Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger. Trst-Trieste : Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1998. 213 strani.

S tem 27. »belim priročnikom« tržaškega Krožka za družbena vprašanja Virgil Šček se končuje pomembna pobuda, in sicer objava vseh poslanskih govorov, vprašanj in predlogov resolucij politikov, ki so med obema vojnama zastopali slovensko manjšino v rimskem parlamentu. V prejšnjih letih je krožek že posvetil samostojne publikacije ponatisom parlamentarnih nastopov najbolj vidnih voditeljev slovenskega nacionalnega gibanja, kot so bili Virgil Šček, Engelbert

Besednjak, Josip Vilfan, in jih opremil z obsežnimi življenjepisi in orisi takratne dobe, za kar sta poskrbela časnika Marko Tavčar in zgodovinar dr. Egon Pelikan.¹

Za uvodno študijo h govorom Lavrenčiča, Podgornika in Stangerja je tokrat poskrbela najboljša in najvidnejša poznavalka primorske zgodovine med obema vojnama, dr. Milica Kacin Wohinz. Branje tega uvoda je obvezno opravilo, saj dr. Kacinova na jasen način osvetli zgodovinski kontekst in dinamiko delovanja narodnozavednih politikov. Objavljeno pričevanje je namreč primaren vir za raziskovalce zgodovine in zato zahteva pravilno uvodno razlago. O pomenu uvodnega besedila ni potrebno na dolgo razglablјati, treba pa je vseeno poudariti neizogibnost spremljevalne strokovne razlage ob kateremkoli objavljenem viru. Še posebno v zadnjih časih je to toliko bolj pomembno, saj prihaja do nekaterih res klavnih izdaj, ki bi lahko zavedle ne samo poljudnega bralca, temveč tudi kakega strokovnjaka; kot primer naj spomnimo na objavo videokasete *La questione giuliana*, ki je bila v prodaji brez vsakršne uvodne razlage, kljub temu, da so bili nekateri zgodovinarji v redakciji.²

Milica Kacin Wohinz torej najprej predstavi kratke življenjepise treh poslancev, ki so tudi večjemu delu zgodovinarjev nepoznani. Tako spoznamo področja narodnoobrambnega delovanja in osebnosti treh poslancev, ki so bili leta 1921 skupaj z Josipom Vilfanom in Virgilom Ščekom izvoljeni na Jugoslovanski narodni listi. Josip Lavrenčič je imel sorazmerno šibko politično vlogo, ker je bila njegova doba bivanja na Primorskem krajša od ostalih. Ulikse Stanger je deloval v slovensko-hrvaškem narodnem gibanju in je imel bolj vlogo svetovalca kot operativca. Karol Podgornik pa je bil pomemben pri utrditvi gospodarskega položaja Slovencev v Gorici in vsestransko trdno prepričan v emancipacijo Slovencev, zaradi česar so ga nadzorovale italijanske »varnostne sile«, kot nam dr. Kacinova posreduje iz svojega pregleda italijanskega državnega arhivskega gradiva. Tem trem orisom je dodan opis svojevrstnega slovenskega poslanca, Josipa Srebrniča, ki je bil leta 1924 izvoljen na listi komunistične stranke, a ni nikoli nastopal. Zaradi te njegove »pasivnosti« ga sicer ni v naslovu, se pa je dr. Kacinovi vsekakor zdelo primerno, da ga vključi v uvod. Omemba Srebrniča je po mojem mnenju pravilna in umestna, saj nam daje še bolj zaokroženo podobo tedanje politične situacije in obenem posreduje nezanimljiv podatek o takratnih (ne)možnostih ob izvolitvi Slovencev na kateri izmed italijanskih vsedržavnih list; Srebrničevo delo v parlamentu je bilo namreč sestavni del dejavnosti komunistične poslanske skupine (vodil jo je Antonio Gramsci), ki je bila podrejena skrajni disciplini, tako da je nastope in govornike določalo samo vodstvo stranke, kar je bilo tudi odločilno za Srebrničevo govorniško neaktivnost v parlamentu (str. 35, 36).

V poglavju, posvečenemu volitvam, nam Milica Kacin Wohinz prikaže volitve v italijansko poslansko zbornico v letih 1921 in 1924. Na prvih, ki so bile razpisane le dve leti za prvimi povojnimi parlamentarnimi volitvami v Italiji in so bile sploh prve po aneksijski Julijske krajine (JK), je Politično društvo Edinost nastopilo pod imenom Jugoslovanska narodna stranka in je zastopalo slovensko in hrvaško manjšino. Njegov nastop je pomenil pravi specifikum (str. 39, 40), saj se je, za razliko od preostale Italije (kjer se je bil boj med desnico in socialisti), tu v JK volilni spopad osredotočil na kontrapoziciji med italijanskimi nacionalisti s fašisti na čelu in slovensko-hrvaškimi narodnjaki. Poleg tega je bil italijanskemu nacionalnemu bloku pravi trn v peti nastop komunistične stranke, h kateri so po njeni ustanovitvi v Livornu (1921, Partito comunista d'Italia) v JK pristopili še posebno Slovenci in Hrvati. Zaradi tega je bilo ravno v JK toliko fašističnega predvolilnega nasilja; nasproti italijanski okupacijski upravi sta namreč stala dva nasprotnika (če ne celo sovražnika) Slovani (Slovenci in Hrvati) in komunisti. Volilni izidi so nato pokazali, da se število doseženih mandatov ni sorazmerno porazdelilo, kljub temu da je italijanskemu bloku (34,08%) šlo le 8 stotink več glasov kot Jugoslovanski narodni stranki (34%). Zaradi posebne razdeljenosti po okrožjih so dobili nacionalisti in fašisti 8 mandatov, narodnjaki pa le 5. Dober volilni rezultat so tedaj dosegli komunisti, ki so s skoraj 15% postali v JK tretja sila. Izid volitev, pri katerih je bila Jugoslovanska narodna stranka v Trstu poražena, je nato pomenil tudi začetek odcepljanja krščanskih socialcev od enotnega društva Edinost, saj polemike med strujami niso pojenjale.

¹Marko Tavčar, *Virgil Šček v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček*. Trst/Trieste 1994, 112 str. Egon Pelikan, *Engelbert Besednjak v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak*. Trst/Trieste 1996, 331 str. Egon Pelikan, *Josip Vilfan v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Josip Vilfan*. Trst/Trieste 1997, 329 str.

²*La questione giuliana*, zbirka: Luce sulla storia. Milano, Istituto Luce, I. II, št. 27, 1998. Približno 65 minut.

Nezadovoljni s tržaško narodnjaško politiko so dve leti za tem goriški krščanski socialci dokončno konstituirali samostojno društvo Edinost.

Naslednje volitve leta 1924 so se razlikovale od prejšnjih, saj je vodilnemu fašizmu uspelo vsiliti nov volilni zakon (»zakon Acerbo«), s katerim bi stranka, ki bi dosegla v vsej državi vsaj četrtno glasov, dobila dve tretjini poslanskih mest, preostala tretjina mandatov pa bi se razdelila po proporcionalnem sistemu ostalim strankam. S tem si je fašistična lista v bistvu zagotovila večino mest in prevlado v parlamentu, saj je bila edina gotova, da bi njena široka koalicija dobila zadostno število glasov. Poleg tega so za te volitve preuredili volilna okrožja, z namenom, da bi v JK razbili kompaktnost slovenskih volivcev in na tak način dosegli, da Slovenci v nobeni izmed dveh pokrajin ne bi imeli več večine (str. 44). Kljub predvolilnim razpokam so se Slovenci vendarle dogovorili za skupno Slovansko listo s paritetno sestavo. Poseben položaj je tedaj narekovalo takratno zbližanje med Italijo in Kraljevino SHS; kljub pričakovanju pa, da bo italijanska država revidirala stališča do manjšine, ni prišlo do bistvenih izboljšav za Slovence in Hrvate onstran zahodne meje. Volilni rezultati so nato še oklestili slovensko prisotnost v rimskem parlamentu. Namesto prejšnjih petih so sedaj tam sedeli le trije Slovenci: Josip Vilfan, Engelbert Besednjak in Josip Srebrnič, ki so hkrati zastopali vse tri ideološke politične usmeritve, in sicer narodnoliberalno, krščanskosocialno in komunistično.

Naslednje poglavje je delno kronološko nadaljevanje prejšnjega. Dr. Kacinova najprej opisuje parlamentarno delovanje Vilfana in Besednjaka v povsem novi situaciji, saj je vsa opozicija iz protesta zaradi umora socialističnega poslanca Mateottija zapustila parlament (poleti 1924). Slovenska poslanca sta se skupaj s predstavnikoma nemške manjšine odločila, da ne smeta v opozicijo, ker bi z lojalnostjo lahko še zastopala nacionalne interese manjšine. Vztrajala sta, dokler se je pač dalo, in kljub temu, da so bile novembra 1926 prepovedane vse nefašistične stranke, sta lahko ostala v zbornici do poteka mandata decembra 1928. Na koncu poglavja se avtorica posveti še zgodovinski oceni takega nastopanja. Za razliko od odklonilnega pristopa jugoslovanske povojne politike, ki je očitala narodnjakom lojalnost fašističnemu režimu (oziroma Sperans-Edvard Kardelj je ocenjeval nevtrarno delovanje med reakcionarnimi in naprednimi silami kot posredno podporo fašizmu), se Milica Kacin Wohinz odloči za drugačno ovrednotenje take borbe: *»Ko gre za obstoj ali smrt neke nacionalne skupnosti, se vse narodne sile znajdejo na skupnem imenovalcu: boj za narodno samoohranitev. V tem boju ne izbirajo sredstev in ne zaveznikov. Slovenska narodnjaška politika se je odločila za tisto pot boja, ki se je zdela v danih okoliščinah realna, to je bila pot legitimnosti in lojalnosti do oblasti, dokler je bila možna. Ni se obnesla, le za kakšno leto je podaljšala življenje kulturnih in političnih institucij. Pomembnejše pa je bilo dejstvo, da je ustvarila polje, na katerem se jo po letu 1927 naglo razvil ilegalni odpor in med vojno tudi zmagal«* (str. 56, 57).

Pred samimi viri (parlamentarnimi nastopi) se je nato avtorici zdelo primerno, da poda še statistične pregledne izidov omenjenih italijanskih volitev na slovenskem ozemlju in jih med sabo primerja.

Po izčrpnem uvodu se torej bralec lahko pravilno posveti branju govorov, ki ga popeljejo v takratno obdobje, med težave in stiske vsakdanjega življenja. Če so bili govori Ščeka, Vilfana ali Besednjaka večkrat visoko naravnani, so se Podgornik, Lavrenčič in Stanger dotaknili bistva malega slovenskega in hrvaškega človeka, kar nam med drugim daje posreden dokaz, kako se je italijanska fašistična raznarodovalna politika lotila tudi samega socialnega preživetja »drugorodcev« in tako marsikoga prisilila na izselitev zaradi nesprejemljivih življenjskih pogojev. Kot primer so bile navedene konkretne potrebe ljudi po cestnih povezavah z Idrijo (str. 71, 72) in po vodovodu v Postojni (str. 73, 74). Najpomembnejši nastopi so bili vsekakor vezani na šolsko področje, kjer je bilo jasno, da je italijanska država načrtno otežkočala Slovence in Hrvate v njihovem najbolj občutljivem organu, in to še pred zloglasno Gentilejevo reformo (oktobra 1923), s katero so bile nato s koncem šolskega leta 1928/29 ukinjene vse slovenske in hrvaške šole v JK. Pojavljale pa so se tudi vsakdanje težave v zvezi z rabo slovenskega jezika (str. 164–167, 204–206), ponižanja (str. 84), preganjanja na sodišču in nasilja škvadristov (str. 88, 89, 105, 119–122, 127, 129, 130) itd.

Zanimiv vir predstavljajo tudi odgovori italijanskih parlamentarcev, ki so se večkrat izmikali očitkom ali pa minimizirali težave, če ne celo zanikali dejstva in tako obračali diskusije v svoj prid. Jasno je, da so imeli stalno podcenjevalni odnos do Slovencev in Hrvatov ter so gojili prepričanje, da je celotna JK edinole italijanska. Zato npr. v odgovorih tudi dosledno zasledimo poitalijančena

krajevna imena. Seveda so se v napadih na slovenstvo še najbolj »izkazali« tržaški poslanci, kot je bil Fulvio Suvich, ki je npr. med razpravo o krajevnih imenih trmasto trdil, da so mesta v Istri samo italijanska, in zahteval, naj zato predsednik parlamenta ne jemlje v poštev vprašanj Ščeka, Podgornika in Lavrenčiča, ki so rabili le slovanska imena (str. 123).

Na koncu lahko le poudarimo vsesplošno pomembnost objave teh govorov, ki so del našega skupnega zgodovinskega spomina in bodo gotovo dober pripomoček tistim, ki se bodo odločili, da je (še) vredno raziskovati zgodovino Slovencev zunaj njenih današnjih državnih mej. Če pa si še za trenutek privoščimo kratko aktualizacijo, ne moremo mimo nezanimljivega in nesprejemljivega dejstva, da so nekatere težave, s katerimi so se Slovenci neuspešno ubadali v tistih težkih časih, še vedno prisotne v pričakovanih nezaščitene in premalo upoštrevane slovenske narodnostne skupnosti v Italiji.

Gorazd Bajc

Spol in upor. Zbrana dela Angele Vode. I. knjiga. Ljubljana : Krtina 1998. 351 strani.

Pri založbi Krtina je v lanskem letu izšla prva knjiga zbranih del Angele Vode, leta 1892 rojene učiteljice, defektologinje in vsestransko dejavne javne delavke iz obdobja med obema vojnama, ki je bila v socialistični Jugoslaviji kot obtoženka na tako imenovanem Nagodetovem procesu obsojena ne le na zaporno kazen, ampak tudi na pozabo. Knjigi z naslovom *Spol in upor* je sledila druga, *Značaj in usoda*, pri založbi pa pripravljajo še izdajo tretje knjige z naslovom *Spomin in pozaba*. Pobudo za izdajo zbranih del je dala Mirjam Milharčič Hladnik, ki je k vsaki knjigi prispevala obsežno in poglobljeno uvodno študijo. Milharčičeva Vodetove sicer ni poznala. Sčasoma, ob dolgoletnem proučevanju njene zapuščine, pa si je ustvarila podobo Angele Vode, ki jo je prevzela prav tako, kot so jo pritegnila njena dela. Zaželela si je, da bi jo spoznali tudi drugi.

Prva knjiga z naslovom *Spol in upor* se začne z obsežno študijo o življenju in dejavnosti Angele Vode, v kateri Mirjam Hladnik Milharčič spretno prepleta vezno besedilo s spomini Vodetove in s pričevanji tistih, ki so jo poznali. Avtorica je opravila izredno zahtevno delo, saj je zbrala ogromno arhivskega gradiva, časopisov, revij in literature. Sledi objava dveh njenih del, in sicer *Žena v sedanjih družbi*¹ ter *Aktivnost Slovenskih učiteljic*. Prvo je izšlo leta 1934 v knjižni obliki pri založbi Žena in dom. Takrat je njena avtorica že dopolnila 42 let, za njo je bilo že učiteljevanje po vaseh v okolici Ljubljane, izguba službe iz političnih razlogov (protiavstrijska usmerjenost), svetovna vojna, delo v tovarni, politično udejstvovanje v socialdemokratski stranki, vključitev v komunistično partijo, zasebni študij zdravstvene pedagogike v Pragi, Berlinu in na Dunaju, 10 let dela na posebni šoli za prizadete otroke v Ljubljani in začetek delovanja v ženskih društvih.²

Angela Vode je sprejemala socialistično načelo, da je žensko vprašanje le del socialnega vprašanja, ki se ga zato ne sme reševati ločeno. Strinjala se je z marksistično teorijo, da je ženska podrejenost izšla iz razrednega značaja kapitalističnega družbenega sistema, ter verjela, da bo brezrazredna družba omogočila enakopravnost vsem do tedaj izkoriščanim delom prebivalstva. Krivice, ki so doletele ženske še zlasti v poklicnem življenju, je doživljala le kot eno izmed oblik nepravilnosti, saj se je z enako vztrajnostjo in prizadevnostjo borila tudi proti nacionalnim in socialnim krivicam.

S knjigo *Žena v sedanjih družbi* je želela slovenske ženske vzpodbuditi, da bi ne bile le »varuhinje domačega ognjišča« in pasivne opazovalke sveta, ki so ga do tedaj v pretežni meri krojili moški, ampak da bi se začele zavedati pomena svoje vloge v družbenem življenju in da bi jo bile

¹Knjiga nosi na platnicah naslov *Žena v sedanjih družbi*, na notranji strani pa je naslovljena kot *Žena v današnji družbi*. Redaktorici sta se odločili za prvi naslov, ki je največkrat citiran. Glej *Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode*, I. knjiga, Ljubljana 1998, str. 97.

²Prav tam, str. 13 in 210–211; Spomini Angele Vode, ki jih hranita Slovenski šolski muzej in Arhiv Republike Slovenije (referat I – bivši arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani); Slovenski biografski leksikon IV, str. 501.

pripravljene tudi dejavno uresničevati. Prepričana je bila, da se to ne more zgoditi samo od sebe: »Da bo žena kos svoji nalogi pri sooblikovanju družbe, mora stati na trdnih tleh spoznanja, ker bi jo sicer omajali razni preroki s svojimi trditvami o njenih nalogah in dolžnostih ter o njeni prirodno utemeljeni podrejenosti. Družboslovni pogled na njeno pot do danes naj ženo prepriča o nujnosti razvoja vsega obstoječega, premotrivanje današnjega družbenega položaja naj jo seznani z vzroki današnjega stanja in naj ji obenem pokaže možnosti in vidike za bodočnost« (str. 98). Zato je ženske najprej seznani s položajem ženske v preteklih obdobjih, od praskupnosti, preko antike in srednjega veka do uveljavitve kapitalističnega načina gospodarstva, in obenem opozarjala na različne vzroke (politične, gospodarske, psihološke idr.) neenakopravnosti žensk ter na možnosti vsestransko koristnega medsebojnega sožitja obeh spolov.

V drugem delu knjige je podrobno prikazala ženin položaj od prve svetovne vojne do začetka tridesetih let, v času, v katerem so gospodarske razmere povzročile, da so se bile tudi ženske vedno bolj prisiljene ozirati za zaslužkom. V tem obdobju jim je bila poklicna izobrazba, ki je bila sprva rezervirana le za moški spol, že bistveno dostopnejša kot v prejšnjih letih. Vodetova je najprej obrazložila pomen poklicnega udejstvovanja žensk, ki se ji je zdelo nujno potrebno že zaradi ekonomskih razlogov, saj mož predvsem v letih gospodarskih kriz velikokrat s svojim zaslužkom ni mogel prehraniti družine. Poleg tega pa je zaposlenost tako poročeni kot neporočeni ženi zagotovila materialno neodvisnost, ji dajala samozavest, širila obzorje in s tem omogočala razumevanje družbenih pojavov. Potem je podrobneje prikazala, kje in kako so bile zaposlene ženske v Sloveniji: v gospodinjstvu, obrti in trgovini, kot javne nameščenke, v socialnih, vzgojnih, akademskih in umetniških poklicih.

Obravnavala je tudi problem usklajevanja poklica in materinstva: »Da bo imelo za ženo-mater poklicno delo resnično vrednost, je potrebno, da se obe funkciji spravita v tako skladnost, da ne bo izvrševanje ene izključevalo ali pa vsaj tako močno obremenjevalo drugo. Šele ko bo žena-mati tako razbremenjena, da bo čutila v izvrševanju obeh dolžnosti tisto zadoščenje, ki človeka navdaja z zadovoljstvom nad uspelim delom, bo združitev materinstva s poklicem dosegla svoj namen« (str. 157). Zato se je Vodetova zavzemala za izvedbo socialnih, političnih, in gospodarskih reform, zavedala pa se je tudi, da bodo potrebne še korenite spremembe v družinskem življenju, vzgoji in v načinu gospodinjstva.

Posebno pozornost je Angela Vode posvetila vlogi žensk v času, v katerem je knjiga nastala – v obdobju gospodarske krize in vzpona fašizma ter nacizma. Preroško je opozarjala na nevarnost fašizma, ki je ekonomske težave izkoristil med drugim tudi za demagoško prepričevanje množice o nujnosti vračanja ženske k družinskim obveznostim, zaradi česar ji je odrekal pravico do zaposlitve. Zato je hotela ženske opozoriti, da ne bi nasedale tovrstnemu prepričevanju, saj se je »prestrašenemu malemu človeku« tudi pri nas ponujalo veliko število različnih »voditeljev«: »Milijonske množice deklasiranega srednjega sloja derejo z zavidanja vrednim elanom za 'voditelji', katere z mefistovskim zmigavanjem vodi in financira izza dobro zastrti kulis sam veliki sovražnik – proti kateremu je malomeščanski naskok v prvi vrsti naperjen – visoki finančni svet. Resnično, svet še ni videl pretresljivejše igre z življenjskimi interesi milijonskih množic.« Vodetova se je zavedala, da se nesrečam ne bo mogoče izogniti, vendar pa je verjela, da bodo potem nastopili srečnejši časi: »Podoba pa je, da bo moralo človeštvo do dna izpiti tudi ta kelih trpljenja, predno se bo njegova pot zopet obrnila kvišku – za solncem in srečo« (str. 209).

Drugi del knjige *Spol in upor* nosi naslov **Aktivnosti slovenskih učiteljic**. Tekst je nastal v letih 1958–1960 na pobudo Erne Muser, ki je prevzela nalogo napisati zgodovino ženskega gibanja in je želela vključiti tudi tekst Angele Vode, ki je bila prav gotovo ena izmed najbolj dejavnih, pogumnih in samosvojih žensk predvojnega obdobja. Vendar pa niti zgodovina ženskega gibanja niti sestavek Vodetove nista bila objavljena. Besedilo, ki je sestavni del pričujoče knjige,³ je razdeljeno na pet poglavij, ki podajajo pregled učiteljstva s posebnim poudarkom na delovanju učiteljic, predvsem po obdobju, ko je bil sprejet osnovnošolski zakon o ljudskih šolah, na osnovi katerega so postale ljudske šole v slovenskih pokrajinah »zares slovenske«, in ko je učiteljšče postalo dostopno obema spoloma. Avtorica je sprva na kratko predstavila šolski sistem, učiteljski poklic, učitelje in njihovo

³Tekst Aktivnost slovenskih učiteljic, ki je objavljen na tem mestu, hrani Slovenski šolski muzej, podoben sestavek z naslovom O deležu slovenskih učiteljic v slovenskem kulturnem in političnem življenju pa se nahaja v ARS, dislocirana enota 1 (prej arhiv Inštituta za novejšo zgodovino).

organiziranost, spregovorila je o njihovih plačah in kasnejših razhajanjih med njimi in učiteljicami. Te so za zaščito svojih interesov leta 1898 ustanovile lastno društvo, ki pa ni skrbelo le za materialni položaj svojih članic, ampak si je prizadevalo tudi za njihovo razgledanost in izobrazbo – prirejalo je razna predavanja in tečaje.

Razen v svojem strokovnem društvu so učiteljice v začetku 20. stoletja delovale še v drugih ženskih organizacijah. Z ženskim gibanjem v Sloveniji so se začele prve ukvarjati prav učiteljice, ki so bile v tistem času skorajda edine intelektualke, ki jih je to vprašanje zanimalo. Akademsko izobražene ženske, ki so se sprva lahko šolale le v tujini, so se po prihodu domov večinoma osredotočile predvsem na svoje poklicno delo, v ženskih društvih pa so začele v večjem številu sodelovati šele v letih pred začetkom druge svetovne vojne. Slovenske učiteljice pa niso bile aktivne le v ženskih organizacijah, ampak so bile dejavne tudi v tako imenovanih mešanih društvih, v katerih so bili včlanjeni tako moški kot ženske, in sicer v kulturnih, političnih, humanitarnih, sindikalnih itd. Zlasti je to veljalo za učiteljice na podeželju, kjer navadno ni bilo ženskih društev.

Za slovenski narod pa je še posebej pomembna dejavnost učiteljic na narodnoobrambnem področju, predvsem na Koroškem, Štajerskem in Primorskem, kjer so skupaj z moškimi stanovskimi tovariši prirejale številne tečaje, kulturne prireditve in zborovanja, vodile knjižnice in izdajale časopise. Po mnenju Angele Vode so »potrebo po narodnoobrambnem delu vsekakor bolj čutili Slovenci v obmejnih krajih kot pa v središču Slovenije, kjer je šlo vedno bolj za obstanek stranke kot za obstanek naroda.« Kljub temu je bilo tudi med »Kranjci« nekaj takih, »ki so se zavedali svojih dolžnosti do neodrešenih in ogroženih rojakov.« Vendar pa je Vodetova ugotavljala, »da med kranjskimi Slovenci povečini ni bilo pravega zanosa, da je vladala precejšnja brezbriznost, spričo agresivnosti fašističnih osvajalcev pa neke vrste fatalizem«, vse dotlej, dokler ni »hitlerjanska agresivnost prešla od propagande k dejanjem« (str. 337). Pri »osveščanju širokih množic« je imelo po mnenju Angele Vode »veliko zaslug levičarsko gibanje, ki se je takrat široko razmahnilo in je prodrlo domala v vse organizacije.« V odporu proti fašizmu in nacizmu so imele »častno mesto« tudi učiteljice, ki »so se zavedale, da so prav one najbolj poklicane, privedi najširše plasti slovenskega ženstva do prave narodne zavesti ter spoznanja usodnih trenutkov tistega časa za naš narod, da je treba kmečki in delavski mladini, materam in ženam vcepiti pravilno pojmovanje narodnosti, da more tudi kmečki in delavski človek doseči lepšo bodočnost samo v okviru svobodnega naroda, da je zato narodna svoboda med temeljnimi dobrinami, za katere se je treba boriti« (str. 338).

Pričujoče besedilo je Vodetova napisala z željo, da bi se vsa ta prizadevanja slovenskih učiteljic ohranila v zgodovinskem spominu naroda, saj je bilo že takrat »le malo slovenskih ljudi, ki so vedeli, koliko so učiteljice storile za slovensko stvar v času bojov za naš obstoj.«⁴ Opazila je, da je bilo v drugi Jugoslaviji vedno manj razumevanja za njihove nekdanje napore, zato je skušala vsako od preteklih dejavnosti prikazati »v zvezi z okoliščinami, ki so rodile vzroke in posledice gibanja, bodisi, da je bila krivica, ki ji je sledil odpor, bodisi protest proti zapostavljanju.« Poudarila je, da je dejanja vedno narekoval tako značaj problema kot tudi »zunanje možnosti«, povezane s tedanjo socialno politično situacijo, ki pa je bila povojnim generacijam marsikdaj »le malo razumljiva«. Pri svojem opisovanju je izbrala »predvsem tiste osebe in dogodke, ki so značilni za čas« in ki so po njenem mnenju lahko utemeljili njihovo dejavnost. Zdelo se ji je, da je že zaradi tega, ker je sama sodelovala tako pri »vseh akcijah« kot tudi pri »drobnem delu«, še posebej primerna za to nalogo, zlasti zato, ker se je »iz več primerov prepričala, kako drugače gleda na dogodke človek, ki črpa samo iz 'dokumentacije' iz časopisov, kot pa osebni udeleženec in kako so goli časopisni izsledki daleč od resnice.« Spoznala je, da prihodnji rodovi s preteklim delom sploh ne bodo seznanjeni, »če ne zapustimo zanamcem vsaj nekaj drobcev, ob katerih se bo kdo iz prihodnjih rodov kdaj za trenutek pomudil« (vsi cit. s str. 221). Z objavo teh zbranih del je bila njena želja, čeprav šele po smrti njihove avtorice, nedvomno izpolnjena.

Mateja Jeraj, Aleksandra Serše

⁴Spremna beseda Angele Vode k tekstu Aktivnost slovenskih učiteljic, Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga, Ljubljana 1998, str. 221.

Značaj in usoda. Zbrana dela Angele Vode. II. knjiga. Ljubljana : Krtina 1999. 274 strani.

Druga knjiga zbranih del Angele Vode predstavlja današnjemu bralcu delo **Spol in usoda**, ki je izšlo leta 1938 pri založbi Žena in dom v dveh delih.¹ Vsaka knjižica je imela 90 strani, obe skupaj pa sta tvorili vsebinsko neločljivo celoto. Tudi na tem mestu je Vodetova spregovorila o položaju ženske v družbi.

Zavedala se je, da je življenjska pot tako moških kot žensk tesno povezana z gospodarskim položajem in socialnimi razmerami, vendar pa je vedno bolj spoznavala, da je usoda posameznika odvisna tudi od njegovega spola. Ugotovila je namreč, da obstajajo bistvene razlike med pripadniki obeh spolov tudi v okviru iste socialne skupine. Te razlike sicer izvirajo že iz naravnih razlik, vendar pa je bila Vodetova prepričana, da so te različnosti postale za ženo usodne predvsem zaradi družbene ureditve, ki je te različnosti spretno izrabljala v moško korist: »Človeška družba kaže v vseh svojih razvojnih dobah izrazito moško usmerjenost, zato lahko brez pretiravanja imenujemo današnjo družbo po njeni ureditvi moško družbo. Vse ustanove, zakoni in običaji so urejeni po merilu, ki so ga določili moški. Za reševanje vseh problemov je odločilna moška miselnost.« V pravilnost take ureditve pa je močno dvomila: »Ali nam ne priča današnji svet ter ves njegov brezmejni kaos, da toliko slavljene moški razum ne more zagotoviti človeške blaginje?« (str. 64). Zato je želela vzgojno vplivati na ženske in matere, da bi razširile svoje do tedaj marsikdaj preozke poglede na svet in s tem v skladu spremenile tudi svoje ravnanje: »Če hoče ženska kdaj resnično oblikovati svojo lastno usodo in pomagati graditi življenje svojega naroda, mora gledati na vsa vprašanja, ki zadevajo tako poedince kakor celoto, s svojega lastnega vidika. Pri mnogih vidikih, ki se tičejo v prvi vrsti nje same, je pa samostojno gledanje ženske celo nujno potrebno. To so zlasti vsi problemi, ki izhajajo iz različnosti moške in ženske narave, kakor na primer vprašanje materinstva in prostitucije« (str. 160). Zavzemala se je za to, da bi morale biti tudi ženske dejavne tako v javnem kot tudi v družinskem življenju in tako sodelovati pri oblikovanju odnosov med posamezniki pa tudi pri življenju celotne družbe.

Menila je, da je mnogo tipičnih ženskih lastnosti le dediščina njihove dolgoletne podrejenosti in manjvrednosti in da bi si ženske lažje pridobile enakovrednejši položaj, če bi poznale vzroke obstoječega stanja, zato jih je želela seznaniti z značilnimi dejavniki v življenju moškega in ženske, s položajem žensk v družini in družbi ter pojasniti ekonomske, družbene, psihološke in druge vzroke, ki so privedli do takega položaja (str. 59 in 64).

V prvem delu knjige je obravnavala telesni in duševni razvoj obeh spolov od otroštva, preko obdobja odraščanja, do prvih čustvenih in poklicnih izkušenj, prikazala je različne dejavnike, ki oblikujejo osebnost posameznika: vpliv okolja, socialni status in spol. Posebej pomembna se ji je zdela vzgoja in prepričana je bila, da tedanja praksa ni ustrezala obstoječim življenjskim razmeram. Menila je, da je glavni namen vzgoje priprava človeka na življenje ter da imata moški in ženska kot »prirodni bitji« sicer različne naloge, ki temeljijo na nespremenljivih naravnih zakonih, kot »socialni bitji« pa naj bi imela v bistvu enak smoter – oba naj bi bila sposobna delovati tako v zasebnem kot v poklicnem in javnem življenju (str. 96–97). Poudarila je tudi pomen gospodarskih razmer, ki so bile v prvi Jugoslaviji vse prej kot zadovoljive. Revščina in brezposelnost, pereča zlasti v obdobju gospodarske krize, sta znatno pripomogli k povečanemu številu nezakonskih mater in pogosto silili ženske, zlasti iz nižjih slojev, v prostitucijo, vzrok le-tej je bila tudi splošno razširjena »dvojna morala«. Zato se je Vodetova zavzemala za nujnost družbenih sprememb in pozivala ženske, naj sodelujejo pri spremembi dotedanje ureditve, ki je za ženske »tragično usodna, za vse kulturno človeštvo pa skrajno ponižujoča,« saj je »prav vsaka poklicana graditi lepšo usodo in to za poslednjo svojih sester« (str. 160). S temi mislimi se zaključuje prvi del knjige, ki je bil sprejet brez posebnega razburjenja.

Drugače je bilo z drugim delom, v katerem je Vodetova obravnavala zakonsko zvezo. Najprej je spregovorila o pripravi na zakon: »Mati, še bolj pa oče, veliko premalo upoštevat, da je treba vzgojo že zgodaj usmerjati na poznejšo zakonsko in družinsko skupnost. Zlasti pa ni bil moški še nikoli doslej vzgajan za zakon,« saj: »Kdaj pride na misel očetu ali materi, da bi opozorila svojega sina: Tvoja grobost, sinko, bo vse življenje v nadlego tebi in drugim, s katerimi boš skupno živel«

¹Najprej je izšel prvi, konec leta pa še drugi del, ki nosi letnico 1939.

(str. 169). Bodočim zakoncem je svetovala preventivni zdravstveni pregled, s katerim bi lahko preprečili kasnejša razočaranja – neplodnost, spolne bolezni ipd. Omenila je tudi sterilizacijo in njene posledice ter poudarjala nesprejemljivost izrabe tega dejanja v politične namene, kakor na primer v nacistični Nemčiji. Zagovarjala je tudi sklepanje predporočnih pogodb. Natančna razdelitev lastninskih pravic obeh zakoncev naj bi zaščitila ženske v primeru morebitne razveze.

Z ugotovitvijo, da je zgodovina zakona tudi zgodovina ženine usode, se začenja obširno poglavje o zakonu, ki je bil za žensko znatno pomembnejši kot za moškega: »Kakršen je bil njen zakon, tako je bilo njeno življenje,« in »kakor se je razvijala človeška družba, tako se je razvijal tudi zakon, ki je najzanesljivejše merilo vsakokratnih družbenih razmer« (str. 182). Potem je Vodetova predstavila razvoj zakonske skupnosti od primitivnih oblik do časa, v katerem je knjiga nastala. Podrobno je predstavila družbeni, moralni in pravni položaj žene v zakonu v različnih obdobjih, pri čemer je v precejšnji meri izhajala iz Engelsovega dela *Izvor družine, privatne lastnine in države*. Pomembnejši je kritičen prikaz sodobnih razmer. Zavzemala se je za tak zakon, v katerem bi vladalo telesno in duševno razumevanje med partnerjema, ki pa je le težko uresničljivo, saj ga vse prevečkrat rušijo najrazličnejša nesoglasja, ki jih povzroča alkoholizem, pretirana ljubosumnost, materialne stiske itd. Menila je, da bi bilo »nesoglasja, ki nastopajo zaradi zunanjih okoliščin,« mogoče urediti že »z izboljšanjem gospodarskih razmer, s primerno zaščito matere in otroka, kajti ta nesoglasja leže izven prirodnega nastrojenja zakoncev« (str. 192). Za ločitev zakona se načeloma ni navduševala, v razvezi je videla izhod iz nevzdržnega stanja le v skrajnih primerih, saj so bile posledice velikokrat najhujše prav za ženske in otroke. Rešitev je videla v posvetovalnih službah in obžalovala, da jih v slovenskem prostoru še ni bilo. Zavzemala se je za splošno zaposlenost žensk: »S tem pa, da se lahko združita v zakon dva človeka, ki sta gospodarsko drug od drugega neodvisna, se premakne težišče zakona od gospodarske na etično podlago telesno-duševne harmonije. Zato bi morala vsaka žena stremeti za tem, da postane gospodarsko neodvisna, prav kakor stremi za tem moški, ne glede nato, ali se namerava poročiti ali ne« (str. 225).

Zagovarjala je tudi enakopravnost žensk na področju političnega delovanja in se bala, da bodo ženske pod vplivom fašistične in nacistične miselnosti izgubile še tiste pravice, ki so jih že dobile na področju izobraževanja in zaposlovanja, še posebej v času gospodarske krize. Opozarjala je tudi na problem preobremenjenosti žensk, ki so se morale praviloma poleg poklicnega dela ukvarjati še z gospodinjstvom in vzgojo otrok. Nasprotovala je vzpodbujanju natalitete za vsako ceno in na podlagi statističnih podatkov dokazala, da plače v takratni jugoslovanski državi niso omogočale prehranitve večje družine, saj večkrat niso zadostile niti zahtevam življenjskega minimuma. Zagovarjala je gospodarsko politiko, ki bi omogočila takšno razdelitev materialnih dobrin, da bi bili vsi državljani preskrbljeni vsaj z osnovnimi življenjskimi potrebščinami. Prizadevala si je tudi za bolniško, nezgodno in starostno zavarovanje, za zaščito matere in otroka, za boljše izobrazbo, za spremembo zastarele zakonodaje, predvsem na področju družinskih razmerij.

Zadnje poglavje je posvetila tretjemu življenjskemu obdobju in ga poimenovala zaton. Veliko starih je namreč živelo v bedi, nekateri so bili prisiljeni celo beračiti za preživetje. Zavetišče je bilo premalo, še tista prepolna. Rešitev je videla v izgradnji novih domov za ostarele, v socialnih podporah in v ustrezni zakonodaji.

Kako si je Angela Vode predstavljala izboljšanje položaja ne le žensk, ampak vsega človeštva, je razvidno iz sklepnih besed tega dela: »Pot, ki vodi do izboljšanja ženine usode, ne vodi le preko borbe za državljansko enakopravnost spolov, marveč preko borbe za socialno enakopravnost vseh ljudi v družbi, ki ne bo trpela izkoriščanja slabjšega po močnejšem. Samo taka ureditev družbe more žensko popolnoma zavarovati pred zapostavljanjem, le v taki družbi ženska ne bo občutila tragično svoje spolne pripadnosti. V tako urejeni družbi prirodna različnost spolov ne bo povod za zapostavljanje, marveč bo prizadevanje ženske dobrodošlo prav zaradi njenih posebnosti. Naj se obliče zemlje kakorkoli spremeni, vedno bo ženska gledala na določene probleme in pojave drugače kakor mož in bo prav zato njeno sodelovanje v človeški kulturi doprineslo večjo izpopolnjenost in mnogovrstnost na vseh življenjskih področjih. Iz tega specifično ženskega doprinesa bo črpala bodoča družba dragocene pobude za ostvartev take kulture, ki bo objemala z enako pravičnostjo vse ljudi« (str. 273).

Ta, drugi del, pa ni bil sprejet tako mirno kot prvi in njegova avtorica je bila deležna ostrih, celo žaljivih kritik. S knjigo se je dotaknila temeljnega vprašanja razlik med spoloma in spregovorila o zakonski zvezi. S svojimi idejami o enakih pravicah moža in žene v zakonu je posegla na dokaj

občutljivo področje, žalila je uradno cerkveno doktrino o zakonu in mestu žene v njem. Zaradi obravnavane teme v knjigi so se po izidu knjige oglasili nekateri katoliško usmerjeni časopisi, ki so bili mnenja, da knjiga razdira temelje družine in je napisana v službi komunizma. Proti nizkotnemu napadanju Angele Vode in njene knjige je javno protestiralo veliko ljudi in v njeno obrambo je izšlo veliko člankov in recenzij. Vendar obramba ni mogla zaustaviti časopisne gonje zoper njo in njeno knjigo. Zaradi 'potvarjanja' resnice v objavljenih časopisnih člankih, predvsem *Slovenskem delavcu* in *Slovenca*, je bila Vodetova globoko prizadeta. Prepričana je bila, da je bil edini način, s katerim bi lahko preprečila nadaljnje negativno prikazovanje vsebine knjige in nje same, le razsodba sodišča, ki naj bi ugotovilo, kakšna je dejansko vsebina knjige in kje jo članki 'potvarjajo'. Tožba je bila v njenih očeh potrebna, kot je kasneje ugotovila sama, se je v tej svoji oceni zmotila, saj je šlo pri razsodbi sodišča – okrožno sodišče v Ljubljani je obsodilo oba urednika *Slovenskega delavca* in *Slovenca*, Vrhovno sodišče pa sodbo okrožnega sodišča razveljavilo in glavnega urednika *Slovenca* oprostilo – za veliko več kot le za presojo vsebine njene knjige.

»Polemika ob drugem delu knjige Spol in usoda je merila prepade, ki so na pragu druge svetovne vojne delili slovensko družbo. Razsodba sodišča o vsebini knjige je izmerila njihovo globino. Legitimiral je nasprotni politični in ideološki tabor...« Tako o sodbi piše Mirjam Milharčič Hladnik, avtorica uvodne študije (na str. 43). V njej je s pomočjo časopisnih citatov in spominov Angele Vode natančno predstavila časopisno polemiko o knjigi in njeno neuspešno iskanje zadoščenja na sodišču, prikazala je oblastna razmerja, ki so na Slovenskem vladala v tridesetih letih: »V ozračju političnega zaostrovanja ni bilo mogoče pričakovati neodvisnosti sodstva. Razsodba je morala, ne glede na argumente in dokaze, urediti obstoječo oblast in politično ideološki tabor, za katerega sta bila razmišljanje in drža Angele Vode nesprejemljiva in nevarna« (str. 36). Gonja proti knjigi je bila po mnenju avtorice primer militantnega novinarstva, kjer dejstva niso bila pomembna, pač pa le glasnost, s katero se je pljuvalo in žalilo nasprotnika. Ženska, ki se je v tistem času ukvarjala s pisanjem in s politiko, ni mogla naleteti na kaj drugega kot na žalitve, zmerljivke in omalovaževanje. Avtorica uvodnih besed je tudi mnenja (prim. str. 41), da so oznake o Vodetovi, da je grda, stara, smrdeča cunjca, puhla lažiznanstvenica in vlačuga, kup življenjske nesreče in srčnega siromaštva, pravzaprav splošne oznake za takrat politično osveščene ženske.

Mateja Jeraj, Aleksandra Serše

Mihailo Konstantinović, **Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945.** Priredio za štampu Radomir Konstantinović. Novi Sad : MIR, 1998. 663 strani.

Mihailo Konstantinović (1897–1982) poznavalcem zgodovine Kraljevine Jugoslavije ni neznano ime, saj je bil ena osrednjih osebnosti srbsko-hrvaškega sporazumevanja v letih 1939–1941. V politiko je vstopil kot pravni strokovnjak ministrskega predsednika Dragiše Cvetkovića. Zaradi svoje sposobnosti se je kmalu povzpел do ministrskega fotelja (najprej je bil minister brez portfelja, nato pravosodni minister). Slovenski javnosti je bil na zelo pristranski način predstavljen že pred koncem 2. svetovne vojne, ko je v Ljubljani izšla knjiga beograjskega pronacističnega žurnalista dr. Danila Gregorića z naslovom *Samomor Jugoslavije* (v rokah sem imel njeno 2. razširjeno izdajo iz leta 1945 in nemško izdajo z naslovom *So endete Jugoslawien*, Leipzig 1943). V njej je Konstantinović naslikan kot pravcati masonski zli duh Cvetkovićevega kabineta; bil naj bi poosebljen vsega, proti čemur je nastopal Hitlerjev »novi red«. Gregorić, ki ga je Cvetković občasno uporabljal tudi za košljive (neuradne) stike z odločujočimi berlinskimi faktorji (novembra 1940 je bil kar dvakrat v nemški prestolnici; prvič se je sestal s Hitlerjevim tolmačem in vodjem časnikaškega oddelka na nemškem zunanjem ministrstvu dr. Paulom Schmidtom, drugič pa celo s samim Ribbentropom),¹ je v svojem pisanju seveda močno tendenciozen, vendar za zgodovinarja vseeno zanimiv. Zlasti za slovenskega zgodovinarja, saj je bil mož leta 1940 zelo blizu politični liniji Antona Korošca.

¹D. Gregorić, *Samomor Jugoslavije*, Ljubljana 1945, 84 in dalje.

Po sporazumu Cvetković-Maček je slovenski voditelj dejal Gregoriću: »Vse to je prehodno. V sedanjem popuščanju osrednje oblasti ne smemo videti že razpada države. Življenjska vprašanja Južnih Slovanov na prostoru, ki jim ga je določila zgodovina, je mogoče rešiti samo z vsestranskim sporazumom. Končno smo vendarle vsi skupaj en narod, pa naj bo to uradno odločeno ali ne. Država se ne more uveljaviti, če se ta temeljna misel ne bo sčasoma uveljavila.«² Srbski časnika je o Korošcu zapisal še tole: »Svobodno zidarstvo je bilo zanj rdeča cunja. Poznal je njegovo delovanje, bil je njegov zagriženi nasprotnik kot realni politik in narodnjak, pa tudi kot katoliški duhovnik. Okolnost, da je bila usoda srbske politike navezana na framaconerijo in da so bile visoke glave srbske inteligence vedno pod vplivom framaconstva, sta vzrok, da je moral Korošec pogostokrat sedeti z njimi skupaj v vladi in se z njimi boriti. Končno je Korošec kot prvi jasno videl važnost judovskega vprašanja in če bi imel samo možnost, bi bil nastopil proti judovstvu z brezobzirnimi metodami, ki jih je kot oblastnik imel na razpolago. Kot prosvetni minister je uvedel v šolah 'numerus clausus' in podpisal uredbo, s katero je izgnal Jude od časopisja, iz gledališča, od filma in od radija. Njegova nenadna smrt, ki je zadela Slovence nekaj mesecev pred razpadom Jugoslavije, ga je prehitela, ko je ravno pripravljaval v tej smeri politični nastop.«³

Konstantinovičevi dnevniški zapiski zelo podrobno govorijo o tem; prav zaradi pojavljanja Antona Korošca v njih so za nas izjemno pomemben zgodovinski vir. Iz njih je jasno razvidno, da slovenski politični voditelj pri *sklepanju* sporazuma Cvetković-Maček ni imel nobene pomembnejše vloge. Ruda Jurčec je v tretjem zvezku svojih spominov *Skozi luči in sence* sicer zapisal, da je bil Korošec »glavni oblikovalec /omenjenega/ sporazuma,«⁴ vendar to ne drži. Resda so ga njegove politične spletke ob padcu vlade Milana M. Stojadinovića pomagale omogočiti, toda pri neposrednih pogajanjih o dogovoru med jugoslovansko vlado in Hrvati je že bil odrinjen na stranski tir.

Ko je na pogovorih o ustanovitvi banovine Hrvaške prišel v ospredje problem njenih meja, je Korošec celo nastopil proti popuščanju Mačku in njegovim ekspertom; pod datumom 1. maj 1939 Konstantinović poroča, da je Korošec pred njim, Spahom in Cvetkovićem vzkliknil o hrvaškem voditelju in njegovih ozemeljskih zahtevah: »On se ponaša kao Hitler, razbojnički: gde vidi nekoliko svojih, uzima ceo kraj.« In dalje: »Korošec je bio vrlo rezervisan u pogledu daljih pregovora./ /.../ G. Korošec mi je prišao i počeo razgledati kartu i raspitivati se za etnički sastav srezova severne Dalmacije i susednih srezova Hrvatske. Imao sam utisak da on to vrlo dobro zna, ali je samo izabrao način raspitivanja da bi na to skrenuo pažnju drugima.« Vendar je bila tedanja vodilna garnitura srbskih politikov pripravljena pustiti precej sonarodnjakov pod oblastjo Zagreba, samo da bi prišlo od konsolidacije države, s čimer pa slovenski prvak očitno ni računal. Cvetković je o pogajanjih s Hrvati Korošca sicer obveščal,⁵ vendar Slovenci pri tej zadevi o ničemer niso odločali. Iz Konstantinovičevih zapiskov je mogoče zaslutiti, da je Maček hotel obvladati jugoslovanski zahod v celoti; ko je Miha Krek poskušal doseči za Slovenijo v jugoslovanski kraljevini enak status, kot ga je dobila banovina Hrvaška, mu je predsednik HSS npr. diplomatsko rekel, da temu ne nasprotuje, vendar Srbi ne bodo pristali na takšen aranžma. (Maček je govoril tako, kot bi še vedno bil v opoziciji; glede tega se ni prav nič razlikoval od drugih hrvaških veljakov!) Krek se je zato 14. septembra 1939 Konstantinoviću pridušal: »Hrvati koji su bili protiv države sve su dobili, a državotvorni Slovenci ništa.«

Na drugi strani je treba poudariti, da so zahteve za ustanovitev banovine Slovenije kmalu potihnile; septembra 1939 je bila njena ustanovitev še na dnevnem redu (zanjo bi prepisali določbe o banovini Hrvaški; odpadla bi le odgovornost bana skupščini in potreba po banovem »proti-podpisu« na pravnih aktih, ki zadevajo ozemlje banovine), nato pa nič več.⁶ Korošec in Krek sta pri Konstantinoviću v poznejšem času intervenirala kvečjemu še za visoko bogoslovno šolo v Mariboru! Aktualnejša kot ustanovitev banovine Slovenije je postala celo ustanovitev »Banovine srpskih zemalja« (decembra 1939).⁷ Banovina Slovenija se v Konstantinovičevih zapisih zadnjič omenja

²D. Gregorič, n. d., 46.

³D. Gregorič, n. d., 47.

⁴R. Jurčec, *Skozi luči in sence*, 3. del, Buenos Aires 1969, 242.

⁵Prim. M. Konstantinović, *Politika sporazuma*, Novi Sad 1998, 33.

⁶M. Konstantinović, n. d., 49. Medtem ko je Krek »obdeloval« Mačka, je Kulovec pritiskal na Cvetkovića. Oba sta nastopala kot emisarja svojega šefa Antona Korošca, ki je bil poosebljenje slovenske politike.

30. julija 1940: »Večera kod bana Natlačena sa Šutejem i gospođom. Na kraju večere Banova gospođa primečuje kako joj je kad stalno čita banovina Hrvatska ovo, banovina Hrvatska ono. 'Kad ćemo imati banovinu Sloveniju?' Ban: 'Kad predsednik vlade i gospodin Konstantinović budu hteli da nam je dadu.' Ja: 'Ja sam za banovinu Sloveniju i srpsku jedinicu.'«⁸

Še zanimivejši postanejo Konstantinovičevi zapiski v naslednjem letu. Pod datumom 19. junij 1940 beremo: »U 19 časova /Konstantinović je obseden od natančnosti pri navajanju časa; pač ne more skriti, da je pravniški pedant!/ zove me Maček u Predsedništvo. Zagreb je uplašen padom Francuske. – Bio sa Korošcem. 'Čujte, on je gotov. Premro je od straha od Nemaca.' /.../ Maček misli, da Korošec dejstvuje deprimirajuće na Kneza /namestnika/. Korošec kaže, da moramo biti kao 'Schulbubli', sa rukama na stolu! Maček nalazi da je on već izvetrio.« 6. septembra 1940 je Konstantinović zapisal: »Šutej je takođe za odupiranje. Reč dolazi na Korošca koji se umiljava Nemcima na nedostojan način. Izlažem svoje gledište. Šutej je za to da se borimo protiv njega. /.../ – Nesklad u vladi se povećava. Korošec odudara. On je protiv Sporazuma /Cvetković-Maček/ i protiv Srba. Okupice Srbe protiv vlade. (L. Marković plitkoumno je mislio da će Korošec pojačati Dragišinu /= Cvetkovićevo/ poziciju prema Hrvatima).«

Iz teh vrstic je mogoče razbrati, da je bila Korošćeva pronemška usmeritev na večer njegovega življenja posledica strahu. Polom Francije je pač temeljito spremenil ravnotežje sil na evropskem kontinentu. Ker slovenski voditelj v Sovjetsko zvezo ni imel nikakršnega zaupanja in jo je strastno sovražil (ko so v Beogradu hoteli prikazati sovjetske filme, naj bi prosvetni minister Korošec dejal: »Ako vidim na filmu sovjetsku travu ja ću je zabraniti!«⁹), na stari celini preprosto ni več videl nobene sile, ki bi lahko nasprotovala Tretjemu rajhu. Zato bi se morala Jugoslavija povsem prilagoditi novemu redu. Korošec je z ostrim antisemitskim kurzom (ki mu kot katoliškemu srednjeevropskemu politiku in duhovniku prve polovice 20. stoletja ni mogel biti tuj) poskušal ugajati nacistom, kar mu je tudi uspelo. Jeseni 1940 slovenskega prvaka, ki je s Konstantinovićem prišel močno navzkriž, tako že ni bilo mogoče vreči iz vlade – ker bi to izzvalo nerazpoloženje pri Nemcih! V tem smislu je 30. septembra 1940 govoril sam knez namestnik Pavle (ki je občasno celo razmišljal, da bo treba v državi uvesti nekaj fašizem, saj bo drugače ta prišel od zunaj; Maček je bil mnenja, da na Hrvaškem itak že imajo uveljavljeno načelo voditelja, samo da temu pravijo demokracija!). Videti pa je tudi, da Slovenci za vodilne može HSS niso bili faktor, ki bi ga bilo treba upoštevati. Korošec se je takšnega stanja dobro zavedal in je začel voditi politiko mimo tedanjega hrvaškega in srbskega političnega establishmenta. Prav zaradi stališča Nemčije, ki je nanj gledala s čedalje večjo naklonjenostjo, si je to lahko privoščil.

Korošec, ki se je po sporazumu Cvetković-Maček znašel v političnem vakuumu – Maček ga ni maral, ker mu je preprečeval popolno prevlado nad zahodnim delom Jugoslavije, Srbi pa so mu zamerili podpiranje konkordata in kvarjenje njihovih dogovorov s HSS –, je s pronemško usmeritvijo (je šlo samo za taktično potezo ali za globlji idejni preobrat?) dejansko preprečil svoj politični padec. Oglejmo si značilen pogovor med Konstantinovićem in knezom namestnikom 30. septembra 1940, ki odkriva vso težavnost položaja slovenskega voditelja v poslednji jeseni njegovega življenja: »Sa Crkve smo prešli na Korošca. Izneo sam da je njegova akcija razorna. Misli da je ovo 'država na otkaz'. Sedi na više stolica. On /= knez namestnik/: Nemci ga hoće. Ja: Kao agenta prema kome su nepoverljivi. On: Ne smemo oneraspoložiti Nemce. Ja: To i ne treba. Mi radimo dobro sa njima. Ali moramo misliti na sebe. On: Ako ide Korošec onda neće biti Slovenaca u vladi. Ja: Ako ostane, izgubićemo Srbe. On: Onda? Ja: Treba ga što pre skidati i praviti koncentraciju. – On: To bi bilo nepravdo Nemcima. Cincar-Marković mi je rekao da to ne činimo. Ja: Cincar-Marković je capituland. On: Ja to nisam, pa ipak ne bih smeo da ne oneraspoložim Nemce. Ja: Oni ne cene kukavice, već ljude koji ispravno stoje. On: Mi ne možemo ratovati; razbiće nam Kraljevinu za dan-dva. Ja: Ne radi se o ratovanju, već o vođenju jedne državne politike koja se inspiriše narodnim interesima. Korošec hoće da nas razbije. Mi smo sa Hrvatima radili lako (lirska pesma) a sa njim se ne može nikako. /.../ Za Korošca veli /knez namestnik/ da je senilan i da ima dve

⁷M. Konstantinović, n. d., 83.

⁸Transkripcija Natlačenovoga priimka je v izdaji Konstantinovičevih zapiskov zmeraj napačna.

⁹M. Konstantinović, n. d., 239.

fiks-ideje: masone i komuniste. Ja: Ne verujem da su to fiks-ideje, već sračunati stavovi. Iako je senilan Korošec zna šta radi.»

Toda v naslednjih dneh se je položaj še zaostрил. Prišlo je do pravega spopada med vodilno garnituro režima Cvetković-Maček in Korošcem, ki naj bi celo začel sodelovati s srbskimi profašističnimi silami (Ljotić) in celo z ustaši (Budak). Pod datumom 2. oktober 1940 namreč beremo v dnevniku Mihaila Konstantinovića tole: »Maček mi priča da je u petak 27. prošlog meseca Pemar sreo Kreka kod Save Obradovića. Krek ga je pitao: Šta je to Maček progutao pa ne može da se odvoji od Dragiše /Cvetkovića/. Oborio se na Dragišu kako zida kuće po Nišu, razvodi se sa ženom i, veli, puno drugih stvari. Dragiša je dotrajao. Najdalje do 15. oktobra on je gotov. Na pitanje ko bi ga zamenio kaže da bi to mogao biti Cincar-Marković s obzirom na raspoloženje u narodu – 'srpski Korošec!' Na moje veliko iznenađenje, on /očitno Maček/ mi kaže da ima poverljive izveštaje iz kojih se vidi da Korošec ima veze sa Ljotićem, 'Jugoslovenskom akcijom' i Budakom. Čitamo te izveštaje, kad ga /= Mačka/ Odić zove Cvetkoviću. Iz njih izlazi da se vodi podzemna akcija za rušenje ove kombinacije vladavine i ide do 'rasapa države'. Dr. Korošec se sastao u sredu 25. prošlog meseca sa Korenićem. Tu je bilo reči o zajedničkom radu na obaranju Mačka i vlade. Saradnja Gregorić, Jonić i ostali iz 'Jugoslovenske akcije'. Korošec je pitao ide li Budak za direktnim cepanjem države. On sam smatra da je 'Jugoslovenska akcija' elemenat s kojim se može konstruktivno raditi. On misli sa njom da radi. U Nemačkoj mu se situacija znatno popravila. – Korenić dalje veli da je dalja akcija prepuštena Korošcu, pošto je 'Jugoslovenska akcija' učinila predradnje. /.../ U prvom izveštaju (od 24. septembra '40) stoji, da je 'Jugoslovenska akcija' povelu živu akciju u saradnji sa V. Đorđevićem i dr. Korošcem. Hteli bi i sa Budakom da rade, pošto su potrebni Hrvati. Tako je došlo, prošlog tjedna, do sastanka V. Đorđevića, Korenića, Gregorića, 'Jugoslovenske akcije'. /.../ Korenić se vratio u Zagreb u subotu 21. rujna i rekao: Vlada je zrela da ode. Došlo je do razmimoilaženja, naročito po pitanju Jevreja i masona. Korošec je za nacional-socijalistički i fašistički poredak. Sastao se sa Budakom. Ovaj mu je obećao saradnju svoju. Delegirao svoje ljude. Pristaje na vladu koja bi sve ovo likvidirala. Korenić mu obećao podršku Korošca.« Ko je potom Cvetković prinesel vest, da je Korošec zahtevao potni list, ker bi želel odpotovati v Italijo, je med člani kabineta zavladal huda zaskrbljenost...

Konstantinovićeve zapisek z dne 6. decembra 1940 nakazuje, da se je velika politična partija šaha med Korošcem in vodilnimi predstavniki režima Cvetković-Maček tedaj že bližala koncu: »Popodne doznajem da su strani novinari već javili za audijenciju Cvetkovića, Mačeka, Cincar-Markovića, Korošca /pri knezu namestniku/ od sinoć. Javljam to Šuteju. On odmah kaže da je morao izdati Korošec, kao i zadnji put. Zove me da dođem u Predsedništvo vlade 'da zamutimo. Treba toga baciti van iz vlade'. – U 19.15 sastajemo se. Zovemo i Mačeka i kad ga je Šutej obavestio o stvari, Maček je rekao: 'A tako je moralo biti; koj' ga /kneza namestnika/ đavo tera da zove popa!'«

Odločitev za odstranitev Korošca iz prosvetnega ministristva je torej padla, kajti že konec oktobra je ministrski predsednik dobil posredno potrdilo, da slovenski prvak sodeluje s srbskimi profašističnimi nacionalisti, ki so (vsaj nekateri) nasprotovali vladini politiki. Pod datumom 25. oktober 1940 najdemo v Konstantinovićeve dnevniku zapisano tole: »Cvetković nam je sinoć rekao da mu je Korošec juče u podne kazao: 'Ala smo ih sada izudarali. Dobro smo ih potukli!' Cvetković nije znao šta hoće da kaže. Korošec mu je rekao da misli na komuniste na Univerzitetu /= na beograjski univerzi/ koje su napali prekjuche nacionalisti! /.../ U 20.30 Drinčić. Kaže mi da su napad /na levičarje na beograjski univerzi/ organizovali nacionalisti Ljotićevi. Iza svega je Korošec.« Ker tudi Gregorić poroča o nekih velikih Koroščevih načrtih, ki jih je onemogočila smrt slovenskega političnega voditelja (o njih je očitno vedel iz prve roke), se zdi, da Konstantinović ni videl lažnega dimnega signala, temveč pravi ogenj.

Veliki obračun je potem zaradi Koroščeve smrti odpadel. Konstantinović o tem poroča: »Subota, 14. decembar 1940. U 18.15 javlja se Cvetković iz vile gde leži bolestan. Saopštava mi da je Korošec noćas umro. Bog da mu dušu prosti, ali bio je opak čovek. Trebalo ga je ukloniti ranije da ne smeta. Ja sam shvatao Kneza, ali mislim da je trebalo osloboditi našu politiku duha Koroščevog /.../ na jedan energičan način. Sad je to lakše, ali bez onih posledica koje bi se mogle dobiti da je Korošec smenjen u borbi.« Nazadnje je Konstantinović dosegel še poslednjo zmago nad mrtvim nasprotnikom: Koroščevo truplo ni bilo prenešeno v narodno skupščino, kakor je bilo prvotno predvideno, temveč v manj reprezentativni senat!

Predaleč bi šli, če bi se nadrobno ukvarjali z vsemi vprašanji, ki se odpirajo pred očmi kritičnega bralca Konstantinovičevih zapiskov. Treba se je tudi zavedati, da je njihov avtor izrazit zastopnik in celo nosilec določene politične usmeritve in je kot tak seveda neprizanesljiv do svojih nasprotnikov. Med njimi je bil Korošec gotovo najpomembnejši, najbolj trdoživ in najbolj nevaren.

Konstantinovičeva slika slovenskega prvaka je mnogo bolj mračna in odiozna kot tista, ki jo je v svojem prostodušno napisanem »medaljonu« zapustil Dragoljub Jovanović. Ta srbski agraristični politik je zapisal: »Vrlo rano, 1924, davno pre što sam ga upoznao, u jednom predavanju u Pirotu sam za Korošca rekao da je 'političar velikog formata', stvoren za veću zemlju nego što je Slovenija i za državu znatniju od Jugoslavije. /.../ Umro je sa 69 godina, i to gore nego što je zaslužio. Naša nacionalna tradicija zahteva da veliki političari umiru kao opozicionari. Da je znao kad će umreti, možda bi i sam odgovorio toj tradiciji. Ovako ga je smrt našla u pozorištu, kao ministra u vladi Dragiše Cvetkovića. Da nesreća bude veća, bio je ministar prosvete, pa je njegova smrt dočekana sa većom radošću nego ikoga velikaša. Sve škole su odmah bile raspuštene, sve ulice i kuće odjednom oživele. Na svima stranama čulo se klicanje: Umro Korošec! Nastalo je neko opšte olakšanje, kao da je celom svetu sedeo na vratu...«¹⁰

Nasploh je Korošec za srbske avtorje pričevanjskih knjig (npr. Milan M. Stojadinović, Dragoljub Jovanović, Mihailo Konstantinović) fascinantna osebnost: o njem so vedeli povedati marsikaj pikantnega (Jovanović npr. piše, da je slovenski voditelj kot predsednik senata potrošil »grдне pare za nameštaj koji je začudio prebogatog Stevana Čirića, zatim rafinovanog Slobodana Jovanovića«¹¹), vendar pa so mu vsi priznavali določen format. Stojadinović in Konstantinović ga nista marala (slednji je bil nasploh zelo nenaklonjen Slovencem), toda kdo more ugajati vsem?

Velika škoda je, da izdaji vznemirljivih dnevninskih zapiskov Mihaila Konstantinovića manjka imensko kazalo in da tudi opombe niso izčrpnejše (obsegajo pa dragoceno dodatno gradivo iz avtorjevega arhiva).

Namen tega zapisa je opozoriti raziskovalce slovenske politične zgodovine na pomemben vir (tudi drugi del Konstantinovičevih zapiskov iz let 1944–1945 je zanimiv za raziskovalce politike jugoslovanske vlade v emigraciji; primerjati jih je mogoče s pričevanji Miloša Crnjanskega, Milana Grola, Izidorja Cankarja itd.). Vsekakor mislim, da je pisanje biografije Antona Korošca hvaležna naloga. Odlična monografija Feliksa J. Bistra o njem kot poslancu dunajskega državnega zbora kliče po nadaljevanju.

Igor Grdina

Lipej Kolenik, Mali ljudje na veliki poti. Spomini na predvojni, vojni in povojni čas na Koroškem. Celovec : Drava 1998². 214 strani.

Redko se zgodi, da spominska literatura poide v enem letu in da založba na trg kmalu da še drugo izdajo. Prav to se je primerilo s spomini *Lipeja Kolenika-Stanka*. Knjigo je izdala Slovenska prosvetna zveza v Celovcu, založila pa koroško-slovenska založba Drava; tekst sta uredila dr. *Mirko Messner* in dr. *Valentin Sima*, spremno besedo je prispeval pisatelj *Janko Messner*. Leta 1925 rojeni avtor opisuje najbolj usodni desetletji za koroške Slovence v tem stoletju, 30. in 40. leta. Spomini, kljub naravi žanra, nikakor niso zgolj avtobiografski zapis avtorja, temveč so tudi zgodovina domačega Pliberka, lahko bi rekli – svojevrsten pogled na Koroško in celotno slovensko manjšino.

Kolenik, sicer kmečki sin, je doživljal krivice predvojne države, ki nikakor niso bile zgolj etnične, temveč za večji del slovenskega prebivalstva na Koroškem tudi socialne. Teža življenja je prizadela tudi majhne, pretežno slovenske gorske kmetije na južnem Koroškem. Vzporedno s tem je avtor doživljal vzpon Hitlerjanstva v Pliberku in njegovi okolici. Kljub mladosti ni mogel prežreti, da

¹⁰D. Jovanović, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 56 umrlih savremenika*, Beograd 1973, 426. Jovanovičovo pripovedovanje je očitno ironično in ni povsem v skladu z dejstvi, saj Korošec (v Beogradu znan pod vzdevkom »pop« oziroma »pater noster«) ni umrl v gledališču.

¹¹D. Jovanović, n. d., 419.

se s krepitvijo nacizma tudi na Koroškem Slovence pišejo slabi časi. Z napadom na Jugoslavijo je prišlo do prvih aretacij zavednih koroških Slovencev, ki so jih poslali v taborišča. S terorjem se je krepil tudi odpor, od takega, ko je domačin Janez Skuk ukradel in zakopal zvonove, ki so jih nacisti pobrali iz cerkva, do oboroženega odpora.

Prvi stik s partizani zgodaj spomladi 1943, ko so se partizani ustavili na njihovem domu, je na avtorja pustil velik vtis, saj ga je že pred izdajo spominov večkrat opisal in objavil. Partizanom so se v vse večjem številu pridružili tudi domačini iz okolice Pliberka. Kot sedemnajstletnik je Kolenik opravljal kurirsko službo za partizane. Kot priča in kronist opisuje najpomembnejše partizanske akcije, kot so partizanski napad na pliberško »Landwache«, spopad na Brdnikovi domačiji, pokol kurirske čete pri Apovniku na Komlju, pa tudi poboj sestreljenih angloameriških pilotov, ki so jih pobili domači nacisti iz Pliberka.

Ker ga partizani navkljub dogovoru niso mobilizirali, so to storili Nemci. Kot nemškega vojaka ga je pot zanesla prek Celovca tudi na Primorsko, saj je služil v Prestranku, ter dalje na fronto v Italijo v bližino znanega Monte Cassina. Ker ni pokazal prav velike vneme v boju, so ga nacisti kaznovali z opravljanjem mrtve straže in le sreči v nesreči se je imel zahvaliti, da je uspel priti iz pekla fronte. Na straži je namreč dobil hude ozeblin in je tako moral v lazarete po Italiji in Nemčiji in končno v bolnico v Celovec. Tu je tudi kaj hitro našel ponovni stik s partizani. Jeseni 1944 je namesto nazaj v nemško vojsko odšel k partizanom in postal minerec. Kolenikove partizanske dogodivščine nazorno prikazujejo značaj in razmere, v katerih so se borili koroški partizani. Ne smemo pozabiti, da so delovali na ozemlju samega tretjega rajha in predstavljali na celotnem njegovem ozemlju edini omembe vreden oboroženi odpor nacizmu. Lahko rečemo, da je ta del spominov napisan najbolj od srca pa tudi brez »popravkov«, ki smo jim nemalokrat priča v tovrstnem pisanju. V boju na Libeliški gori marca 1945 je bil težko ranjen ter je tako pričakal konec vojne v partizanskem bunkerju; posledice ran so mu ostale vse življenje.

Posebej zanimiv del spominov predstavlja opis povojnega časa, ki je bil v pliberškem kraju še posebej buren, saj so se tam stekale številne begunske vojske iz različnih koncev Evrope, tja pa so poleg partizanov prišli tudi Angleži. Tako Angleži kot partizani so izvedli aretacije bivših nacistov. Tukaj Kolenik kritično ugotavlja, »da je med njimi bilo tudi nekaj takih, ki niso bili preveč obremenjeni.« Sodelovanje med vojnimi zavezniki je bilo v začetku dobro, toda kmalu je začelo prihajati do zaostritev; še posebej po umiku partizanskih enot iz Koroške je prevladovalo veliko razočaranje. Za Slovence, zlasti za tiste, ki so bili aktivni tudi v partizanskem gibanju, to nikakor niso bili prijetni časi, saj »je bil povojni čas do let 1949/50, to je do končne odločitve, da z našim prizadevanjem za priključitev k Jugoslaviji ne bo nič, v marsičem hujši kakor čas partizanstva.« Nedvomno trditev, ki nam da misliti; v Kolenikovem primeru je utemeljena mdr. z njegovimi trinajstimi aretacijami.

Tudi v tem delu Kolenik podoživlja usodne dogodke za manjšino, od težkih gospodarskih razmer, povojne obnove, do političnega organiziranja koroških Slovencev in tudi do prvih političnih delitev manjšine. Vsekakor je šlo za leta, ki so bila za marsikoga usodna, na kar kaže pogled na spor z informbirojem, ki je dobršnemu delu koroških Slovencev odtegnil podporo in zaupanje še tistega majhnega dela političnih zaveznikov, ki so ga sploh imeli v Avstriji. Spor s KPA je bil vsekakor boleč; danes nepomembna KPA ga je poskušala šele v zadnjih letih precej neprepričljivo zgladiti.

Čeprav avtor svoje spomine zaključuje v začetku 50. let, nam končni zapisi dajejo slutiti, da se je moral slovenski kmečki sin, nekdanji partizan, invalid in politični aktivist, vse do današnjih dni boriti za svoje človeške in narodne pravice, kar je nedvomno odraz tudi koroške povojne realnosti. Tisti, ki poznajo njegovo življenjsko pot, lahko temu pritrdijo.

Janko Messner je v svoji spremni besedi Kolenikove spomine označil in priporočil v branje z naslednjimi besedami: *»Lipej Kolenik je pošten in zanimiv kronist predvojnih, vojnih in povojnih gospodarskih, kulturnih in družbenih razmer na Koroškem. S svojo objektivno knjigo ... se hvale vredno uvršča med najboljše dokumentariste naše polpretekle zgodovine.«*

Boris Jesih

Koroški vestnik

Poljudnoznanstvena revija o zamejski Koroški izhaja dvakrat letno. Izdajajo ga Odbor koroških partizanov v Ljubljani, Zveza koroških partizanov v Celovcu in Kluba koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru.

Koroški vestnik objavlja prispevke iz zgodovine in sedanjosti zamejske Koroške in slovenskih manjšin v sosednjih deželah.

Letna naročnina za posameznike je 900 SIT, za organizacije pa 2730 SIT. Na zalogi je še tudi nekaj številk zadnjih letnikov.

Naročila in avtorski prispevki: Koroški vestnik, Ljubljana, Erjavčeva 26, p.p. 1723, 1001 Ljubljana, tel.: + 386 (0) 61 – 20 01 876. Naročila in prispevke sprejemamo tudi po elektronski pošti na naslov: boris.jesih@inv.si.

Razprave in gradivo / Treatises and Documents

Revijo *RiG* od leta 1960 izdaja ljubljanski *Inštitut za narodnostna vprašanja*. Doslej je izšlo 35 števil (revija ni izhajala med leti 1967–1973). Kot edina slovenska specializirana revija za narodnostna (manjšinska) vprašanja *RiG* objavlja prispevke domačih in tujih strokovnjakov. Članki so v pretežno v slovenščini in angleščini, občasno pa tudi v italijanščini, nemščini in madžarščini. Poleg razprav in člankov revija objavlja knjižne ocene, bibliografije in izbore dokumentov o mednarodnopravnem ter notranjem varstvu (predvsem narodnostnih in jezikovnih) manjšin ter o medkulturnih odnosih. Težišče obravnave se nanaša na Slovenijo, slovensko zamejstvo in bližnje evropske dežele, zaradi česar je vsebina zanimiva tudi za zgodovinarje.

Na revijo se lahko naročite na naslovu: Inštitut za narodnostna vprašanja, p.p. 1723, 1101 Ljubljana, Erjavčeva 26, Slovenija; fax: (+386 61) 210 964. **Naročnina:** posamezna številka stane 2.500 SIT (za Slovenijo) in 50 US\$ (za tujino). V prodaji so tudi vse številke iz zaloge razen št. 2, 4/5, 17, 25 in 26/27. Kupcem kompletov nudimo količinske popuste.

Avtorske prispevke lahko pošljete na naslov: Boris Jesih, Inštitut za narodnostna vprašanja, p.p. 1723, 1101 Ljubljana, Erjavčeva 26, Slovenija, ali po elektronski pošti: boris.jesih@guest.arnes.si

UDK "Poklic 801.1.54:82.03 KRAMBERGER Anton, dr., univ.doc., Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva pl. 5, e-pošta: tone.kramberger@uni-lj.si Pomeniška struktura izraza poklic do 2. svetovne vojne <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 53/1999, št. 2 (115), str. 147–167, 66 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (En., Sn., En.) Ključne besede: gospodarska zgodovina, poklic Članek se dotika aktualne pomeniške nedoločnosti v slovenskem izrazu 'poklic'. Beseda je pogosto razumljena, kot da opisuje 'izobrazbo' in ne glavno 'zaposilitev' Sloveca. Ta dvojni pomen je bil v izraz zanešan šele nedavno (korporativna urejenost tega dela) in ne v bolj oddaljeni preteklosti. Prvi približek današnjega izraza 'poklic' je bil 'poklitzane', pojavil pa se je v šestnajstem stoletju kot neposredni prevod nemškega izraza 'der Beruf' (prevod Lutrove <i>Biblijelje</i>), nanašal pa se je bolj na cerkveno, dvorno in administrativno položajc. Sam izraz se vse do začetka dvajsetega stoletja med običajnimi ljudmi ni prijel, uporabljati so ga začeli v večjem obsegu šele v idiom nagle modernizacije slovenske družbe, v dvajsetem stoletju. Avtorski izvleček	UDK 929 Šusteršič+323.23 RAHTEN Andrej, mag., Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13 Zadnji slovenski avstrijskani : Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 53/1999, št. 2 (115), str. 195–208, 53 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) Ključne besede: Slovenska ljudska stranka, Ivan Šusteršič, politična zgodovina, totalizem V članku je ovrednotena narodnopolitična orientacija dolgaletnega voditelja Slovenske ljudske stranke in zadnjega kranjskega deželnega glavarja Ivana Šusteršiča. Poudarek je na predstavitvi šusteršičevih reitornih državopisnih konceptov. V desetletju pred prvo svetovno vojno je veljal za enega najbolj izrazitih zagovornikov ideje »Velike Avstrije« in »trilaznega«. Njegov ideal je bila združitev južnoslovenskih dežel »od Trsta do Dneke« pod habsburškim žezlom. Med prvo svetovno vojno ga je njegov apolitični avstrohabski patriotizem potisnil v politično izolacijo. Vse do razpada Avstro-Ogrske se je zavzemal za ohranitev velike srednjeevropske državne trobe pod habsburškim žezlom. Avtorski izvleček
UDK 741.5(497.12)''1819''+351.751.5 GLOBOČNIK Damir, mag., višji kustos za umetnostno zgodovino, Gorbenjski muzeji, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44 Nekaj slovenskih karikatur in nekaj gradiva o cenzuri med leti 1869 in 1941 <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 53/1999, št. 2 (115), str. 169–194, 57 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (De., Sn., En.) Ključne besede: karikatura, cenzura, zakon o tisku, slovenski časniki, satirčni listi S pomočjo izbranih citatov iz časopisja ter komentarjev avtor želi podati nekaj pogledov na cenzuriranje slovenskega tiska od druge polovice 19. stoletja do leta 1941. Posebno pozornost namenja cenzuriranim karikaturnim oziroma karikaturnim, ki so komentirale delo cenzorjev. Med drugim so opisani sodni procesi zoper uradnika satirčnih listov <i>Bereci</i> in <i>Juri's pušč</i>, prepovedane karikature v dnevniku <i>Dan</i> in njegovi satirčni prilogi <i>Bodetca medu</i> ter karikature upodobitve cenzorjev v satirčnih listih <i>Kurent</i> in <i>Tož list</i>. Avtorski izvleček	UDK 061.23:325.252(8=863)''1888/1916'' VOYKO Andrej, dr., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13 Udele Družbe sv. Mohorja v Južni Ameriki do leta 1918 <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 53/1999, št. 2 (115), str. 209–225, 15 cit. 1.01 izvirni znanstveni članek; jezik: Sn. (En., Sn., En.) Ključne besede: Družba sv. Mohorja, izseljenišvo, kulturna zgodovina, Južna Amerika V priročnem pregledu je na podlagi podatkov v imenitih udov Družbe sv. Mohorja, ki so jih za vsako leto objavljali njeni kolektivi, prvič v celoti prikazanih 10 naselbin argentinskih mohorjanov v letih od 1888 do 1916 z okoli 60 udi Družbe sv. Mohorja, predvsem v Paraná, Buenos Airesu in Centru in brazilskih mohorjanov v letih od 1891 do 1916 z okoli 370 udi v 40 naselbinah. Od teh preko 400 imen jih ima kakih sto podatke o političih. Tuji ti, sičci precej skromni podatki so koristno dopolnilo k naknemu vedenju o zgodnjem slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko. Pregled dopolnjuje kratka predstavitev rezultatov dosedanjih raziskovanj slovenskega izseljanstva v Argentino in Brazilijo do leta 1918 na podlagi navedene obstoječe literature. Avtorski izvleček

UDC 929 Šusteršič+323.23 RAHTEN Andrej, MA, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13 The Last Slovene »Austriacant« : A Contribution to the Political Biography of Dr. Ivan Šusteršič <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 195–208, 53 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) Key-words: Slovene People's Party, Ivan Šusteršič, Political History, Trialism The article discusses the national and political orientation of Ivan Šusteršič, long-time leader of the Slovene People's Party and the last Governor General of Carniola, especially highlighting his reformatory concept of constitutional law. In the decade prior to World War I Šusteršič was thought to be one of the most ardent advocates of the idea of »Great Austria« and »trialism«. His ideal was to see the union of South Slavic countries »from Trieste to the Drina« under the Habsburg sceptre. During World War I his apodictic Austro-dynastic patriotism led him to political isolation, but he strived for the preservation of a large central European state under the Habsburg leadership. Author's Abstract	UDC "Poklic"8011.54:82.03 KRAMBERGER Anton, PhD, Assistant Professor, Faculty of Social Sciences, SI-1000 Ljubljana, Kandeljeva pl. 5; e-mail: tone.kramberger@uni-lj.si Meaning Structure of the Slovenian Word 'Vocation' ('poklic') until the Second World War <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 147–167, 66 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) Key-words: Economic History, Vocation The article concerns current uncertainties in the meaning of the Slovenian word 'poklic' (Vocation). Often the word is understood as to address one's 'education' instead of his/her current 'occupation'. This double meaning arises from a recent history (corporatist arrangements of the labour market) and not from an old history. First approximation of the Slovenian word for a 'vocation', i.e. 'poklize', was a direct translation of the German word 'der Beruf' (translation of the Luther's <i>Bible</i> in the sixteenth Century), addressing mainly the highest clerical and state administration positions. However, the word itself has never been widely used by the ordinary people until the end of the nineteenth Century. Author's Abstract
UDC 061.23:325.252(8=863)"1888/1916" VOVKO Andrej, PhD, Scientific Councilor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13 Members of the St Hermagoras Society (Družba sv. Mohorja) in South America before 1918 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 209–225, 15 notes Language: Sn. (En., Sn., En.) Key-words: St Hermagoras Society, Emigration, Cultural History, South America Based on the data from the association rosters, published in the association calendars each year, the paper for the first time presents on the whole the settlements in Argentina (between 1888 and 1916) and Brazil (1891–1916). In ten settlements of the Argentina St. Mohor Society members numbered about sixty people who lived mainly in Paraná, Buenos Aires, and Cárto, while the approximately 370 members in Brazil lived in forty settlements. About 100 out of these more than 400 names also contain data on people's profession. Even though this data is rather modest, it presents yet another useful step toward our knowledge about early Slovene immigration to South America. This review is supplemented by a brief presentation of the research of Slovene immigrants in Argentina and Brazil before 1918, based on the existing literature. Author's Abstract	UDC 741.5(497.12)"18/19"-351.751.5 GLOBOČNIK Damir, MA, Senior Curator for Art History, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tonšičeva 44 Some Slovene Caricatures and Some Data Concerning the Censorship between 1869 and 1941 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 169–194, 57 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Key-words: Caricature, Censorship, Press Law, Slovenian Newspapers, Satirical Press With the help of selected newspaper quotations and commentaries the author analyses a number of opinions concerning censorship of Slovene publications between the second half of the 19th century and 1941. Special attention is given to censured caricatures, namely those which commented on the work of censors. Among others he describes court trials against the editor of satirical publications <i>Brenčej and Juri's puho</i>, forbidden caricatures in the <i>Dan</i> daily and in its satirical supplement <i>Božiča neža</i>, and caricatured depictions of censors in satirical newspapers <i>Kurent</i> and <i>Tož list</i>. Author's Abstract

UDK 2(47)"192" STEINDORFF Ludwig, dr. univ. docent, zgodovinski seminar, Westfälische Wilhelms-Universität, D-48143 Münster, Domplatz 20-22 Medi binkracijo in ideologijo : Proti verska komisija pri Centralnem komiteju kot koordinator bošjevsitine verške politike v dvajsetih letih Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 2 (115), str. 227-241, 90 cit. 1.01: izvorni znanstveni članek: jezik: Sn, (De, Sn, En) Ključne besede: cerkevna zgodovina, Sovjetska zveza, bošjevsizem, represija V zadnjem desetletju so se ponudile nove perspektive za raziskovanje odnosa države do pravoslavne cerkve kot tudi do vseh drugih verskih skupnosti v zgodnjem obdobju Sovjetske zveze. Arhivi za zgodnja dvajseta leta so večinoma odprti, kar je skupaj z neovirano izmenjavo informacij omogočilo, da lahko posamezna dogajanja in ravnanje določenih oseb rekonstruiramo dosti bolj natančno, kot je to bilo možno na podlagi dosedanjega števila dostopnih virov. Ne morem verjeti, da bi v prihodnosti mogli še dalje prikeravati ali vsaj prikazovati kot nedolžno nenehno prisotnost represije, kakor je to počelo prejšnje uradno sovjetsko zgodovinskoispe; nič ne bodo moge obveljati predstave, da je sovjetski sistem proti cerkvi in veri postopal z demonko perfekcijo in po enotnem načrtu. Avtorski izveček	UDK 929 Pahor S. PAHOR Miljan, ravnatelj, Narodna in študijska knjižnica, I-34100 Trst/Trieste, Ul. sv. Frančiška 20/1 Samo Pahor – šestdesetletnik Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 2 (115), str. 249-251, 4 cit. 1.04: strokovni članek: jezik: Sn, (Sn, En) Ključne besede: Samo Pahor, biografija, Slovenci v Italiji, historiografija Jubilant se je 22.5.1939 v Trbovljah rodil v emigraciji staršema, ki sta se pred fašističnim nasiljem zatekla iz Trsta v Slovenijo. Od leta 1945 spet živi v Trstu. S tezo <i>L'ordinamento territoriale del vescovato di Trieste</i> je diplomiral na Filozofski fakulteti tržaške univerze. Tam je bil prostovoljni in redni asistent (1965-69). Ker mu v Trstu ni bilo »dovoljeno« it v univerzitetno kariero, se je odločil za poklic strojniškega profesorja. Poučeval je in bil ravnatelj na številnih srednjih šolah v Trstu. Kot mladent se je lotil proučevanja kraljeve zgodovine, pozneje pa še različnih obdobj: od srednjega veka do sodobne zgodovine. Že desetletja si prizadeva za uveljavitev slovašne v javnosti: med rezultati so bili tako prenekaneti referat in pregledne razprave kot tudi dobljene precedenčne pravde na najvišjih italijanskih sodiških. Avtorski izveček
UDK 929 Bister F. J. MELIK Vasilij, dr. akademik, redni univ.prof. v pokloju, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerceva 2 Feliks J. Bister – šestdesetletnik Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 2 (115), str. 252-254 1.04: strokovni članek: jezik: Sn, (Sn, En) Ključne besede: Feliks J. Bister, biografija, kroški Slovenci, kulturna zgodovina Feliks J. Bister se je rodil 12.7.1939 v Celovcu. Slovansko gimnazijo je obiskoval na Preševu, kjer je maturiral leta 1958. Še isto leto se je vpisal na filozofsko fakulteto dunajske univerze, kjer je študiral zgodovino. Na Dunaju, v Ljubljani in v Beogradu je raziskoval življenje in delo Antona Koroska in izbral prvo Koroskovo dobo za disertacijo, ki jo je dosegel leta 1991 na filozofski fakulteti na Dunaju. Bil je predsednik kluba slovenskih študentov na Dunaju, Kluba Mladje, vodja Dunajskega kroška, je aktiven član Avstrijske lige za človekove pravice in bil prvi vodja novo ustanovljene izposiave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani. N. Stenger	

UDC 929 Bister F. J. MELIK Vasilj, PhD, Member of Slovene Academy of Sciences and Arts, Professor Emeritus (ret.), Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Feliks J. Bister – Sexagenarian Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 252–254 Language: Sn. (Sn., En.) Key-words: Feliks J. Bister, Biography, Slovenes of Carinthia, Cultural History Feliks J. Bister was born on July 12, 1939 in Celovec/Klagenfurt. He attended high school in Plešivec/Tunzenberg and graduated in 1958. Bister studied history at the Faculty of Arts of the Vienna University. In Vienna, in Ljubljana and in Belgrade he has studied the life and work of Anton Korošec the first era of A. Korošec was also the subject of the PhD thesis he had defended at the Faculty of Arts in Vienna in 1991. Bister was president of the Vienna Slovenian student club, the Mladje Club, leader of the Vienna Club, remains an active member of the Austrian Human Rights League, and was the first director of the newly-founded Ljubljana Branch of the Austrian Institute for Eastern and South-eastern Europe. Author's Abstract	UDC 2(47) 192" STEINDORFF Ludvig, PhD, Assistant Professor, Department of History, Westfälische Wilhelms-Universität, D-48143 Münster, Domplatz 20-22 Between Bureaucracy and Ideology : Central Committee's Anti-Religion Commission as Co-ordinator of Bolshevik Religious Policy in 1920's Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 227–241, 90 notes Language: Sn. (De., Sn., En.) Key-words: Ecclesiastic History, Soviet Union, Bolshevism, Repression The last decade offered new perspectives for the research of the state's attitude towards Russian Orthodox church as well as other religious groups in the Soviet Union's early era. Since most of the archives concerning early 1920's are open to public this fact, along with unhindered exchange of information, makes it possible for individual events and actions of certain people to be reconstructed much more exactly than it had been possible on the basis of sources available in the past. I cannot believe that incessant presence of repression could still remain concealed or at least presented as innocent the way this had been done by the previous official Soviet historiography; equally unbelievable are the notions that the Soviet regime treated the church and religion with demonic perfection and according to a unified plan. Author's Abstract
UDC 929 Pahor S. PAHOR Milan, director, Narodna in študijska knjižnica, I-34100 Trieste/Trieste, Ul. sv. Franciška 20/1 Samo Pahor – Sexagenarian Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 249–251, 4 notes Language: Sn. (Sn., En.) Key-words: Samo Pahor, Biography, Slovenes in Italy, Historiography Samo Pahor was born on May 22, 1939 in Trbovlje. His parents had fled to Trbovlje to escape the fascist violence in Trieste, Italy, but returned to Trieste in 1945. Pahor obtained his BA degree from the Faculty of Arts at the Trieste University. After working at the faculty as a volunteer he became an assistant professor, remaining at this position between 1965 and 1969. Since he was not »allowed« to continue his university career, however, he became a high school professor and taught or worked as principal in numerous high schools in Trieste. As a young man he started researching local history and later became interested in the Middle Ages and in contemporary history as well. Samo Pahor has been trying to achieve public recognition of the Slovene language for decades. Among his achievements are numerous papers, treatises and also successful precedent litigations won in the highest courts of Italy. Author's Abstract	UDC 929 Pahor S. PAHOR Milan, director, Narodna in študijska knjižnica, I-34100 Trieste/Trieste, Ul. sv. Franciška 20/1 Samo Pahor – Sexagenarian Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 2 (115), pp. 249–251, 4 notes Language: Sn. (Sn., En.) Key-words: Samo Pahor, Biography, Slovenes in Italy, Historiography Samo Pahor was born on May 22, 1939 in Trbovlje. His parents had fled to Trbovlje to escape the fascist violence in Trieste, Italy, but returned to Trieste in 1945. Pahor obtained his BA degree from the Faculty of Arts at the Trieste University. After working at the faculty as a volunteer he became an assistant professor, remaining at this position between 1965 and 1969. Since he was not »allowed« to continue his university career, however, he became a high school professor and taught or worked as principal in numerous high schools in Trieste. As a young man he started researching local history and later became interested in the Middle Ages and in contemporary history as well. Samo Pahor has been trying to achieve public recognition of the Slovene language for decades. Among his achievements are numerous papers, treatises and also successful precedent litigations won in the highest courts of Italy. Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS

osrednja slovenska historična revija glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, tel: 061/241-1200, lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

1/1947 (pon. 1977) – 560 SIT	32/1978, št. 3 – 420 SIT	43/1989, št. 4 – 440 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 720 SIT	32/1978, št. 4 – 440 SIT	44/1990, št. 1 – 420 SIT
4/1950 (1987) – 680 SIT	33/1979, št. 1 – 500 SIT	44/1990, št. 2 – 440 SIT
5/1951 (1987) – 860 SIT	33/1979, št. 2 – 440 SIT	44/1990, št. 3 – 440 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1120 SIT	33/1979, št. 3 – 420 SIT	44/1990, št. 4 – 480 SIT
8/1954 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 4 – 360 SIT	45/1991, št. 1 – 480 SIT
9/1955 (1989) – 720 SIT	34/1980, št. 1-2 – 620 SIT	45/1991, št. 2 – 480 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 780 SIT	34/1980, št. 3 – 300 SIT	45/1991, št. 3 – 440 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 780 SIT	34/1980, št. 4 – 300 SIT	45/1991, št. 4 – 480 SIT
14/1960 (1993) – 840 SIT	35/1981, št. 1-2 – 500 SIT	46/1992, št. 1 – 420 SIT
15/1961 (1989) – 580 SIT	35/1981, št. 3 – 340 SIT	46/1992, št. 2 – 420 SIT
16/1962 (1991) – 640 SIT	35/1981, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 3 – 360 SIT
17/1963 (1978) – 720 SIT	36/1982, št. 1-2 – 480 SIT	46/1992, št. 4 – 440 SIT
18/1964 (1980) – 700 SIT	36/1982, št. 3 – 300 SIT	47/1993, št. 1 – 600 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 780 SIT	36/1982, št. 4 – 280 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
21/1967 (1992) – 700 SIT	37/1983, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 440 SIT	37/1983, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	37/1983, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	38/1984, št. 1-2 – 420 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 420 SIT	38/1984, št. 3 – 280 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 420 SIT	38/1984, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 480 SIT	39/1985, št. 1-2 – 440 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 500 SIT	39/1985, št. 3 – 400 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 480 SIT	39/1985, št. 4 – 300 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 580 SIT	40/1986, št. 1-2 – 540 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 540 SIT	40/1986, št. 3 – 480 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	40/1986, št. 4 – 480 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 540 SIT	41/1987, št. 1 – 540 SIT	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 540 SIT	41/1987, št. 2 – 500 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	41/1987, št. 4 – 480 SIT	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	42/1988, št. 1 – 420 SIT	51/1997, št. 3 – 1280 SIT
30/1976, št. 1-2 (1999) – 1800 SIT	42/1988, št. 2 – 420 SIT	51/1997, št. 4 – 1400 SIT
30/1976, št. 3-4 – 560 SIT	42/1988, št. 3 – 440 SIT	52/1998, št. 1 – 1400 SIT
31/1977, št. 1-2 (1999) – 2000 SIT	42/1988, št. 4 – 420 SIT	52/1998, št. 2 – 1400 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	43/1989, št. 1 – 420 SIT	52/1998, št. 3 – 1480 SIT
31/1977, št. 4 – 440 SIT	43/1989, št. 2 – 420 SIT	52/1998, št. 4 – 1560 SIT
32/1978, št. 1-2 – 540 SIT	43/1989, št. 3 – 440 SIT	53/1999, št. 1 – 1600 SIT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 4000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 100 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774



9 770350 577019